

ISSN 0130- 5247

9

КИЇВ-1988

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Населення Криму в 1783—1917 рр.
- З історії політичної думки Русі XI—XII ст.
- Костомаров. Мазепа

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

М. В. Коваль (головний редактор), О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора),
В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора),
С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко,
В. Ю. Мельниченко, М. Б. Озерова (відповідальний секретар), В. Ф. Панібудьласка,
М. І. Панчук, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій,
В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов, І. М. Хворостяний.

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров,
Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко,
Н. А. Ярکو

1 экз.

Наукові редактори

доктор іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор Н. М. Абрамова

Технічний редактор Н. Є. Любич

Коректор Л. В. Речмедіна

Здано до набору 12.07.88. Підп. до друку 27.08.88. БФ 39418. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1.
Внс. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,38. Тираж 2350 пр. Зам. 0-101.
Ціна 90 к.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 9 (330). ВЕРЕСЕНЬ, 1988. Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском языке). Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига». 252030 Киев 30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 9 (330)

ВЕРЕСЕНЬ

1988

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

Курсом оновлення соціалізму

- Городяненко В. Г. (Дніпропетровськ). Парти́йне керівництво розвитком соціалістичного самоврядування на виробництві 5

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Мицник Ю. А. (Дніпропетровськ). Зарубіжні публікації джерел з історії Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. . . . . 17 ✓

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання історичного краєзнавства

- Полухіна О. М. Населення Криму в 1783—1917 рр. 27

Питання вітчизняної історії в зарубіжній історіографії

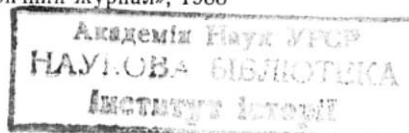
- Гуржій О. І. Проблеми соціально-економічного розвитку України періоду пізнього феодалізму в буржуазній і буржуазно-націоналістичній історіографії 36

* * *

- Буцько О. В. Допомога населення Червоної Армії в ході визволення польських земель від фашистської окупації 45
Черненко А. М. (Дніпропетровськ), Бикова Н. М. (Дніпропетровськ). Підготовка кадрів у партійних навчальних закладах УСРР (1921—1925 рр.) 50
Іванова Р. П. Об'єднавча діяльність «Землі і волі» на Україні у 60-х рр. XIX ст. 60
Толочко О. П. З історії політичної думки Русі XI—XII ст. 70
Шевчук А. А. Польські демократичні сили у французькому Опорі (1943—1944 рр.) 77

Трибуна молодого автора

- Костецька М. С. Деякі питання історії становлення добровільних товариств України 90

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Новиков І. Ф. Тема 4. Партія в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни (1918—1920 рр.) 98

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- Юрков І. Ф. (*Одеса*). Один день битви за Дніпро 1943 р. 110

НАШ КАЛЕНДАР

- Бачинський П. П. Діяльність Е. І. Квірінга на Україні 117
Савичев М. П. 70-річчя ордена Червоного Прапора РРФСР та 60-річчя ордена Трудового Червоного Прапора СРСР 122

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

- Костомаров М. І. Мазепа (*Продовження*) 126

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Римаренко Ю. І., Вилков Ю. С., Щуровський А. М. Живе питання живого життя 140
Рященко Д. С. Документи про культурне будівництво в Українській РСР 141
Серищев Я. М., Комаренко О. Ю. Збройні сили Росії в період імперіалізму і визрівання революційної кризи 143
Сарбей В. Г. У полоні відкинутих неспроможних концепцій 145
Сохань П. С., Даниленко В. М. Міжнародні наукові зв'язки братньої Білорусії 149
Чугайов В. П. (*Львів*), Зашкільняк Л. О. (*Львів*). Дослідження з історії селянського (людовського) руху в Польщі 150

* * *

- Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1987 р.) 152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Тодійчук О. В. Відновлення діяльності Археографічної комісії АН УРСР 155
Герентьева Н. О. Розширення наукового співробітництва радянських і польських істориків 156
Максимук І. П. (*с. Куснища Любомльського району Волинської області*). II Волинська історико-краєзнавча конференція 157
Теми дисертацій і монографій 157

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Курсом обновления социализма

- Городяненко В. Г. (*Днепропетровск*). Партийное руководство развитием социалистического самоуправления на производстве 5

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Мыцьк Ю. А. (*Днепропетровск*). Зарубежные публикации источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. 17

СООБЩЕНИЯ

Вопросы исторического краеведения

- Полухина О. Н. Население Крыма в 1783—1917 гг. . . . . 27 ✓

Вопросы отечественной истории в зарубежной историографии

- Гуржий А. И. Проблемы социально-экономического развития Украины периода позднего феодализма в буржуазной и буржуазно-националистической историографии 36

* * *

- Буцко О. В. Помощь населения Красной Армии в ходе освобождения польских земель от фашистской оккупации 45
- Черненко А. М. (*Днепропетровск*), Быкова Н. М. (*Днепропетровск*). Подготовка кадров в партийных учебных заведениях УССР (1921—1925 гг.) 50
- Иванова Р. П. Объединительная деятельность «Земли и воли» на Украине в 60-х гг. XIX ст. 60
- Толочко А. П. Из истории политической мысли Руси XI—XII ст. 70
- Шевчук А. А. Польские демократические силы во французском Сопротивлении (1943—1944 гг.) 77

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Костецкая М. С. Некоторые вопросы истории становления добровольных обществ Украины 90

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Новиков И. Ф. Тема 4. Партия в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918—1920 гг.) 98

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

- Юрков И. Ф. (*Одесса*). Один день битвы за Днепр 1943 г. 110

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Бачинский П. П. Деятельность Э. И. Квирига на Украине 117
- Савичев Н. П. 70-летие ордена Красного Знамени РСФСР и 60-летие ордена Трудового Красного Знамени СССР 122

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Костомаров Н. И. Мазепа (*Продолжение*) 126

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Рымаренко Ю. И., Вилков Ю. С., Щуровский А. Н. Живой вопрос живой жизни	140
Рященко Д. С. Документы о культурном строительстве в Украинской ССР	141
Серищев Я. М., Комаренко А. Ю. Вооруженные силы России в период империализма и созревания революционного кризиса	143
Сарбей В. Г. В плену отвергнутых несостоятельных концепций	145
Сохань П. С., Даниленко В. М. Международные научные связи брат- ской Белоруссии	149
Чугаев В. П. (Львов), Зашкильняк Л. А. (Львов). Исследование по истории крестьянского (людовского) движения в Польше	150

* * *

Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля (1987 г.)	152
---	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Тодейчук О. В. Возобновление деятельности Археографической комиссии АН УССР	155
Терентьева Н. А. Расширение научного сотрудничества советских и поль- ских историков	156
Максимук И. П. (с. Кусница Любомльского района Волынской области) II Волынская историко-краеведческая конференция	157
Темы диссертаций и монографий	157

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми оновлення соціалізму

В. Г. ГОРОДЯНЕНКО (Дніпропетровськ)

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО РОЗВИТКОМ СОЦІАЛІСТИЧНОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ВИРОБНИЦТВІ

Прискорені темпи просування по шляху створення нового суспільства перебувають у прямому зв'язку з розвитком творчих сил трудящих мас, підвищенням їх соціальної активності. Дальше поглиблення демократії на виробництві диктується потребами розвитку як соціалізму в цілому, так і, зокрема, докорінної перебудови управління соціалістичним господарством, що є однією з найважливіших умов прискорення соціально-економічного розвитку країни. «...Коли ми говоримо, що потужний потенціал соціалізму в нас використовується ще не повністю,— наголосив у Політичній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVII з'їзду партії Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов,— то маємо на увазі й те, що прискорення розвитку суспільства немислиме і неможливе без дальшого розвитку соціалістичної демократії, всіх її сторін і проявів»¹.

Один з головних резервів економічного й соціального прогресу країни партія вбачає в удосконаленні всієї системи соціалістичного управління. Особливу увагу в цій роботі вона приділяє дальшому розвитку демократизму, насамперед у сфері суспільного виробництва. Це передбачає, по-перше, розширення господарської самостійності та ініціативи підприємств (об'єднань) у рамках централізованого управління і, по-друге, послідовне впровадження справді самоврядних засад у діяльність трудових колективів.

Під поняттям «самоврядування» розуміють, зокрема, участь широких мас в управлінні суспільними і державними справами через політичну систему соціалістичного суспільства. Існує самоврядування і в трудових колективах, безпосередньо на виробництві. У цьому зв'язку правомірно відзначити, що «самоврядування» і «участь мас в управлінні» не є адекватними поняттями. Перше з них багатозначніше у порівнянні з другим. Самоврядування може бути як державним, так і громадським, мати як політичний, так і неполітичний характер. Його основою є самоорганізація і саморегуляція, поєднання об'єкта й суб'єкта управління. Основні принципи сучасного соціалістичного самоврядування полягають у сполученні представницької і безпосередньої демократії, державних і громадських засад, централізованого управління і самостійності трудових колективів.

Що ж до самоврядування у сфері матеріального виробництва, то, на наш погляд, воно передбачає не лише ініціативу трудящих у господарських справах, а й пряму їх участь в умовах госпрозрахунку в роботі перспективних напрямів і планів розвитку підприємства, регіону, всього народного господарства; у контролі за здійсненням наміченого; у прийнятті остаточних рішень.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1988.— С. 65.

Важливе значення для розвитку самоврядування на виробництві має прийнятий у 1983 р. з ініціативи партії Закон про трудові колективи та підвищення їх ролі в управлінні підприємствами. Він відкрив широкі можливості для активної участі трудящих мас в управлінні матеріальним виробництвом, у розв'язанні державних і громадських справ. Закон містить ряд нових положень, покликаних на ділі забезпечити це: розширено коло економічних, соціальних і виховних питань, які входять у сферу управлінської діяльності трудового колективу; по багатьох з них колективам надано право самостійно приймати рішення. І все ж він ще не дав тих результатів, на які розрахований, оскільки недосконалість форм економічних відносин, відсутність дійового госпрозрахункового механізму певною мірою породжує пасивне ставлення працівників до результатів колективної праці, до участі в різних формах управління. Однак досвід ряду госпрозрахункових підприємств переконує: якщо знайдено дійовий механізм стимулювання, поєднання особистих інтересів з інтересами колективу, то помітно підвищується соціальна активність працівників, зростає їх участь в управлінні виробництвом.

Як відомо, на рубежі 70—80-х років у країні помітно знизилися темпи економічного зростання, повільніше, ніж намічалось, здійснювалася інтенсифікація виробництва, недостатньо вдосконалювалася структура народного господарства, почав даватися взнаки застій у розвитку соціалістичних виробничих відносин. Намагання виправити становище екстенсивними методами вело до непомірних затрат на нарощування потужностей у паливно-енергетичних галузях, до форсованого залучення у виробництво природних ресурсів, до невиправданого збільшення потреб у додатковій робочій силі та гострої нестачі її в народному господарстві, до різкого зменшення віддачі виробничих фондів. Причини гальмування, як відзначалося на січевому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, криються в серйозних недоліках функціонування інститутів соціалістичної демократії, в застарілих, а часом і таких, що не відповідають реальностям, політичних і теоретичних настановах, в консервативному механізмі управління тощо². Ще й досі здійсненню реального самоврядування на виробництві заважають інерція, адміністративно-командний підхід, невіра у творчу енергію трудящих мас.

Процес розвитку демократії у сфері виробництва, послідовного впровадження самоврядування в життя трудових колективів, створення умов, за яких кожен трудівник на ділі відчував би себе господарем свого підприємства, здійснюється через масові громадські організації. Особливо велика роль у виробленні управлінських навичок у робітників і службовців належить *професійним спілкам*. КПРС розглядає їх як свою надійну опору в масах, як могутній засіб розвитку демократії, залучення трудящих до управління суспільними і господарськими справами. Визначаючи соціальну роль та основні функції профспілок при соціалізмі, В. І. Ленін вказував, що вони як школа комунізму взагалі «...повинні бути, зокрема, школою управління соціалістичною промисловістю (а потім поступово і землеробством) для всієї маси робітників, а потім і для всіх трудящих»³.

Стрімке зростання чисельності професійних спілок СРСР в сучасних умовах є одним із свідчень успішного втілення в життя ленінських настанов. Якщо в 1959 р. в лавах профспілок налічувалося тільки 53 млн. членів, то нині вони об'єднують 140 млн. чол.— майже 100% усього зайнятого населення країни⁴. Значною в масштабах країни

² Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987.— К., 1987.— С. 10.

³ Ленін В. І. Проект тез про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики // Повне збір. творів.— Т. 44.— С. 331.

⁴ Иванов Е. А. Профсоюзы в политической системе социализма.— М., 1974.— С. 35; Материалы XVIII съезда профессиональных союзов СССР.— М., 1987.— С. 26.

є питома вага профспілкових організацій нашої республіки. У 1965 р. вони об'єднували близько 14,5 млн. чол., а в 1986 р. — майже 26 млн. трудівників⁵.

Характерною особливістю діяльності виробничих профспілок на сучасному етапі є здійснюваний під керівництвом партійних організацій широкий розвиток громадських засад. За останні роки в первинних профспілкових організаціях створено й успішно працюють громадські інспекції по охороні праці, контролю за роботою комунальних відділів і організацій, громадські контрольні комісії по впровадженню нової техніки, планів соціального розвитку, житловому будівництву. При профкомах організовані методичні громадські ради з числа новаторів, учених і спеціалістів по соціальному плануванню, організації соціалістичного змагання, роботі шкіл комуністичної праці, охороні навколишнього середовища та ін. Нині більш як 58 млн. чол., тобто майже кожний другий член профспілки, входять до складу профактиву, в тій чи іншій формі беруть дійову участь у громадському житті колективів своїх підприємств, установ, суспільства в цілому⁶.

Масове залучення трудящих до діяльності профорганізацій є наочним виявом соціалістичної демократії в загальнонародній державі. Воно створює значні можливості для розвитку соціальної активності мас, розширення їх участі в управлінні державними та суспільними справами. Цей процес сприяє поступовому переходу до суспільного самоврядування, суть якого полягає у всебічній демократизації державних органів, у залученні через профспілки дедалі більшої кількості трудящих до управління виробництвом, підвищенні їх ролі у керівництві всім економічним і соціальним життям країни.

Однак на цьому шляху потрібно буде подолати ще немало труднощів, розв'язати складні проблеми. Самодіяльний, творчий характер профспілок як найбільш масової організації трудящих ще недавно розкривався в окремих сферах діяльності надзвичайно повільно. Це насамперед виявилось в недостатній їх ініціативі, самостійності й наступальності у вирішенні нагальних питань, особливо в розвитку виробничої демократії. Переважання адміністративних, командних методів управління породжувало розрив між словом та ділом і як наслідок — байдужість, соціальне утриманство. Значною мірою це пояснювалося ослабленням зв'язків профорганізацій з масами. Звідси — застійні явища в кадровій роботі, формалізм, пасивність багатьох членів профспілок. Партійні ж комітети не завжди знаходили ефективні засоби для поліпшення роботи профспілкових організацій по залученню широких верств трудящих до управління виробництвом, підвищенню їх соціальної активності, нерідко обмежуючись суто пропагандистськими методами роботи, закличками.

Усунення цих та багатьох інших недоліків партія пов'язує насамперед з активізацією людського фактора, створенням таких умов, за яких кожна радянська людина відчула б себе відповідальною не лише за результати своєї праці, а й за діяльність усього трудового колективу.

Важливе місце в розвитку соціалістичного самоврядування КПРС відводить *Ленінській Комуністичній Спілці Молоді*. Комсомольські організації залучають юнаків і дівчат до участі у розв'язанні завдань прискорення науково-технічного прогресу, підвищення продуктивності праці та якості продукції, утвердження соціалістичних суспільних відносин. У постанові «Про дальше поліпшення партійного керівництва комсомолом і підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді» (1984 р.) ЦК КПРС, вказавши на недоліки в роботі комсомольських

⁵ Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 4409, арк. 12 (далі — ЦДАЖР УРСР); Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України. — К., 1986. — С. 43.

⁶ Матеріали XVIII съезда профессиональных союзов СССР. — С. 79.

організацій, підкреслив необхідність активнішого залучення юнаків і дівчат до творчої діяльності, до розв'язання ключових завдань економічного й соціального розвитку, формування у них почуття причетності до справ країни, відповідальності за їх успіх⁷.

У лавах ВЛКСМ налічується більш як 40 млн. юнаків і дівчат, у тому числі в ЛКСМ України — майже 7 млн.⁸ Яскравим виявом дальшого поглиблення соціалістичного самоврядування є участь комсомольців і молоді в діяльності громадських організацій, що входять у політичну систему радянського суспільства. Понад 4,3 млн. юнаків і дівчат у 1987 р. були членами виборних профспілкових органів⁹, 1,6 млн. — обрано в органи народного контролю¹⁰. Постійний ідейний і організаційний зв'язок з комсомолом партія здійснює насамперед через 1,5 млн. комуністів, які працюють у ВЛКСМ¹¹.

Сфера діяльності Ленінського комсомолу у справі залучення молодих виробників до управління підприємствами досить широка. Півтора мільйона комсомольців наприкінці одинадцяті п'ятирічки були членами постійно діючих виробничих нарад (ПДВН), 7 млн. — входили до складу науково-технічних товариств (НТТ), організацій Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів (ВТВР) тощо¹². На підприємствах, у наукових і проектних організаціях країни в першій половині 80-х років діяло близько 15 тис. комплексних творчих молодіжних колективів (КТМК), у складі яких трудилися 120 тис. молодих учених, інженерів, робітників, техніків. Масштаби їх діяльності були такими широкими, що іноді творчі пошуки молодих сприяли розв'язанню проблем, які стосувалися цілих галузей. З допомогою КТМК освоєння нової техніки прискорювалося майже на третину¹³.

В той же час окремі партійні комітети у діяльність комсомольських організацій глибоко не вникали, слабо спрямовували її на залучення юнаків і дівчат до управління суспільним виробництвом. Допускалися поверховість, благодушність, несамокритичність в оцінці стану справ у країні, що, зрештою, негативно позначилося на активності молоді у розв'язанні ключових народногосподарських завдань, її участі в тих чи інших формах самоврядування на виробництві. Як показують результати соціологічних досліджень, кожний четвертий молодий виробник поки що практично не бере участі в управлінні справами трудових колективів. Постійні доручення громадських спеціалізованих органів управління (ПДВН, ВТВР, НТТ, рада молодих робітників та ін.) виконували лише 6,2% молоді. Близько 40% молодих виробників мали слабе уявлення про те, в чому полягає суть участі в управлінні виробництвом, лише дві третини опитаних розуміють її необхідність для суспільства та розвитку особистості¹⁴. Все це, як говорив на XX з'їзді комсомолу М. С. Горбачов, — плата за ті явища, які були характерні для суспільства в минулі десятиріччя, за упущення у справі виховання молоді, за формалізм у партійному керівництві ВЛКСМ¹⁵.

⁷ Див.: Рад. Україна.— 1984.— 7 лип.

⁸ XX съезд Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи: Стен. отчет.— М., 1987.— Т. 2.— С. 138; Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1986.— С. 44.

⁹ XX съезд Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи: Стен. отчет.— М., 1987.— Т. 1.— С. 122.

¹⁰ С заботой о молодежи // Аргументы и факты— 1984.— 10 июля.

¹¹ Криворученко В. Партийное руководство комсомолом // Там же.— 1985.— 15 мая.

¹² Косенко О. И. Демократия и управление производством.— М., 1985.— С. 50.

¹³ Жуганов А. Конструкторы будущего // Правда.— 1985.— 25 июля.

¹⁴ Пищулин Н. П. Профсоюзы и комсомол.— М., 1986.— С. 101.

¹⁵ См.: XX съезд Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи: Стен. отчет.— Т. 1.— С. 212.

У цьому зв'язку заслуговує на всіляку підтримку ідея створення нової громадської організації — Фонду молодіжної ініціативи. Розширенню самоврядування молоді сприятиме й створювана нині єдина громадсько-державна система науково-технічної творчості юнаків і дівчат, яка дасть можливість значно активніше залучати молодь до розв'язання питань науково-технічного прогресу на виробництві.

Однією з найхарактерніших ознак сучасного періоду є те, що поряд з розвитком представницької демократії партія веде наполегливі пошуки шляхів, що ведуть до практичного здійснення безпосередньої демократії у трудових колективах. Разом з іншими масовими громадськими організаціями вона, зокрема, приділяє велику увагу одній з найдійовіших форм прямої демократії на виробництві — *зборам робітників і службовців*.

Лише на підприємствах, будовах, в установах і організаціях Української РСР в середині 80-х років щороку проводилося понад 5 млн. робітничих зборів¹⁶. Вони забезпечують можливість кожному працівникові особисто обговорювати і вирішувати різні питання життєдіяльності трудових колективів, критикувати недоліки в роботі адміністрації, вносити пропозиції щодо їх усунення. Активна участь робітників і службовців у зборах сприяє вдосконаленню господарського механізму, становленню соціалістичного самоврядування.

Ефективність безпосередньої участі має в управлінні суспільним виробництвом значною мірою залежить від рівня підготовки та проведення зборів. Тому партійні і профспілкові організації практикують створення пошукових груп та тимчасових комісій для підготовки зборів, організують збирання пропозицій від робітників і службовців. Оскільки склад цих комісій і груп постійно оновлюється, з'являється можливість розширити коло працівників, що залучаються до розв'язання виробничих питань.

З підвищенням кваліфікації, рівня економічних знань трудящих, громадської активності має розширюватися сфера впливу робітничих зборів, зростає їх роль у розробці народногосподарських планів, законів, директив партії та держави. Справді всенародний характер мало, наприклад, обговорення проекту нової редакції Програми КПРС, Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року. На зборах трудових колективів у ньому брало участь більш як 100 млн. чол. Вони внесли 158 тис. пропозицій, зауважень, спрямованих на зміцнення дисципліни й організованості на виробництві, на виявлення резервів зростання продуктивності праці, підвищення якості продукції, поліпшення умов праці, побуту та відпочинку трудящих¹⁷. З величезною активністю проходило в нашій країні обговорення Тез ЦК КПРС до XIX партійної конференції.

Ефективною формою практичної реалізації демократичних основ управління, підвищення ролі преси в мобілізації трудящих на повніше використання досягнень науки та передового досвіду, виявлення прихованих резервів стали Всесоюзні заочні робітничі збори з питань економії і бережливості, зміцнення дисципліни й порядку на виробництві, організовані в 1985 р. на сторінках газети «Труд». У ході цих зборів висловлювалося занепокоєння тим, що в окремих міністерствах і відомствах, на підприємствах повільно вирішуються питання прискорення науково-технічного прогресу. Називалися конкретні службовці особи, які виявили консерватизм, невміння і небажання працювати по-новому. Робітники звертали увагу на непринциповість деяких партійних комітетів у ставленні до працівників, які стримували реалізацію заходів по впровадженню нових методів управління.

¹⁶ Чепиного В. Экономическая политика и творчество масс // Экономика Сов. Украины.— 1983.— № 2.— С. 71.

¹⁷ Советские профсоюзы — школа коммунизма // Мед. газ.— 1986.— 12 февр.

ЦК КПРС у постанові від 30 березня 1985 р. «Про пропозиції трудящих, висловлені в ході Всесоюзних заочних робітничих зборів з питань економії і бережливості, зміцнення дисципліни і порядку на виробництві», доручив обкомам партії, ВЦРПС, міністерствам і відомствам розглянути всі без винятку пропозиції, критичні зауваження учасників зборів і про вжиті заходи доповісти Центральному Комітету партії¹⁸. Широке ділове обговорення трудящими найактуальніших проблем розвитку народного господарства стало переконливим свідченням ідейної зрілості і високої політичної свідомості трудящих, активної підтримки ними курсу квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС.

Однак можливості цієї дійової форми участі мас в управлінні виробництвом не завжди використовувалися повною мірою. Нерідко порушувалися строки проведення зборів, не було належного контролю за виконанням прийнятих ними рішень, пропозицій трудящих. Іноді вони мали одноманітний порядок денний, проводилися при недостатній явці й активності членів трудових колективів. У багатьох організаціях збори проходили в'яло, давалися взнаки заорганізованості, звичка виступати на них обтічно, без належної критики й самокритики, щоб нікого «не зачепити». Хворобливо реагували на критичні зауваження, наприклад, керівники Вінницького підшипникового заводу. Нерідко перед зборами партком підприємства намічав, хто повинен виступити і про що має говорити¹⁹. Така заорганізованість вела до зниження активності членів трудових колективів.

Причина цього корениться в тому, що окремі керівні працівники партійних, профспілкових і господарських органів продовжували діяти адміністративними методами, мало бували на зборах і брали участь у їх роботі безпосередньо в цехах, бригадах, змінах, рідко звітувалися перед трудящими. Далеко не всі партійні організації вели рішучу боротьбу з цими негативними явищами, не приділяли належної уваги неухильному дотриманню ленінських норм партійного життя. І чи не найбільшою мірою це позначилося на ролі робітничих зборів. Її зниження позбавляло трудящих можливості брати активну участь в обговоренні життєво важливих питань, а головне,— реально впливати на обстановку в трудових колективах.

Нині партія ставить завдання розширити коло проблем, з яких рішення трудових колективів будуть остаточними. Саме такий підхід характеризує загальні збори як інститут самоврядування, а не просто форму участі мас в управлінні виробництвом. Доцільно в цьому зв'язку виробити загальні принципи підготовки та проведення зборів і зафіксувати їх у нормативному документі. Очевидно буде виправданим надання загальним зборам структурних підрозділів більш широких повноважень у розв'язанні питань організації та оплати праці.

Однією з ефективних форм залучення робітників, службовців до управління виробництвом і контролю за діяльністю адміністрації є *система колективних договорів*. Укладення їх між адміністрацією і трудовим колективом дає можливість залучити працівників підприємств до обговорення питань, що зачіпають інтереси всього колективу, раціональніше спланувати діяльність підприємства, виявити й використати наявні резерви, розкрити недоліки в роботі, знайти шляхи їх усунення. Щороку в країні укладається майже 185 тис. колдоговорів²⁰. При їх обговоренні трудящі вносять близько 2,5 млн. пропозицій; більш як 80% з них включається у двосторонні зобов'язання, решта — реалізується в робочому порядку²¹.

¹⁸ Ускорение социально-экономического развития страны — задача всей партии, всего народа: Сб. документов и материалов.— М., 1986.— С. 302.

¹⁹ Инициативе — рабочую поддержку // Правда Украины.— 1986.— 30 июля.

²⁰ Трудовой коллектив и профсоюзная организация.— М., 1985.— С. 52.

²¹ Павлова Л. М. Защищая интересы трудящихся: Участие сов. профсоюзов в решении социальных задач.— М., 1982.— С. 74.

На підприємствах і в організаціях Української РСР щороку укладається більш як 31 тис. колективних договорів і понад 7 тис. угод по охороні праці та соціальних питаннях. Останнім часом дещо підвищилася відповідальність профспілкових і господарських керівників за реалізацію двосторонніх зобов'язань. Кількість невиконаних заходів за 1985 р., наприклад, становила в республіці 2,4% від їх загальної кількості проти 4% 1980 р.²²

Однак нові умови господарювання диктують необхідність інших підходів до укладання колективних договорів, які нині часто нагадують собою збірники загальноправових норм. Головним їх змістом, відзначалося на XVIII з'їзді профспілок, мають стати взаємні зобов'язання сторін по піднесенню ефективності виробництва, збільшенню госпрозрахункового прибутку та його використанню в інтересах усього колективу, по розв'язанню конкретних соціальних завдань²³. При цьому ініціатива трудящих у прийнятті управлінських рішень може бути ефективнішою, якщо сам процес колективного пошуку остаточного рішення не програмуватиметься заздалегідь. У цьому випадку учасникам зборів чи конференцій доцільно пропонувати не готове рішення, за яке потрібно лише проголосувати, а проекти кількох варіантів рішень, які вимагають обговорення.

Важливою формою безпосередньої демократії, громадського контролю за станом справ на виробництві, практичної участі широких мас трудящих в управлінні ним є *постійно діючі виробничі наради*. Головна мета їх діяльності полягає в тому, щоб шляхом колективного обговорення, всебічного обміну думками робітників, інженерно-технічних працівників і службовців визначити конкретні шляхи, що ведуть до найефективнішого розв'язання виробничих завдань, намітити перспективи дальшого розвитку цеху, підприємства. В роки одинадцятої п'ятирічки в країні налічувалося близько 144 тис. ПДВН, у роботі яких брали участь 6,4 млн. чол., дві третини яких становили робітники. Щороку вони вносять більш як 1,5 млн. пропозицій. Впровадження їх дає близько 1 млрд. крб. економії²⁴.

Значне поширення одержали постійно діючі виробничі наради на Україні. У 1986 р. тут налічувалося більш як 22 тис. загальнозаводських і цехових ПДВН. На підприємствах було впроваджено 238 379 їх пропозицій²⁵.

Згідно з економічною стратегією партії постійно діючі виробничі наради зосереджують свою основну увагу на питаннях підвищення ефективності і якості праці. Їх члени беруть активну участь у розробці та обговоренні поточних і перспективних планів, розглядають питання вдосконалення методів управління виробництвом, впровадження нової техніки і передової технології, допомагають вишукувати резерви підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції. В ході цього трудящі набувають навичок громадської роботи, засвоюють основи соціалістичного самоврядування.

Нові широкі можливості для діяльності ПДВН, їх повнішого впливу на втілення в життя політики партії, виховання справжніх господарів виробництва відкрилися з прийняттям Закону СРСР про трудові колективи (1983 р.). Було визначено також перелік питань, які до прийняття по них рішень адміністрації мали обов'язково розглядатися постійно діючими виробничими нарадами. Все це сприяло підвищенню їх ролі як важливої форми безпосередньої демократії на виробництві.

Аналіз діяльності постійно діючих виробничих нарад промислових підприємств показує, що за своїм становищем у системі громадського

²² Профсоюзы Украинской ССР от съезда к съезду.— Киев, 1987.— С. 17.

²³ Материалы XVIII съезда профессиональных союзов СССР.— С. 79.

²⁴ Повышать роль ПДПС // Сов. профсоюзы.— 1984.— № 1.— С. 2; Косенко О. И. Указ. соч.— С. 45.

²⁵ Профсоюзы Украинской ССР от съезда к съезду.— Киев, 1987.— С. 17.

самоврядування, широтою повноважень, якісним складом, впливом на розвиток соціалістичної економіки вони є ефективною формою залучення трудящих до управління виробництвом. Однак у зв'язку із створенням рад трудових колективів постало питання про доцільність дальшого існування ПДВН. На наш погляд, їх необхідно зберегти, але підпорядкувати при цьому згаданим радам трудових колективів. Адже коло проблем, розглядуваних останніми, значно ширше ніж перелік тих питань, якими займаються ПДВН. Тому перспективи активізації їх роботи в умовах радикальної економічної реформи не викликають сумніву.

Певний вклад у розвиток демократичних основ управління виробництвом, зміцнення його союзу з наукою, підвищення технічного рівня продукції, механізації і автоматизації важкої ручної праці вносять *науково-технічні товариства*. Нині в країні їх діє 24 (по галузях виробництва). Вони об'єднують більш як 12 млн. науковців, інженерів, техніків, робітників-новаторів. Щороку НТТ вносять у планові та господарські органи понад 1 млн. пропозицій і рекомендацій, спрямованих на розвиток науки й техніки, розв'язання конкретних виробничих проблем²⁶. Збільшується кількість членів науково-технічних товариств Української РСР. Нині вони об'єднують близько 2,8 млн. чол.²⁷

Важливе народногосподарське значення, насамперед з точки зору підвищення ефективності виробництва, якості роботи, має участь НТТ в реалізації комплексних науково-технічних програм. Нині на Україні здійснюється 160 загальносоюзних, 6 республіканських, більш як 300 галузевих і регіональних цільових комплексних програм. Економічний ефект від їх реалізації в розрахунку на останній рік дванадцятої п'ятирічки становитиме близько 3 млрд. крб.²⁸

Разом з тим в останні роки партійні організації не завжди добилися активного впливу організацій і членів НТТ на виконання державних планів розвитку науки і техніки, слабо координували їх діяльність, особливо при розв'язанні міжгалузевих завдань науково-технічного прогресу. Профспілкові організації, ради НТТ, не відчуючи іноді партійного контролю, не забезпечували розширення участі науково-технічних працівників, робітників, службовців у технічному вдосконаленні виробництва, у подоланні дрібнотем'я в роботі НТТ.

Поряд з науково-технічними товариствами важливе місце в залученні трудящих до управління виробництвом, у розвитку їх творчих здібностей належить *Всесоюзному товариству винахідників і раціоналізаторів*. В. І. Ленін розглядав винахідництво як технічну творчість мас, як рух широких верств трудящих, спрямований на вдосконалення виробництва. У «Тезах про виробничу пропаганду» Володимир Ілліч, формулюючи завдання Радянської влади в господарському будівництві, вказував, що одне з них полягає у висуванні «...винахідників із середовища робітничої і селянської маси»²⁹.

Спрямовуючи діяльність Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів на залучення широких мас до технічного переозброєння підприємств, партійні та профспілкові організації приділяють особливу увагу його кількісному зростанню. Нині ВТВР щороку поповнюють більш як 400 тис. чол. За 28 років своєї діяльності воно виросло в масову організацію, що об'єднує 14 млн. робітників, учених, спеціалістів, учнів³⁰. Швидкими темпами збільшуються лави винахідників і раціоналізаторів України. В середині 80-х років республіканська організація ВТВР налічувала більш як 2 млн. 947 тис. чол.³¹

²⁶ Матеріали XVIII съезда профессиональных союзов СССР.— С. 39.

²⁷ Мищенко В. Чей опыт лучше // Правда Украины.— 1985.— 27 окт.

²⁸ Попович А. Сфера влияния // Правда.— 1986.— 19 янв.

²⁹ Ленин В. И. Повне збір. творів.— Т. 42.— С. 14.

³⁰ Матеріали XVIII съезда профессиональных союзов СССР.— С. 39.

³¹ Профсоюзы Украинской ССР от съезда к съезду.— С. 19.

Дбаючи про підвищення творчої активності мас, у тому числі про подальший розвиток раціоналізаторства й винахідництва, партійні організації велику увагу приділяють впровадженню їх розробок у виробництво. Досить сказати, що лише в 1985 р. в СРСР знайшли застосування більш як 23 тис. винаходів та 4 млн. раціоналізаторських пропозицій³².

Значно активізувалася діяльність новаторів виробництва Української РСР. В 1985 р. їх чисельність перевищила мільйон. Кількість пропозицій становила 909 тис., а їх економічний ефект — 1 млрд. 647 млн. крб.³³

Цілеспрямовану роботу по залученню робітників і службовців до науково-технічної творчості проводить, зокрема, партійна організація Запорізького моторобудівного заводу. Партком підприємства, партійні бюро цехів і відділів за допомогою агітаційно-пропагандистського активу постійно проводять на робочих місцях бесіди на тему: «Твій особистий вклад у прискорення науково-технічного прогресу». Були внесені зміни в умови соціалістичного змагання, встановлена персональна відповідальність керівників, спеціалістів за здійснення намічених організаційно-технічних заходів. У заводських багатотиражці та радіогазеті запроваджено рубрику «Прискоренню НТП — піклування і вклад кожного». Кабінет політосвіти налагодив регулярний випуск розробок на допомогу ідеологічному активу про досвід новаторів, їх вклад у реконструкцію й розвиток виробництва³⁴.

Важливою особливістю руху раціоналізаторів і винахідників на сучасному етапі є й те, що від виконання локальних завдань, пов'язаних з усуненням окремих погрішностей в устаткуванні, створення найпростіших пристроїв, технічна творчість мас перейшла до вирішення таких масштабних проблем, як механізація й автоматизація виробничих процесів, модернізація діючого промислового устаткування, скорочення частки ручної праці.

Позитивно оцінюючи стан винахідницької та раціоналізаторської роботи в республіці, слід водночас відзначити, що можливості підвищення її ефективності використовуються ще не повністю. Партійні організації багатьох підприємств не завжди ведуть наполегливу цілеспрямовану роботу по залученню трудівників підприємств до технічної реконструкції виробництва, яка здійснюється, як правило, за ініціативою зверху. На самих же підприємствах здебільшого ще відсутні внутрішні мотиви, які штовхають до оновлення виробництва, що, зокрема, передбачає робота в умовах госпрозрахунку.

В цілому ж аналіз науково-технічної творчості на сучасному етапі дає змогу виділити такі найхарактерніші її риси, як масовість, колективність, поліпшення якості і збільшення кількості пропозицій, різноманітність форм і методів залучення трудящих до управління НТП. Це сприяє забезпеченню комплексного підходу до розв'язання не лише науково-технічних проблем, а й соціально-політичних завдань.

Узагальнюючи досвід партійних організацій по розвитку самоврядування на виробництві, слід відзначити й негативні сторони цього процесу. На рубежі 70—80-х років система господарювання й управління, форми виробничих відносин функціонували в умовах екстенсивного розвитку економіки. Поступово вони почали застарівати, втрачати стимулюючу роль, а в розвитку самоврядування — навіть перетворилися на гальмо. Партійні організації намагалися добитися перелому в підвищенні соціальної активності трудящих переважно виховними методами, закликами. Питання про активізацію широких мас трудящих в управлінні суспільним виробництвом не було поставлено як практич-

³² Страна сегодня // Аргументы и факты.— 1986.— 18—24 февр.

³³ УССР в цифрах в 1985 г.: Крат. стат. справочник.— Киев, 1986.— С. 47.

³⁴ Воробьев А. К. И авторитетом слова, и согласованностью действий // Коммунист Украины.— 1986.— № 8.— С. 57.

не завдання, не завжди пов'язувалося з вирішенням невідкладних економічних, соціальних і духовних проблем. До зниження активності мас у розв'язанні виробничих завдань вело й обмеження господарських прав підприємств і об'єднань. Це стало причиною того, що у багатьох робітників або притупилося, або ж узагалі не було почуття господаря свого підприємства.

Ось чому такого великого значення набуває сьогодні прийнята червневим (1987 р.) Пленумом ЦК КПРС програма радикальної реформи планування й управління, яка надає колективам та окремим працівникам широкі можливості у розпорядженні громадським надбанням і водночас підвищує їхню відповідальність за ефективність його використання, забезпечує широку участь мас у справах управління народним господарством на всіх рівнях. Основні риси нового господарського механізму відображені в Законі про державне підприємство (об'єднання), затвердженому після всенародного обговорення* Верховною Радою СРСР. У ньому на практиці реалізується одна з найважливіших настанов XXVII з'їзду партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС — лінія на ефективне використання безпосередньої демократії. Закон уперше передбачає виборність керівників, створення рад трудових колективів, наділяє останні повноваженнями вирішувати виробничі, соціальні й кадрові справи, створює необхідні передумови для переходу трудових колективів до самоврядування.

Передбачувана Законом *виборність керівників* підприємств, структурних одиниць, об'єднань, виробництв, цехів, відділів, дільниць, а також майстрів стане значним кроком, говорячи словами В. І. Леніна, «...до справжнього народного самоврядування...»³⁵. Принцип виборності забезпечує поліпшення якісного складу керівних кадрів та посилення їх відповідальності за результати своєї діяльності.

Ефективність цього заходу полягає також і в тому, що, обираючи майбутнього керівника, підлеглий враховує не лише формальні заслуги кандидата на цей пост, а й ставлення останнього до нього особисто, уміння прислухатися до його думки, поважати її. Таке поєднання формальних і неформальних відносин, чому завжди сприяє виборність, зводить до мінімуму майбутні суперечності, допомагає згуртуванню колективу, зміцнює в людях почуття господаря.

Певний досвід відкритого, гласного добору і виборності керівників нагромаджено вже в ряді областей нашої республіки. Як відзначалося на березневому (1987 р.) Пленумі ЦК Компартії України, на той час в УРСР було обрано 462 керівники підприємств промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку, директорів радгоспів, більш як 25 тис. начальників цехів, майстрів, бригадирів, 18,5 тис. бригадирів і ланкових у колгоспах і радгоспах³⁶. У той же час на частині підприємств промисловості нові форми обрання господарських керівників впроваджуються дуже несміливо. Іноді вибори бувають непрямими, з порушеннями процедурних правил, має місце заорганізованість. Деякі кандидати в керівники страждають «масобязню», не можуть чітко викласти свою програму дій, скаржаться на незвичайність ситуації. Наприклад, під час виборів начальника цеху транспортних поточкових систем об'єднання «Дніпрошина» трое з чотирьох претендентів зняли

* Всенародне обговорення проекту цього Закону дало можливість повніше розкрити і обґрунтувати його положення про дальшу демократизацію радянського суспільства і всієї системи управління. Було уважно вивчено й проаналізовано понад 140 тис. пропозицій і зауважень, що надійшли (См.: Рыжков Н. И. О перестройке управления народным хозяйством на современном этапе экономического развития страны.— М., 1987.— С. 21).

³⁵ Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? // Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 300.

³⁶ Правда України.— 1987.— 25 марта.

свої кандидатури з голосування, що привело до формального затвердження наміченого раніше керівника³⁷.

В умовах демократизації зростає відповідальність первинних партійних, профспілкових і комсомольських організацій за формування в колективах атмосфери вимогливості, за постійну підтримку паростків нового, узагальнення й поширення набутого досвіду. Очевидно, насамперед необхідно ретельно відпрацювати саму процедуру та знайти найраціональніші форми підготовки і проведення виборів.

В умовах кардинального перетворення господарського механізму новим кроком по шляху дальшого розвитку соціалістичного самоврядування на виробництві стало також створення *рад трудових колективів*.

На початку 1988 р. в республіці було обрано 19 тис. рад трудових колективів. Вони діяли в усіх галузях народного господарства. Найбільше їх на Донеччині — 2,5 тис., на Дніпропетровщині — 1,4 тис.³⁸. Парторганізації допомагають становленню рад, сприяють розвиткові їх ініціативи.

Здійснюючи в період між зборами повноваження трудового колективу, ці органи зосереджують головну увагу на збільшенні вкладу кожного працівника у спільну справу, реалізують заходи, спрямовані на досягнення високих кінцевих результатів роботи підприємства. Відповідно до Закону про державне підприємство їх діяльність охоплює всі самоврядні функції, починаючи від контролю за виконанням висловлених на загальних зборах (конференціях) пропозицій і до прийняття рішень про використання фондів розвитку виробництва, науки і техніки, матеріального заохочення, соціального розвитку.

Однак в процесі розвитку цієї форми безпосередньої демократії на виробництві виникають і певні проблеми, зокрема пов'язані з організацією і діяльністю рад трудових колективів, їх правами та обов'язками. Так, при визначенні кількісного складу рад в одних колективах обирають до них занадто велику кількість членів (іноді 100 і більше), створюють всередині громадського органу самоврядування інші формування — бюро, різного роду групи та секції; в інших — навпаки, занадто обмежують членство. Важливим є й питання про те, хто має очолювати раду. В ряді місць їх головами обирають бригадирів. Є приклади, коли перевагу віддають керівникові підприємства. На 1 січня 1988 р. в Дніпропетровській області, наприклад, на підприємствах було створено 1235 рад трудових колективів, і лише 277 з них очолюють робітники. З 1700 рад, створених у цехах, робітники очолюють менше половини³⁹.

Звичайно, Закон не виключає ні одного, ні другого варіанту. Та чи є необхідність поєднувати в одній особі пости, що втілюють у собі єдиноначальність і громадську думку? На це та інші питання належить шукати відповіді в процесі живої практики. Тільки ініціатива, творчість трудящих допоможуть знайти правильні шляхи їх розв'язання. Адже, як підкреслив у доповіді на ХІХ конференції КПРС М. С. Горбачов, «перехід підприємств на госпрозрахунок, самофінансування і самоврядування дає колективам можливість по-справжньому відчувати і свої нові права і нелегкий вантаж відповідальності»⁴⁰.

Таким чином, безпосередня участь трудящих в управлінні суспільним виробництвом в умовах розвитку соціалізму — багатогранне явище, що виступає як вияв закону про вирішальну роль народних мас — закону, який створює основу для формування комуністичного самоврядування.

³⁷ Никитин А. Выбрали сами руководителя // Днепр. веч.— 1987.— 10 марта.

³⁸ Рада трудового колективу (Передова) // Рад. Україна.— 1988.— 25 берез.

³⁹ Миронів Н. Попробуйте возразить // Правда.— 1988.— 9 февр.

⁴⁰ Рад. Україна.— 1988.— 29 черв.

В. Г. Гордяненко

ПАРТИЙНОЕ РУКОВОДСТВО РАЗВИТИЕМ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ НА ПРОИЗВОДСТВЕ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы партийного руководства развитием социалистического самоуправления в сфере материального производства, предусматривающего как инициативу трудящихся в хозяйственных делах, так и прямое их участие в условиях хозрасчета в разработке перспективных направлений и планов развития предприятий, регионов, всего народного хозяйства; в контроле за осуществлением намеченного; в принятии окончательных решений. Показана роль, которую играют в выработке управленческих навыков у рабочих и служащих профсоюзы, комсомол, научно-технические общества и другие общественные организации.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ЗАРУБІЖНІ ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648—1654 рр.

Визвольна війна українського народу проти гніту магнатсько-шляхетської Речі Посполитої 1648—1654 рр. зробила можливим возз'єднання України з Росією, урочисто проголошене 18(8) січня 1654 р. на Переяславській раді. Ця подія стала епохальною в історичному розвитку російського та українського народів, «...таких близьких, — за класичним визначенням В. І. Леніна, — і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»¹. Не випадково, Визвольна війна й возз'єднання України з Росією постійно знаходяться в центрі уваги дослідників. Їх історії присвячено чимало джерельних публікацій вітчизняних та зарубіжних археографів. Якщо перші з них вивчені добре², то цього не можна сказати про зарубіжні публікації джерел. Сподіваємося, що дане повідомлення, зроблене на базі виявлених автором археографічних публікацій, буде сприяти розширенню джерельної бази досліджень радянських істориків, присвячених Визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. та возз'єднанню України з Росією.

З початком Визвольної війни на сторінках зарубіжної преси («летючі листки», газети, хроніки) вміщувалися публікації, які безпосередньо стосувалися історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу в середині XVII ст. Так, у 1650 р. на сторінках паризької «Французької газети» було надруковано текст Зборівського миру, а в 1653 р. — лист Б. Хмельницького до короля Речі Посполитої Яна Казимира від 8 вересня того ж року³. Брошура 1651 р., видана німецькою мовою, повністю присвячувалася публікації умов Білоцерківської угоди⁴. Окремі документи друкувалися на сторінках зарубіжних хронік другої половини XVII—XVIII ст., аналіз яких є предметом спеціального дослідження. Ці публікації не були науковими у сучасному розумінні слова, проте вони сприяли нагромадженню певного археографічного досвіду, збагаченню джерельної бази досліджень з історії Визвольної війни. Їх можна назвати передвісниками майбутніх наукових археографічних публікацій.

Першими зарубіжними упорядниками джерельних публікацій з історії Визвольної війни у другій половині XVIII ст. були дворянські історики — Ж. Б. Шерер (Франція), К. Коппі (Угорщина) та ін. Зокрема, французький історик переклав і опублікував український літопис «Короткий опис Малоросії», а професор історії з м. Пешта (Будапешт) надрукував латиномовний твір польського хроніста С. Грондського⁵, який з того часу не перевідавався. Зазначимо, що ці видання вийшли на дуже низькому рівні, без елементарного археографічного оформлення тексту джерел.

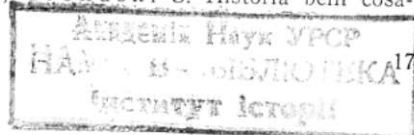
¹ Ленін В. І. Україна // Повне збір. творів. — Т. 32. — С. 334.

² Ковальський Н. П., Мыцьк Ю. А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. — Днепропетровск, 1986. — 79 с.; Ватуля Б. С. Публікації джерел з історії Визвольної війни 1648—1654 рр. та возз'єднання України з Росією // Укр. іст. журн. — 1979. — № 5. — С. 134—139.

³ «Оссолінеум» (Вроцлав.) Відділ стародруків. № Cz.—313 («Gazett de France» від 5.I.1650 р. та від 17.X.1653 р.).

⁴ Бібліотека Польської Академії наук у Гданську. Відділ стародруків. № NL 5,8° («Punkta der Verordnung und Befriedigung...»).

⁵ Annale de la Petite-Russie ou Histoire des cosaques saporouques et des cosaques de l'Ukraine ou de la Petite-Russie. — Paris, 1788; Grondski S. Historia belli cosacice-polonici. — Pestini, 1789.

Найбільшу активність в опублікуванні джерел з історії Визвольної війни виявили польські шляхетські, а згодом і буржуазні археографи. І це не випадково, оскільки при вивченні історії Польщі XVII ст. неможливо обминути історію Визвольної війни українського народу. До того ж, після втрати незалежності Польщі наприкінці XVIII ст., її суспільно-політичні діячі, історики, філософи намагалися теоретично обґрунтувати шлях польської держави до свободи. При цьому вони аналізували причини, які привели стару Річ Посполиту до падіння, і звичайно досить часто зверталися до періоду Визвольної війни. На жаль, переважна більшість авторів, за винятком буржуазно-демократичних істориків (Г. Коллонтай, Й. Лелевель, Т. Кренповецький та ін.) сприйняли традиції шляхетських хроністів середини XVII ст. і з ворожістю ставилися до антифеодальної та визвольної боротьби українського народу. Вони ідеалізували внутрішню, зокрема національну, та зовнішню політику правлячих кіл Речі Посполитої, виправдовували її експансію на сході, заперечували національну самобутність українців, білорусів, а часом і литовців, нерідко з шовіністичних позицій трактували історію польсько-російських та польсько-українських взаємовідносин. Це негативно позначалося на діяльності польських дворянських та буржуазних археографів, які займалися публікацією джерел з історії Визвольної війни українського народу.

Наукові публікації джерел з даної проблематики у польській історичній науці були започатковані відомим письменником і суспільним діячем Юліаном Урсином Немцевичем (1757—1841 рр.). У 20—30-х роках XIX ст. він видав шеститомник документів і матеріалів з історії Польщі та України XVI—XVIII ст. Серед них були відомі щоденники Войцеха М'ясківського та Богуслава Маскевича⁶. У першому з них розповідалося про посольство Речі Посполитої на Україні, яке очолював А. Кисіль, та переговори з керівниками повсталого українського народу в лютому 1649 р. у Переяславі*. У другому — висвітлювався хід битв під Жовтими Водами та Корсунем, описувалися акції карателів у Білорусії в першій половині 1649 р. Публікація Ю. У. Немцевича мала ряд серйозних недоліків, типових для тогочасної дворянської історіографії. Щоденники супроводжувалися лише коротенькою вступною статтею, без коментарів. Ю. У. Немцевич навіть не намагався охарактеризувати погляди мемуаристів, встановити достовірність їхніх повідомлень. Тексти пам'яток друкувалися за недосконалими правилами, які допускали прогалини, заміни латинізмів без їх зазначення тощо. Деякі фрагменти документів були вилучені царською цензурою, що також негативно відбилося на якості видання.

Першу значну публікацію документальних джерел з історії Визвольної війни у зарубіжній історіографії здійснив польський учений А. Грабовський (1792—1868 рр.), який опублікував два двотомних збірники матеріалів⁷. У першому з них джерела середини XVII ст. можна розділити на 4 групи (всього 37 джерел). Серед них короткий краківський літописець 1622—1687 рр., щоденник облоги Збаража військами повстанців у 1649 р., реляція Анджея М'ясківського про Зборівську битву, лист кримського хана Іслам Гірея III до Я. Казиміра від 15 серпня 1649 р. Під 1651 р. А. Грабовський вмістив 32 джерела (щоденники та листи), переважна більшість яких була створена представниками панівного класу Речі Посполитої. Ці документи давали можливість прояснити хід воєнних дій між повстанцями та карателями

⁶ Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce z rękopisów, tudzież dzieł... przez J. U. Niemcewicza.— Puławy, 1830.— Т. 5.

* Щоденник В. М'ясківського витримав сім видань. Останнє з них знаходиться у радянській археографічній публікації «Воссоединение Украины с Россией»: Документы и материалы: В 3-х т.— М., 1954.— № 47.

⁷ Starożytności historyczne polskie... z rękopisów zebrał... Ambroży Grabowski.— Kraków, 1840.— Т. 1.— 272 s.; Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski.— Kraków, 1845.— Т. 1.— 493 s.; Т. 2.— 367 s.

у 1649 р. та 1651 р., визначити масштаби тяжкої поразки польсько-шляхетських військ під Зборовом.

Серед листів, опублікованих під 1651 р., особливий інтерес викликає анонімне послання від 14 жовтня того ж року, в якому характеризувалося становище на Україні після укладення Білоцерківського миру, йшлося про його оцінку представниками різних течій повстанського табору, наводилися дані про сім'ю Б. Хмельницького. А. Грабовський вмістив також 3 щоденника, які охоплювали період з 23 червня по 31 липня, 4—30 серпня, 2—29 вересня 1651 р. Ці пам'ятки, на наш погляд, є окремими частинами єдиного щоденника, написаного А. М'ясківським. У них детально описується хід боїв та дипломатичних переговорів під час Білоцерківської кампанії.

Публікація А. Грабовського повністю позбавлена археографічних легенд. Вдалося встановити її основне джерело — рукописний збірник королівського секретаря Є. Піноцці, який зберігається нині у Воеводському держархіві м. Кракова. Виявляється, що А. Грабовський тенденційно підбирав джерела для публікації, ігноруючи документи з табору повстанців і, навпаки, широко представляючи малодостовірні листи та реляції карателів. Джерела публікувалися без оцінки їхньої достовірності, текст документів передавався з численними прогалинами і неточностями, іноді пропускалося навіть ім'я його автора, вказівки на місце і час написання. Крім того, джерела публікувалися не у хронологічній послідовності, з друкарськими помилками.

На такому ж низькому рівні А. Грабовський видав і другий збірник. У його першому томі майже 50 сторінок відводилося документам з історії Визвольної війни, вибраних з рукопису зібрання Є. Піноцці. Серед них особливий інтерес становлять універсали Б. Хмельницького та О.-К. Наперського (червень 1651 р.), у яких польські селяни закликалися до повстання проти гнобителів, а також літописні замітки Є. Піноцці з висвітленням історії запорізького козацтва, причин Визвольної війни, біографії Б. Хмельницького тощо. Структура другого тому більш продумана. Він має 6 частин. У перших трьох А. Грабовський згідно з традиціями польсько-шляхетської історіографії вмістив матеріали до правління Яна Казимира. Вперше у зарубіжній історіографії була опублікована значна добірка документів Б. Хмельницького (всього 13), а також деяких інших представників повстанського табору, зокрема Г. Яцкевича (Гараська). Наводилися також листи до гетьмана, написані Я. Казиміром та А. Киселем. Крім того, А. Грабовський надрукував ще 55 документів з історії Визвольної війни (королівські універсали, листування воєначальників Речі Посполитої тощо).

У 40—60-х роках XIX ст. представники польської дворянської історіографії О. Пшиленцький, С. Баронч, О. Беловський, Е. Вуйціцький, Е. Рачинський, В. Спасович видали цілий ряд щоденників, мемуарів, хронік, окремих документів, які висвітлювали історію Визвольної війни. Це, насамперед, твори К. Ф. Обуховича, Ст. Вежбовського, М. Ємьоловського і особливо фундаментальні хроніки Веспасіяна Коховського, Яна Лаврентія Рудавського та ін.⁸

У 1859 р. граф Л. Морштин передав одному з науково-культурних товариств Кракова кілька рукописних збірників другої половини XVII ст. Враховуючи їхнє велике значення, товариство доручило видати частину цих матеріалів буржуазному історикові Олександру Зигмунту Гельцелю (1808—1870 рр.). Опублікований ним великий том документів⁹, викликав неоднозначну реакцію науковців. З одного боку, цінність матеріалів, які вводилися до наукового обігу з фундаментальних збір-

⁸ Докладніше про ці видання див.: Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI—XVII вв.—Днепропетровск, 1978.—Ч. 3.—83 с.; Мыцкык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.—Днепропетровск, 1985.—83 с.

⁹ [Michalowski J.] Księga pamiętnicza.—Kraków, 1864.—856 s.

ників польського шляхтича XVII ст. Я. Міхаловського, не викликали сумніву; з другого — вражав низький археографічний рівень видання. Так, буржуазний польський історик К. Шайноха у своїй анонімній брошурі¹⁰ відзначив чимало помилок у викладі тексту джерел, неточність коментарів, відсутність досить повних заголовків, велику кількість археографічних повторень. Він навіть узяв під сумнів належність рукописного збірника Я. Міхаловському. У відповідь О. З. Гельцель видав брошуру, в якій зміг атрибуувати рукописну збірку Я. Міхаловському, довести свою правоту з деяких другорядних питань. Однак основних критичних зауважень К. Шайнохи йому не вдалося заперечити¹¹. Характерно, що обидва буржуазні історики зовсім обійшли питання як про класові позиції авторів джерел, опублікованих О. З. Гельцелем, так і про їхню достовірність.

Всього О. З. Гельцель опублікував 355 джерел, з яких 317 стосуються періоду Визвольної війни. За роками матеріали розподілені досить нерівномірно: 1648 р. — 9 документів, 1649 р. — 70, 1650 р. — 36, 1651 р. — 42, 1652 р. — 8, 1653 р. — 55, 1654 р. — 9 документів. Найбільшу цінність серед них мають джерела повстанського табору (всього 34), у тому числі 22 документа Б. Хмельницького, кілька листів М. Кривоноса, І. Виговського та ін. 22 матеріала були з Росії, Кримського ханства та інших держав. Основне місце в публікації займали джерела з табору феодально-католицької реакції (королівські універсали, сеймові документи, щоденники, реєстри, компути (списки) і особливо листи різних представників правлячого класу Речі Посполитої). Загалом, ці документи дають дуже детальні, але тенденційні свідчення про хід воєнних дій, дипломатичні контакти між повстанцями та урядом Речі Посполитої. Своєрідну групу джерел становлять щоденники конвокаційного та елекційного сеймів Речі Посполитої 1648 р. (№ 54, 97), ухвали сеймиків шляхти різних земель (№ 31, 163). Інтерес становлять записи про раду сенаторів у примаса з приводу відповіді козацьким послам і власне відповідь від 22 липня 1648 р. (№ 41, 44), протоколи засідань короля і сенаторської ради від 1—7 червня 1649 р. про відносини з повстанцями (№ 118, 119). Ці документи проливають світло на таємні ради уряду Речі Посполитої, закулісні механізми державної політики, боротьбу між різними угрупованнями правлячої верхівки.

76 джерел, головним чином листи, були створені представниками вищих кіл правлячого класу Речі Посполитої. З 30 листів А. Киселя 5 адресувалися Б. Хмельницькому (№ 22, 45, 66, 102, 219), а один — С. Косову (№ 217). Слід відзначити і витяг із запису переговорів А. Киселя з Б. Хмельницьким (№ 182). З документів, створених представниками середньої та дрібної шляхти, найбільшу цінність становлять листи таких відомих дипломатів і мемуаристів, як Л. та В. М'ясківські (№ 6, 37, 57, 93, 107, 109, 225, 231, 13, 92, 100, 145, 298), В. Бечинський (№ 99, 104), С. Кушевич (№ 16), К. Обухович (№ 112, 114, 310) та ін. Нарешті, в публікації О. З. Гельцеля широко представлені щоденники (всього 8), в яких описуються бої 1648—1649 рр., компути каральних військ (всього 3), промови та публіцистичні пам'ятки, зокрема, реєстр міст, зайнятих повстанцями до 22 серпня 1648 р. (№ 62). Таким чином, дана публікація джерел з історії Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. є найбільшою в польській археографії. Проте її використання серйозно утруднюється через дуже низький науковий рівень видання. До того ж, 73 документа видані О. З. Гельцелем, були надруковані раніше у «Памятниках, издаваемых киевскою комиссиею для разбора древних актов» (70 документів), а також у згаданих вище публікаціях А. Грабовського та О. Шиленцького (3 документи).

¹⁰ [Szajnocha K.] Przegląd krytyczny pierwszej większej połowy dzieła... Jakóba Michałowskiego Księga Pamiętnicza.—Lwów, 1865.—47 s.

¹¹ Hejcel A. Z. Odpór zarzutów uczynionych w tak zwanym "Przeglądzie krytycznym".—Kraków, 1865.

В 1869 р. опонент О. З. Гельцеля К. Шайноха видав двотомну монографію¹², у додатку до якої вмістив 61 документ з історії Визвольної війни. Майже всі ці джерела були виявлені видавцем у двох рукописних збірниках другої половини XVII ст., які нині зберігаються у відділі рукописів Львівської бібліотеки АН УРСР ім. В. Стефаника (фонд Оссолінських, № 225 II та 231 II). К. Шайноха намагався надрукувати лише нові документи, однак у його виданні міститься 4 археографічні повторення (№ 50, 58, 59, 61). Серед виявлених К. Шайнохою матеріалів три документи належали перу Б. Хмельницького, 2 — Іслам Гірея, інші — представників правлячої верхівки Речі Посполитої, які з ненавистю описували успіхи повстанців у перший рік Визвольної війни. Особливу цінність представляють листи родини М'ясківських (№ 18, 28, 35, 47, 56). Так, у листі ротмістра С. Калінського до Л. М'ясківського від 25 липня 1648 р. докладно розповідалося про взяття повстанцями Тульчина (№ 28). Лист М. Потоцького від 1 червня 1648 р. містив прохання автора допомогти його викупленню з татарської неволі (№ 7). Дуже цінним є лист шляхтича Жолкевського «Глуха» до канцлера коронного Є. Оссолінського від 8 червня 1648 р., у якому йшлося про величезне піднесення антифеодальної боротьби українського селянства (№ 17). У реляції ченця Ласкогінця А. Киселя до Б. Хмельницького (№ 36) — наводилися факти гострої боротьби між старшиною та «черню» у таборі повстанців, розповідалося про переговори гетьмана з російськими, татарськими та черкеськими послами і цитувалися слова Б. Хмельницького, звернені до російських дипломатів: «Ми не вороги царству московському, нас боятися не треба».

Згідно своєї реакційної історичної концепції К. Шайноха не тільки не вказав на тенденційність надрукованих ним джерел, а й відтворив у монографії ряд положень польсько-шляхетської історіографії XVII ст. Це негативно відбилося на археографічному рівні його видання документів. Вони були позбавлені коментарів, їхні назви механічно повторювали заголовки польсько-шляхетських авторів XVII ст. Видавець не вказував дату створення документа, хоч у другій половині XIX ст. це вже було загальноприйнято. К. Шайноха не відзначав навіть явні помилки авторів, не перекладав у примітках латинські слова і навіть цілі документи, написані латинською мовою. В археографічних легендах були відсутні іменні та географічні покажчики.

В останній третині XIX ст. польські шляхетські та буржуазні археографи дещо менше опрацьовували джерела з історії Визвольної війни. Серед видань того періоду можна відзначити лише публікації А. Прохаски сеймикових матеріалів західноукраїнських земель середини XVII ст., В. Чермака (праця С. О. Освенціма, хроніка Темберського) та Людвика Кубалі¹³.

Напередодні першої світової війни інтерес до цієї проблематики знову посилювався. Ідеолог польських поміщиків, реакційний історик та публіцист Ф. Равіта-Гавронський у своїх численних працях з історії України XVI—XVIII ст. відверто пропагував шовіністичні й расистські погляди, намагався довести споконвічність ворожнечі між українським та польським народами, причина якої за його «теорією» полягала у біологічній неповноцінності українців. У 1914 р. вийшов збірник документів підготовлений Ф. Равітою-Гавронським¹⁴. Реакційні погляди упорядника виявилися у замовчуванні тяжкого гніту, встановленого на українських землях феодалами Речі Посполитої, режиму анархії та сва-

¹² Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych, 1646, 1648. Opowiadania i żródła.— Lwów, 1869.— 399 s.

¹³ Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— С. 64—65; Akta grodzkie i ziemskie.— Lwów, 1911.— Т. 21; Ośwęcim St. Dyaryusz 1643—1651.— Kraków, 1907; Kubala L. Szkice historyczne.— Lwów, 1880.— Serya 1.

¹⁴ Rawita-Gawroński Fr. Sprawy i rzeczy ukraińskie.— Lwów, 1914.— 218 s.

вілля, що панував у Польщі XVII ст., у коротких і тенденційних коментарях до документів, підбірці джерел до публікації й навіть у самій назві збірника. Не випадково, останній відкривався перевиданням польського перекладу твору єврейського хроніста XVII ст. Н. Ганновера, який з неприхованою ненавистю і дуже недостовірно змалював події на Україні в 1648 р. У 6 розділах збірника упорядник вмістив 25 джерел з історії Визвольної війни, більшість з яких належали до 1648 р. Серед цих матеріалів знаходилося 7 листів Б. Хмельницького, 6 з них видавалися раніше іншими дослідниками. Збірник мав кілька листів А. Киселя та публіцистичну пам'ятку «Сентенція про заспокоєння Війська Запорізького одного польського шляхтича», написану між жовтнем 1648 р. та липнем 1649 р. Автором останньої був представник поміркованого угруповання серед пануючої верхівки Речі Посполитої, можливо той же А. Кисіль. У пам'ятці аналізувалися причини Визвольної війни, які й викликали, на думку автора, всенародне повстання.

Археографічний рівень збірника був дуже низьким. Заголовки документів подавалися у буржуазно-об'єктивістському дусі, археографічні легенди мали ряд неточностей, у текстах джерел зустрічалися помилки. Збірник документів, підготовлений Ф. Равіто-Гавронським, свідчив про глибоку кризу польської буржуазно-шовіністичної історіографії історії України, посилення в ній реакційних тенденцій, спроб створити фальсифікаторську модель історії українського народу та українсько-польських відносин і поставити її на службу польській буржуазії та поміщикам. Не випадково, що погляди Ф. Равіто-Гавронського сприймалися і розвивалися офіційними історіографами буржуазної Речі Посполитої у 20—30-х роках, насамперед А. Чоловським, В. Собеським, В. Томкевичем, З. Стронським, З. Ласоцьким та ін. Характерно, що у той час майже не видавалися джерела з історії Визвольної війни, за винятком цікавого мемуарного твору, в якому висвітлювалися події початкового етапу повстання¹⁵. Його опублікував буржуазний історик І. Е. Хжонщ (1898—1939 рр.). Невідомий автор твору був польським шляхтичем, учасником Жовтоводської битви. Він детально розповів про початок повстання, втечу Б. Хмельницького на Січ, укладення воєнного союзу повстанців з кримським ханом, виступ реєстровців. У творі міститься ряд цінних деталей. Як свідчить автор, у битві під Жовтими Водами проти повстанців діяли не тільки шляхтичі, а й їхні слуги, тому фактично чисельність карального війська була значно більшою, ніж звичайно вважають.

Крім польських істориків, публікацію документів з історії Визвольної війни у другій половині XIX — першій третині XX ст. здійснювали також німецькі, угорські й румунські дослідники. Насамперед треба назвати публікацію німецького дворянського історика, приват-доцента Берлінського університету Б. Ердманнсдорфера, видану в 1864 р.¹⁶ В її першому томі вміщено 353 джерела, які охоплюють період з 1640 р. по 1650 р. Ці документи були виявлені в Таємному держархіві у Берліні, Кенігсберзькому архіві та фондї «Боруссіка» Королівської бібліотеки в Берліні. У першому розділі тома міститься майже 60 документів про події Визвольної війни з червня 1648 р. по вересень 1649 р. Всі вони офіційного походження — листи й резолюції бранденбурзького курфюрста Ф. Вільгельма, постанови державної ради, листування з представниками місцевих влад та дипломатичного корпусу курфюршества, зокрема з Й. фон Ховербеком, А. Адербасом, К. Ф. Ольсницем, П. Бергманом та ін. Їх доповнює невелика група джерел (всього 9),

¹⁵ Chrzászcz I. E. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczestnika wyprawy żółtowodzkiej i naocznego świadka wypadków // Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego. — Lwów, 1934. — S. 249—267.

¹⁶ Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte des kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. Die politische Verhandlung. — Berlin, 1864. — T. 1. — 369 s.

створених імператором «Священної Римської імперії» Фердинандом III, королем Речі Посполитої Яном Казиміром, примасом М. Лубенським, Б. Радзивіллом, К. Потоцьким та Я. Коссаковським. Ці документи містять важливі відомості про воєнну допомогу Речі Посполитій з боку Бранденбурга, вербування найманців для каральних військ на території курфюршества, а також Курляндії, про битви під Пилявцями, Зборовом, облогу Львова та Замостя повстанцями. Матеріали збірника свідчать також про панічні настрої серед польської шляхти і німецьких феодалів, які боялися, що полум'я Визвольної війни перекинеться на територію Пруссії. У документах наводяться факти, які замовчувалися у польсько-шляхетській історіографії. Так, Б. Радзивілл у листі до курфюрста від 30 серпня 1648 р. писав про поразку Я. Вишневецького і просив воєнної допомоги для Речі Посполитої (№ 210). У донесенні А. Адерсбаха йдеться про лист Я. Вишневецького, який виражав сумнів у тому, що шляхті вдасться утримати в своїх руках Львів (№ 313). Таким чином, документи збірника дають можливість розширити уявлення про міжнародне значення Визвольної війни, її вплив на внутрішню ситуацію сусідніх країн. Водночас, треба зауважити, що публікація ставила за мету прославлення бранденбурзького курфюрста, чим і пояснюється такий підбір джерел до видання. Характерно, що упорядник дуже детально висвітлив біографію курфюрста і тільки побіжно торкнувся історії Визвольної війни. Не ставив він під сумнів і достовірність опублікованих джерел, які походили в основному від представників правлячих кіл ряду держав, вороже настроєних проти антифеодальної та визвольної боротьби українського народу. У своїх листах і донесеннях вони подавали досить тенденційну картину подій на Україні.

У 80-х роках XIX ст. румунський буржуазний історик Е. Хурмузакі видав цілу археографічну серію, присвячену історії Молдавії, Валахії та Трансильванії. В її 5 томі¹⁷ було вміщено документи за 1650—1699 рр., причому невелика їх кількість (всього 39) припадала на роки Визвольної війни і частково висвітлювала події останньої. Е. Хурмузакі друкував в основному джерела офіційного походження, авторами яких були правлячі особи придунайських князівств, зокрема В. Лупу, Г. Стефан, Дьєрдь II Ракоці та ін. У томі вміщено також кілька документів Б. Хмельницького, які пізніше перевидали І. П. Крип'якевич та І. Л. Бутич у публікації «Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657 рр.» (К., 1961 р.). Представлені там і листи та дипломатичні донесення з Варшави, Константинополя, авторами яких були послы придунайських правителів. Інтерес викликають документи, у яких йдеться про битву при Батозі, шлюб Т. Хмельницького з Роксандою Лупу, дипломатичні стосунки повстанців з придунайськими князівствами, Турцією та Кримським ханством, посилення зв'язків Б. Хмельницького з Мухаммедом IV та Іслам Гіреєм III, В. Лупу. Згадані документи Е. Хурмузакі виявив у бібліотеці музею м. Пешт (Будапешт), архіві коронної канцелярії у Відні, приватних колекціях. Тексти джерел наводилися в оригіналі, тобто на латинській, угорській, німецькій та інших мовах. Незважаючи на низький археографічний рівень видання, його матеріали дають можливість більш повного уявлення про міжнародне значення Визвольної війни.

Подібну публікацію документів виконав і угорський історик Ш. Сіладі¹⁸. Він підготував двотомний збірник дипломатичних матеріалів Трансильванії. Згідно з дворянсько-буржуазними поглядами її упорядника вона також мала офіційний характер і ставила за мету апологетизацію зовнішньої політики трансильванських князів Дьєрдя I та Дьєрдя II Ракоці. Документи були виявлені Ш. Сіладі в архівах Будапеш-

¹⁷ Documente privitoare la istoria Romanilor.— București, 1885.— V. 5.— P. 1.

¹⁸ Transsylvania et bellum boreo—orientale.— Budapest, 1890.— T. 1—2.

ту, Відня та інших міст Австро-Угорщини і подавалися на латинській та угорській мовах, що дуже ускладнює їх використання. Археографічний рівень видання низький, однак його матеріали становлять неабияку цінність. До збірника увійшло більш як тисяча документів за 1648—1660 рр., у тому числі 213 — за 1648—1654 рр. Значне місце у ньому займає дипломатичне листування трансільванських князів, членів уряду (Я. Кемені, С. Ракоці), представників правлячих кіл Австрії та Речі Посполитої. Автор опублікував кілька документів Б. Хмельницького, перевиданих пізніше І. П. Крип'якевичем та І. Л. Бутичем, і майже невідомі дослідникам листи до Дьєрдя II Ракоці. П. Тетері (від 22 травня 1651 р.) та І. Виговського (від 20 лютого 1654 р.) У першому з них, написаному в таборі під Зборовим, вислювалася подяка за князівський лист на ім'я Тетері, у другому — його автор стверджував про своє бажання зміцнювати зв'язки гетьманської адміністрації з урядом Трансільванії.

Слід також відзначити публікації деяких джерел з історії Визвольної війни, здійснені угорськими та румунськими буржуазними істориками наприкінці XIX — у першій третині XX ст. В. Верешем, Т. Баланом, Й. Богданом. Останній, зокрема, видав хроніку Мирона Костина, в якій відбилися події Визвольної війни, особливо молдавські походи Б. Хмельницького у 1650 р. та Т. Хмельницького у 1653 р.¹⁹ Окремі документи з історії визвольної війни були вміщені на сторінках тритомника документів з історії Буковини, виданого доцентом Чернівецького університету, румунським буржуазним істориком та архівістом Т. Баланом (1885—1972 рр.)²⁰.

У післявоєнний період значно активізував свою археографічну діяльність так званий Східний інститут у Ватикані, який розпочав видання багатотомних серій документів з історії України, в тому числі з історії Визвольної війни, серед них — папські булли та бреве, матеріали Конгрегації Віри, листування українських та білоруських уніатських єпископів, донесення папських нунціїв тощо. Видання цих матеріалів проводиться під безпосереднім наглядом українських буржуазно-націоналістичних і клерикальних упорядників, які намагаються використати їх у ході ідеологічної боротьби, для обґрунтування своїх антинаукових «теорій». Головним упорядником згаданих серій був уніатський патер А. Г. Великий, який у своїх писаннях намагався довести прогресивну роль католицизму в історії українського народу. Всупереч очевидним фактам він «доводив», наприклад, що католицизм стояв «греблею на шляху польської експансії». Характерно, що упорядники серій не критично ставилися до опублікованих ними ватиканських документів. Однак ці джерела, незважаючи на значну тенденційність, після належного критичного опрацювання можуть бути використані у ході наукового дослідження. Особливо це стосується донесень папських нунціїв у Польщі, Австрії та інших країнах²¹. Велику цінність представляють папські булли, що яскраво характеризують позиції Ватикану як запереченого ворога повсталого українського народу²² та деякі інші документи²³.

¹⁹ Cronice inedite atingatoare de istoria Romanilor.— București, 1895.— 135 s. Матеріали цього видання дослідив радянський історик П. В. Михайлина у праці «Висвітлення історії Північної Буковини другої половини XVII ст. в молдавських літописах (1648—1700 рр.)» // *Минуле і сучасне Північної Буковини.*— К., 1973.— С. 27—28.

²⁰ Documente Bucovienene de Teodor Balan.— V. 1—3. Cernauti. 1933—1934; Ковальський Н. П. *Источниковедение...*— Ч. 3.— С. 49—50.

²¹ *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes.* Roma. 1962—1963.— Т. 6 (1638—1648); Т. 7 (1649—1651); Т. 8 (1652—1656).

²² *Documenta pontificum romanorum historiam Ucrainae illustrantia.* Roma. 1953.— Т. 1; див. також: [Theiner A.] *Monumenta historica Poloniae.* Romae, 1863.— Т. 3.— N 419—484.

²³ *Littere episcoporum historiam Ucrainae illustrantes.* Romae. 1973.— Т. 2.— N 46—72; *Monumenta Ucrainae Historica.* Romae. 1965.— Т. 2.— N 239—246; *Littere*

Крім ватиканських видань, варто вказати на публікацію окремих джерел з історії Визвольної війни, здійснені протягом минулого десятиріччя науковцями з Гарвардського університету (США). Так, Ф. Сисин, досліджуючи діяльність дипломата Речі Посполитої А. Киселя²⁴, опублікував в окремій статті 12 невідомих раніше листів Б. Хмельницького до А. Киселя, один гетьманський лист до Яна Казимира та 2 універсали Б. Хмельницького²⁵, один з яких був виданий раніше радянськими дослідниками. Найбільшу цінність мають 8 листів гетьмана, написаних наприкінці 1651 р. — на початку 1652 р., в яких йдеться про повстання рядового козацтва, незадоволеного умовами Білоцерківської угоди, проти гетьманської адміністрації у Корсунському та Білоцерківському полках і вбивство полковника М. Громики. В іншій статті Ф. Сисин надрукував «Дискус про теперішню козацьку чи хлопську війну (1651 р.)», польсько-шляхетський трактат про причини Визвольної війни, написаний одним з прибічників Я. Вишневецького²⁶.

У 1984 р. А. Рідльмайер та В. Остапчук опублікували великий лист Б. Хмельницького до турецького султана Мухаммеда IV (1653 р.), переклавши його на англійську мову²⁷. Слід зазначити, що окремі публікації джерел з історії Визвольної війни здійснювалися у США і за межами Гарвардського університету. Наприклад, А. Меш видав англійською мовою єврейську хроніку Н. Ганновера, причому коментарі були написані упорядником з просвінських позицій²⁸. Таким чином, сучасні публікації вищезгаданих джерел у країнах Заходу мають буржуазно-націоналістичний характер, що перешкоджає правильному їх розумінню.

Дослідженню джерел з історії Визвольної війни та їх публікації приділяє увагу і марксистська історіографія братніх соціалістичних країн. Успішно проводив цю роботу видатний польський медієвіст В. Чаплинський, його учень Ю. Лещинський та професор А. Пшибось. Ними були надруковані важливі документи про антифеодальне повстання у Польщі в 1651 р. під проводом О. Костки-Наперського і його зв'язок з Визвольною війною, про діяльність розвідників Б. Хмельницького, в тому числі й польського походження, на території Польщі, Чехії, Моравії та Австрії²⁹. А. Пшибось здійснив також публікацію матеріалів прошовицького сеймику, які стосуються і періоду Визвольної війни³⁰. В 1959 р. вийшло у світ видання «Старопольських листів», підготовлене Х. Малевською. Вона вперше ввела до наукового обігу і 4 епістолярні пам'ятки 1648—1654 рр.³¹ Ці документи відобразили деякі моменти Збаразької, Берестецької та Батозької битв. Починаючи з середини 50-х років, історики ПНР (В. Чаплинський, А. Сайковський, А. Пшибось

gae S. C. De propaganda Fide ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarussiae. Romae. 1954.— N 308—323; Litterae basilianorum in terris Ucrainae et Bielarussiae. Romae. 1979.— T. 1.— N 30—38.

²⁴ Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil. 1600—1653. Cambridge (Massachusetts). 1985.— 406 s.

²⁵ Sysyn F. E. Documents of Bohdan Khmelnycky // Harvard Ukrainian Studies. 1978. December.— V. 2.— N 4.— S. 500—524.

²⁶ Sysyn F. E. A Contemporary's Account of the Causes of the Khmelnytsky Uprising // Harvard Ukrainian Studies, 1981. June; V. 5.— N 2.— S. 246—257.

²⁷ Riedlmayer A., Ostapczuk V. Bohdan Khmelnycky and the Porte; A Document from the Ottoman Archives // Harvard Ukrainian Studies. 1984. December.— V. 8.— N 3/4.— S. 453—473.

²⁸ Hannover N. Abyss of Despair. The Famous 17-th Century Chronicle Depicting Jewish Life During the Chmielnicki Massacres of 1648—1649.— New York, 1950.— 141 s.

²⁹ Czapliński W. Ruchy ludowe w roku 1651 // Przegląd Historyczny. 1953.— T. 44.— Z. 1.— S. 65—90; Leszczyński J. Agenci Bohdana Chmielnickiego i Jerzego Rakoczego na Morawach i na Śląsku // Sobotka. 1965.— T. 10.— S. 677—689; Materiały do powstania Kostki Napierskiego.— Wrocław, 1951.

³⁰ Akta sejmikowe województwa krakowskiego.— Kraków, 1953.— T. 2.— F. 2; Wrocław-Warszawa, 1955.— T. 2.— F. 2.

³¹ Małewska H. Listy staropolskie epoki Wazow.— Warszawa, 1977.

бось, Р. Желевський, Т. Василевський, З. Абрахамович, М. Ковальська) провели плідну роботу по виданню мемуарних творів Б. Маскевича, Б. Радзивілла, щоденника П. Халебського і татарського літопису «Історія хана Іслам Гірея III» Махмеда Сеная з Криму³². Після п'ятитомного видання латиномовного оригіналу твору А. С. Радзивілла А. Пшибось та Р. Желевський здійснили його публікацію польською мовою³³. На жаль, джерела залишаються поза увагою сучасних археографів Польщі, за поодинокими винятками, як, наприклад, публікація професора З. Вуйціка універсалу Б. Хмельницького від 6 серпня 1657 р.³⁴

В останні роки фундаментальне видання документів з історії Визвольної війни було здійснене в Румунії славістом І. Корфу³⁵. В його основу лягли матеріали, виявлені упорядником в архівах ПНР у 1969 р., 1970 р., 1974 р. З 214 документів, опублікованих у томі, 82 — безпосередньо стосуються історії Визвольної війни. З них 2 матеріали — 1648 р. 4 — 1651 р., 2 — 1652 р., 42 — 1653 р. 32 — 1654 р. Майже всі ці документи представляють дипломатичне листування правителів Речі Посполитої, Молдавії, Валахії та Трансильванії. Збірник містить невідомий раніше лист Б. Хмельницького до трансильванського князя Дьєрдя II Ракоці, який був згодом перевиданий російською мовою³⁶. Публікація І. Корфу виконана на високому рівні, але, на жаль, упорядник не був знайомий з 12 томом «Джерел до історії України-Русі» (Львів, 1911), виданим М. Кордубою, ні з «Документами об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.» (К., 1965). Через це він повторно надрукував 45 (!) документів³⁷. До того ж ряд матеріалів наводиться в уривках, мають місце неточності і в оформленні археографічних легенд (№ 92, 96, 134) тощо. Незважаючи на ці недоліки, видання І. Корфу збагатило джерельну базу досліджень з історії Визвольної війни.

Таким чином, зарубіжні публікації джерел з історії визвольної боротьби українського народу 1648—1654 рр. суттєво доповнюють публікації вітчизняних, насамперед радянських археографів, вводять до наукового обігу сотні важливих документів, частина оригіналів яких загинула в роки другої світової війни. Використовуючи дані матеріали, слід мати на увазі, що вони видавалися головним чином дворянськими, буржуазними археографами і тому мали тенденційний характер. Так, у домарксистських зарубіжних публікаціях замовчувалися російсько-українські зв'язки періоду Визвольної війни, історія возз'єднання України з Росією. Особливо це характерно для археографічних видань емігрантських українських буржуазно-націоналістичних та клерикальних упорядників. Однак, незважаючи на деякі суттєві вади цих видань, а часом і їхній низький науковий рівень, вони значно розширюють джерельну базу досліджень з історії Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Особливо це стосується публікацій джерел істориків-марксистів ПНР та СРР.

Ю. А. МИЦИК (Дніпропетровськ)

³² Pamietniki Mańkiewiczów.— Wrocław, 1961; Radziwiłł A. S. Memoriale rerum gestarum in Polonia, 1632—1656.— Kraków — Warszawa — Wrocław — Gdańsk. 1968—1975.— Т. 1—5; Radziwiłł B. Autobiografia.— Warszawa, 1979; Hadży Mehmed Senai z Krymu. Historia chana Islam Gireja III.— Warszawa, 1971. Kowalska M. Ukraina w połowie XVII. w. w Relacji arabskiego Podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo.— Warszawa, 1986.— 120 s.

³³ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.— Warszawa, 1980.— Т. 1—3.

³⁴ Kwartalnik historyczny, 1963.— Т. 70.— Cz. 4.— S. 990—993. Pod sztandarami bratniej przyjaźni.— Warszawa, 1954.— S. 25—29.

³⁵ Corfius I. Documente privitoare la storiia Romaniei culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea.— Busurești.— 1983.

³⁶ Ковальський Н. П., Мицик Ю. А. Анализ отечественных источников по истории.— С. 79.

³⁷ Corfius I. Documente ...№ 97, 99, 104—110, 112, 114—115, 117—121, 123—130, 132, 135, 139—142, 146—158, 160—162, 163—167, 169—170.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання історичного краєзнавства

НАСЕЛЕННЯ КРИМУ В 1783—1917 рр.

О. М. ПОЛУХІНА (Київ)

Крим в усі періоди його історії був одним з найцікавіших у демографічному відношенні регіонів нашої країни. Значні зміни в його народонаселенні відбувалися в останній чверті XVIII — на початку XX ст. На наш погляд, зроблена в даному повідомленні спроба висвітлення основних тенденцій у розвитку населення півострова за період від його приєднання до Росії і до передодня Великого Жовтня є науково актуальною. При цьому автор прагнула, зокрема, визначити динаміку чисельності населення Криму, з'ясувати причини, що зумовили зміни в його соціально-економічній та етнічній структурах, показати складність, багатонаціональність останньої як найважливішу демографічну особливість досліджуваного регіону, проаналізувати сутність і напрями міграційних процесів та їх наслідки на даній території.

На початку 70-х років XVIII ст. населення всього Кримського ханства становило близько 300 тис. чол.¹ Однак відразу ж після зайняття російськими військами у період російсько-турецької війни 1768—1774 рр. земель, підвладних Кримському ханству, частина татарського населення емігрувала в єдиновірну з ним мусульманську Туреччину. Ногайці (приблизно 120 тис. чол.), які до того кочували в степах Північного Причорномор'я, перемістилися на Кубань, а потім (у 1783 р.) частково втекли за цю річку і далі в Кавказькі гори, не прийнявши політичних змін, що сталися в Криму, а частково були переселені царською адміністрацією у приуральські степи з воєнно-стратегічних міркувань. У 1778—1783 рр. півострів залишили близько 32 тис. християн — переважно греків і вірменів. Переміщення їх у малонаселені тоді землі Приазов'я було організовано російським урядом і мало на меті ослабити ханство економічно, поставити його у пряму залежність від Росії².

В результаті цих еміграційних процесів на час офіційного приєднання Кримського ханства до Російської держави безпосередньо на території півострова мешкало близько 140 тис. чол. З них 78,7% (54 936 чол.)^{*} становили татари, 17,2% (12 000 чол.) — греки та вірмени, 2,1% (1500 чол.) — цигани, 2% (1407 чол.) — євреї, караїми і кримчаки³. Обширна ж північна (материкова) частина новоутвореної Таврійської області являла собою справжню пустиню. Лише за 30 верст

¹ Кабузан В. М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у другій половині XVIII — першій половині XIX ст. // Укр. іст. журн.— 1969.— № 12.— С. 85.

² См.: Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг.— М., 1959.— С. 68—69, 95—96, 104—105, 107; Кабузан В. М. Назв. праця.— С. 85; Кабузан В. М. Заселение Новороссии в XVIII — первой половине XIX века.— М., 1976.— С. 127, 133.

^{*} Тут і далі наводяться відомості про чисельність населення чоловічої статі.

³ Скальковский А. Занятие Крыма в 1783 году // Памятная книга Таврической губернии.— Симферополь, 1867.— Вып. 1.— С. 12—13, 16. Караїми — потомки тюркських племен, що входили в Хазарський каганат. Етногенез кримчаків остаточно не з'ясований. Очевидно, вони сформувалися на основі давнього місцевого населення яке сприйняло іудейську релігію і включили до свого складу єврейські, тюркські і, можливо, італійські (генуезькі) елементи (Див.: Большая советская энциклопедия.— М., 1973.— Т. 11.— С. 379; Т. 13.— С. 518).

від Перекопу жили казахи (426 осіб чоловічої статі), закинуті сюди ще в часи пересування полчищ Чингіз-хана⁴.

Приєднання Криму до Росії законодавчо закріплювалося урядовим маніфестом від 8 квітня 1783 р. Результатом цієї історичної події стала ліквідація одного з головних вогнищ воєнної агресії проти російського та українського народів. Було гарантовано безпеку південно-російських та українських земель як необхідну умову їх успішного господарського розвитку. Росія одержала вихід до Чорного моря. Виникли також сприятливі можливості для зростання продуктивних сил конкретно тих територій, які були включені згаданим актом до складу Російської держави.

Після 1783 р. еміграція татар у Туреччину продовжувалася, хоч до другої половини XIX ст. вона не мала такого масового характеру, як це відзначалося іноді в історико-краєзнавчій літературі⁵. Традиція занадто перебільшувати кількість татар, що виїхала з Криму в останній чверті XVIII — на початку XIX ст., бере свій початок від інформації відомого мандрівника того періоду П. Палласа та його сучасника письменника (він же — статський радник межового департаменту) П. Сумарокова. Визначаючи досить-таки довільно чисельність емігрантів (відповідно, 80 тис.⁶ і 300 тис. чол.⁷), вони по-своєму хотіли виразити настрої і претензії панівного класу в Криму. Позиція цих авторів багато в чому пояснюється тим, що після приєднання півострова до Росії царський уряд широко практикував безсистемне роздавання величезних ділянок кримської землі російським поміщикам і татарській знаті. До цих наділів включалися не тільки пустирі та колишні ханські володіння, а й землі сільських общин та окремих селян. Між давніми та новими володільцями стали виникати гострі суперечки, для розв'язання яких у 1802 р. була створена спеціальна комісія*. Вона встановила, що землі, які після приєднання Криму були залишені своїми власниками і при надходженні в казну знайдені незаселеними, безлюдними, такими, що ні в чийй власності або користуванні не перебувають, відносяться до розряду «пустопорожніх». Місцевому начальству дозволялося роздавати такі землі під поселення, і право власності на них нових хазяїв не підлягало сумніву⁸. Захищаючи свої інтереси, поміщики всіляко намагалися одержати ними наділи в Криму представляти для офіційної статистики лише як «пустопорожні» землі, зокрема, як колишні володіння емігрантів, що виїхали. Мотиви політичного відчуження і масового переселення татар у Туреччину у відповідь на приєднання Криму до Росії вони певною мірою навмисне використали з метою розв'язання на свою користь земельних суперечок і чвар.

Насправді в Криму вже в середині 90-х років XVIII ст. визначилася тенденція до підвищення як загальної кількості населення півострова, так і чисельності в його складі представників татарської етнічної групи. За даними п'ятої ревізії, в 1795 р. тут проживало 157 319 чол. обох статей, 126 тис. з них становили татари⁹ (пор. з вищенаведеними даними за 1783 р.). З відомості ж про кількість чолові-

⁴ Дружинина Е. И. Указ. соч.— С. 104—105, 110.

⁵ Лашков Ф. К. К вопросу о количестве населения Таврической губернии в начале XIX в. // Известия Таврической ученой архивной комиссии.— 1916.— № 53.— С. 160; Озенбашлы А. Роль царского правительства в эмиграции крымских татар // Крым.— 1926.— № 2.— С. 144; та ін.

⁶ См.: Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731—1823.— Одесса, 1836.— Ч. 1.— С. 193.

⁷ Сумароков П. Досуги Крымского судьи.— Петербург, 1803.— Т. 1.— С. 193.

* П. Сумароков був членом вказаної комісії. П. Паллас був пожалуваний у Криму великим земельним наділом.

⁸ Лашков Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения // Известия Таврической ученой архивной комиссии.— 1896.— Т. 25.— С. 32.

⁹ Усов А. С. Население Крыма за 150 лет в связи с экономикой края // Крым.— 1928.— № 1 (5).— С. 75.

чого населення у містах і селах, складеної Таврійським обласним правлінням у 1804—1805 рр., видно, що татар чоловічої статі налічувалося в той час у Криму понад 70 тис.¹⁰

Для характеристики соціально-економічної структури кримського населення кінця XVIII — середини XIX ст. найважливіше значення має вивчення дрібних сільських виробників, зусиллями яких насамперед здійснювалося господарське освоєння і розвиток краю. Найбільш численну групу серед них становили державні селяни. Однією з перших категорій населення Криму, що ввійшли до цього стану, були татарські селяни. У 1804—1805 рр. вони становили понад 90% усього селянства півострова¹¹. Однак питома вага їх у результаті притоку сюди переселенців з внутрішніх губерній Росії поступово знижувалася, а етнічне обличчя населення краю ставало ще строкатішим. На відміну від росіян і українців татарські селяни не підлягали рекрутським наборам, а також звільнялися від повинностей, пов'язаних з постоем військ. Умови користування землею для татарських селян були різними. Одні з них мали власну землю, другі — користувалися казенними ділянками, треті — орендували їх у поміщиків, сплачуючи десятину і відбуваючи панщину¹².

Варто відзначити, що низький рівень розвитку продуктивних сил Кримського ханства, зумовлений його васальним становищем у складі Оттоманської імперії, тривалий час позначався на господарській діяльності татарських селян і після приєднання Криму до Росії. Основним їх заняттям було тваринництво. Прийоми і методи землеробства вони, в силу історичних обставин, знали погано, що створювало значні труднощі в забезпеченні краю продовольчими ресурсами і викликало необхідність з боку царської адміністрації вжити заходів, спрямованих на заселення Криму і Північної Таврії досвідченими хліборобами з російських та українських губерній*, а також з деяких іноземних держав. У 1787 р., наприклад, вийшов урядовий указ, за яким дозволялося економічним та іншим групам державних селян, що потребували землі, переселятися на південь і, зокрема, в Таврійську область. Селяни з найбільш перенаселених районів України, а частково й центральних губерній країни скористалися цим указом¹³.

Крім офіційно узаконеного переселення, існував стихійний потік на південь біглих селян-кріпаків. Щоправда, абсолютна більшість представників цих двох категорій переселенців осідала на вільних землях материкових повітів області, а не в самому Криму. Адже там у зв'язку з щедрими пожалуваннями вищим сановникам імперії, цивільним чиновникам, офіцерам армії і флоту, татарським феодалам, які перейшли на російську службу, резерви казенної землі швидко танули. Тому в Криму ці селяни змушені були оселюватися на поміщицьких угіддях, беручи на себе певні зобов'язання за їх використання. Та все ж на 1796 р. на півострові вже налічувалося 1583 переселенці чоловічої статі з українських і російських губерній¹⁴. За наступні півстоліття кількість їх майже подесятирилася і становила напередодні Кримської війни 1853—1856 рр. близько 15 тис. чол.¹⁵ Переважна більшість з них

¹⁰ Держ. арх. Крим. обл., ф. 26, оп. 1, спр. 555, арк. 151—181 (далі — ДАКО).

¹¹ Там же.

¹² Секиринский С. А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII — начале XX вв.: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. — Львов, 1974. — С. 11—12.

* В очах уряду російські та українські поселенці мали також значні переваги перед місцевим населенням з військової точки зору: вони несли повинність, пов'язану з постоем, і не піддавалися впливу протурецької агітації.

¹³ Дружинина Е. И. Указ. соч. — С. 122—126.

¹⁴ Секиринский С. А. К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века // Известия Крымского педагогического института им. М. В. Фрунзе. — Симферополь, 1957. — Т. 23. — С. 87.

¹⁵ Краткое историко-статистическое обозрение Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии. — С. 213.

поповнила стан державних селян. Маючи в середовищі представників цього стану значний резерв дешевої робочої сили, поміщики неохоче переселяли в Крим кріпаків із своїх старих маєтків, що знаходилися у внутрішніх районах країни. Саме це було однією з причин того, що питома вага кріпосних селян у загальній масі селянського населення півострова була незначною — приблизно 3% на початку другої половини XIX ст.¹⁶⁻¹⁷

Іншу порівняно нечисленну групу дрібних сільських виробників Криму та Північної Таврії становили відставні солдати. Уряд, особливо на перших порах, вдавався до примусового розміщення їх на нових землях як до найпростішого способу заселення останніх. Солдати «виписувалися» з полків, забезпечувалися амуніцією, грошовим жалуванням, провіантом і під командуванням офіцерів направлялися у відведені для них місця. Відставники селилися невеликими групами в татарських селах і маєтках російських поміщиків, а також на нових місцях. Вони поклали початок цілому ряду російських поселень (Зуя, Курці, Мазанки, Підгородньо-Петровська слобода, Володимирівка та ін.). Однак, не маючи господарського досвіду, відставні солдати (багато з них були престарілими, інвалідами) не могли відігравати істотної ролі в економічному розвитку приєднаних територій, а з часом вони нерідко й зовсім залишали місця своїх поселень¹⁸.

У ході колонізації стало ясно, що на півдні зосереджуються переважно чоловіки. Тому було вжито заходів до організованого переселення жінок у Таврійську область. Так, на початку 1785 р. вийшли укази про відправлення на південь дружин рекрутів. Проводилося також і масове вербування дівчат (як можливих наречених для неодружених переселенців)¹⁹.

Щоб прискорити економічне освоєння південних земель, царський уряд робив спроби залучити сюди іноземних колоністів, надаючи їм істотні пільги. Іноземці (особливо німці) наділялися великими земельними ділянками, звільнялися на багато років від усяких податків, одержували значну допомогу грошима, хлібом, лісом, худобою, а також фактичне право на самоврядування, яке забезпечувало їм захист від сваволі чиновників. Усе це, взяте разом, значною мірою й забезпечувало економічне процвітання іноземних колоністів у Криму. Російські та українські переселенці не сміли навіть думати про подібні умови.

Серед перших іноземних поселенців були архіпелазькі греки — жителі підвладних султанській Туреччині островів Егейського моря, які одержали право переселятися в Росію згідно з умовами Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р.²⁰ Спочатку їх розмістили у фортецях Керч та Єнікале, а після приєднання Криму до Росії перевели в Балаклаву та навколишні села Кадикой, Карань, Камари, Алсу, Керменчик, Аутка для прикордонного нагляду за причорноморським берегом (одночасно вони займалися землеробством, промислами і торгівлею)²¹. В 1794 р. дістали дозвіл селитися сюди й греки з острова Зант. Їм була «відведена зручна земля для хліборобства, скотарства і розведення садів, а також видані грошові позички без процентів»²².

На початку XIX ст. в Криму були засновані три греко-болгарські (Старий Крим, Кишлав, Балта-Чокрак), сім німецьких (Нейзац, Фріденталь, Розенталь, Кроненталь, Геіль-Брун, Судак, Герценберг) і одна

¹⁶⁻¹⁷ ДАКО, ф. 26, оп. 1, спр. 15 086, арк. 4, 22—23; 33—34, 40—42.

¹⁸ Секиринский С. А. К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века.— С. 78.

¹⁹ Там же.— С. 76.

²⁰ Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года.— М., 1955.— С. 298, 301—302.

²¹ Краткое историко-статистическое обозрение Таврической губернии.— С. 213.

²² Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края.— Ч. 1.— С. 226; Крымский вестник.— 1890.— № 32.

швейцарська (Цюріхталь) колонії²³. Поступово вони розширювалися, з них відокремлювалися висілки, які згодом перетворювалися на нові колонії. До кінця першої половини XIX ст. в десяти найбільших колоніях Сімферопольського та Феодосійського повітів налічувалося 3969 колоністів обох статей²⁴.

В цілому ж, за даними міністерства внутрішніх справ, у 1851 р. чисельність населення півострова становила 343,5 тис. чол.²⁵ Однак тут не була врахована кількість жителів Севастопольського (близько 40 тис. чол.) та Керч-Єнікальського (майже 13 тис. чол.) градоначальств²⁶. Так що абсолютна величина населення Кримського півострова на початок другої половини XIX ст. становила приблизно 396,5 тис. чол. обох статей.

У 50—60-ті роки XIX ст. демографічна ситуація в досліджуваному регіоні істотно змінилася. Події Кримської війни, наслідком яких стали втрати від бойових дій, збільшення смертності від хвороб і голоду, відхід частини населення з півострова, поклали початок процесу зменшення загальної чисельності жителів Криму. Після закінчення війни темпи скорочення кількості місцевого населення ще більше посилювалися. Головну роль у цьому відіграла еміграція наприкінці 50 — на початку 60-х років 141 667 татар обох статей у Туреччину²⁷. Особливо багато їх виїхало з Перекопського та Євпаторійського повітів. Внаслідок еміграції опустіли 687 поселень²⁸. За даними на 1 січня 1863 р., в Криму залишилися тільки 103 тис. татар (56 563 особи чоловічої і 46 388 — жіночої статі)²⁹. В еміграційний рух включилися й ногайці, які на цей час повернулися з Кавказьких гір і були поселені на лівому березі річки Молочні води³⁰.

Абсолютну більшість емігрантів, як видно з таблиці 1, становили особи, які належали до стану державних селян. Знаючи економічне становище цієї категорії населення Криму, можна зробити висновок, що однією з найважливіших причин виїзду татарських селян з півострова було масове обезземелювання їх протягом першої половини XIX ст. Поміщики широко використовували ту обставину, що татарські селяни не мали на руках документів, які б підтверджували

їхне право на землю. Багато поміщиків, продаючи свою землю, не зазначали в купчій кріпості точної її кількості, чим давали новому власнику підстави захоплювати ділянки, що належали селянам. Внаслідок таких та подібних дій більше половини татарських селян в цілому по

Таблиця 1*. Соціальний склад татар і ногайців, що виїхали з Таврійської губернії в Туреччину наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст.

Соціальна належність	Чисельність	Питома вага в %
Дворяни	772 чол.	0,4
Духовенство	9168 чол.	4,8
Купці	25 чол.	0,02
Міщани	13 444 чол.	7,0
Державні селяни	168 951 чол.	87,78
Загалом	192 360 чол.	100

* Краткое историко-статистическое обозрение Таврической губернии. — С. 196.

²³ Краткое историко-статистическое обозрение Таврической губернии. — С. 213.

²⁴ История городов и сел Украинской ССР: Крымская обл. — Киев, 1974. — С. 18.

²⁵ Материалы для хозяйственной статистики Таврической губернии // Журнал министерства внутренних дел. — 1853. — Ч. 41. — С. 8—9.

²⁶ Федоров Ф. А. Крым с Севастополем, Балаклавою и другими его городами. — СПб., 1855. — С. 134, 180.

²⁷ Россия: Полное географическое описание нашего Отечества. — Т. 14. — Новороссия и Крым. — СПб., 1910. — С. 173—174.

²⁸ Секирвинский С. А. Крестьянская колонизация Крыма в пореформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1965. — М., 1970. — С. 362.

²⁹ Кабузан В. М. Заселения і освоєння Таврійської губернії у другій половині XVIII—першій половині XIX ст. — С. 86.

³⁰ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. — С. 129; Дружинина Е. И. Южная Украина в 1825 г. — М., 1970. — С. 120—126.

півострову і понад $\frac{4}{5}$ їх по степових повітах (Євпаторійський і Перекопський) перетворилися на безземельних. Вони були змушені жити на поміщицькій землі і зазнавали жорстокої експлуатації³¹. У звіті Таврійської палати державного майна за 1842 р. становище розглядуваної групи населення характеризується так: «Татари Кримського півострова, за винятком 370 душ, поселених у Перекопському повіті на казенній оброчній ділянці, і 225 душ, поселених на казенних оброчних ділянках у Сімферопольському та Перекопському округах, які перебувають на утриманні у приватних осіб, решта числом 97 408 душ поселені більшістю на землях приватних власників, менша половина має громадські та в особисту власність належні землі... Можна безпомилково сказати, що близько 50 тисяч татар не мають ніякої нерухокої власності і користуються тільки землею приватних власників за встановлені поміж них особисті повинності»³².

Пізніше навіть такий поміркований буржуазно-ліберальний орган, як «Вестник Европы», змушений був констатувати: «Якщо порівняти суму земель, належних татарам 25 років тому, з тим, що залишилось у них на початок Кримської війни, то виявиться, що вона зменшилася наполовину»³³. Джерела свідчать також про те, що й розміри повинностей, виконуваних татарськими селянами в панському господарстві, в першій половині XIX ст. мали тенденцію до підвищення³⁴.

У 1856 р. уряд створив спеціальну комісію для визначення повинностей татарських селян. Побоюючись, що діяльність цього органу може привести до наділення селян землею, поміщики почали проганяти їх із своїх маєтків. «Внаслідок такої сваволі, — писав відомий художник (він же поміщик Феодосійського повіту) І. К. Айвазовський, — татари періодично розоряються, будучи змушені... блукати по півострову, шукаючи притулок в іншого землевласника, який користується подібним випадком, щоб виторгувати собі непомірно вигідні умови»³⁵.

Все, сказане вище, дозволяє, на наш погляд, розглядати еміграційний рух татарських селян з Криму як специфічну форму соціального протесту, близьку в своїй основі до того прагнення позбутися кріпосної неволі та сваволі поміщиків, яке штовхало російських та українських селян до втеч на окраїни держави.

Тяжке становище татарських селян значною мірою пояснює причини масової еміграції татар у Туреччину, однак далеко не вичерпує всього комплексу факторів, які зумовили це явище. Адже нещадного пограбування з боку поміщиків і дворянської держави зазнавали всі селяни Російської імперії, в тому числі російські та українські, а політику національного пригноблення царизм здійснював щодо всіх неросійських народностей. Однак тільки татари і ногайці вдалися до такої своєрідної форми протесту, як масова втеча за кордон. До того ж серед емігрантів були, як свідчать дані таблиці 1, не лише селяни, а й певна кількість представників інших соціальних груп, зокрема дворянства, духовенства, купців, міщан.

Надзвичайно важливу роль у досліджуваному процесі відіграли історичні традиції та деякі особливості взаємовідносин кримських татар і таврійських ногайців з Туреччиною. Протягом трьох століть Кримське ханство було васалом останньої, а турецький султан вважався його верховним володарем. Після приєднання Криму до Росії релігійні зв'язки його мусульманської частини населення з Туреччиною не були обірвані. Султан продовжував залишатися в очах татар та ногай-

³¹ Секиринский С. А. Крестьянская колонизация Крыма в пореформенный период. — С. 359.

³² ДАКО, ф. 81, оп. 1, спр. 115, арк. 8—9.

³³ Левицкий В. Г. Переселение татар из Крыма в Турцию // Вестник Европы. — 1882. — Октябрь. — С. 160.

³⁴ Секиринский С. А. Крестьянская колонизация Крыма в пореформенный период. — С. 359—360.

³⁵ Цит. за: Секиринский С. А. Указ. соч. — С. 360—361.

ців главою правовірних, і щоп'ятниці в усіх мечетях Таврійської губернії на честь нього творилися молитви.

Величезний вплив на татарське та ногайське населення справляло фанатичне мусульманське духовенство, що, як правило, одержувало освіту в Туреччині і було активним поборником протурецької орієнтації. Антиросійські настрої численних мулл посилено підігрівалися вищими представниками мусульманської церкви, які через відділення Криму від Туреччини втратили значну частину своїх економічних привілеїв і тому прагнули до історичного реваншу³⁶. Здійснюючи відповідну ідеологічну обробку населення, мусульманське духовенство і турецькі емісари підбурювали татар і ногайців до нелояльних дій щодо російської адміністрації і до переселення в Туреччину («об'єднання під прапором пророка»), запевняючи при цьому, що султан дасть їм кращі землі, робочу худобу і т. д.

Погіршення господарського становища татарського населення Криму, викликане земельним голодом, ускладнення обстановки на півострові під час Кримської війни і, нарешті, багаторічні традиції тісних політико-економічних, ідейно-релігійних та культурно-побутових зв'язків з єдиновірною Османською імперією створювали сприятливий ґрунт для такої агітації. Велике враження на кримських татар і таврійських ногайців справив також приклад 16 тис. кавказьких ногайців, які переселялися в Туреччину через порти півострова і змушені були зупинитися на зиму 1859—1860 рр. у північних повітах Таврійської губернії³⁷.

Потрібно відзначити, що турецький уряд не був щиро заінтересований у належному влаштуванні в своїй країні біженців з Криму. Обіцяючи їм допомогу та притулок, він насамперед намагався використати татарську еміграцію у своїх політичних цілях — як вигідний для себе і невідповідний для Росії факт. До прийому емігрантів у Туреччині підготувалися вкрай погано: землі їм було відведено мало, до того ж недосить якісної, допомоги на обзаведення господарством не подано майже ніякої³⁸.

Результати татарської еміграції, як уже відзначалося, передусім відбилися на чисельності сільського населення Криму. Скорочення його серйозно стурбувало місцевих поміщиків, які фактично залишилися без робочих рук. Виходячи з потреб господарського розвитку краю, а також враховуючи інтереси і вимоги землевласників, царський уряд намагався активізувати діяльність по переселенню у спустілі райони селян з малоземельних губерній Росії та іноземних колоністів. Однак Крим, як і раніше, заселявся набагато повільніше, ніж материкові повіти Таврійської губернії.

За перші сім років після Кримської війни на півострові поселилася 1/30 частина від загальної кількості жителів, які емігрували звідси, у тому числі 3549 росіян і українців, близько 800 естонців, 90 греків і болгар, 615 чехів³⁹. Тривав приплив у Крим і німецьких колоністів. У 1869 р., наприклад, уряд задовольнив просьбу великої групи меннонітів (протестантська секта) з Пруссії про поселення їх у Криму. В 1897 р. в Перекопському повіті налічувалося 11 718 німців-колоністів, у Євпаторійському — 7588, в Сімферопольському — 5812, у Феодосійському — 4909⁴⁰.

³⁶ Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года.— С. 310.

³⁷ Секиринский С. А. Крестьянская колонизация Крыма в пореформенный период.— С. 361.

³⁸ Маслов В. П., Миллер М. Е., Никольский П. В. Крым: Хрестоматия по истории края.— Симферополь, 1930.— Ч. 1.— С. 115.

³⁹ Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые центральным статистическим комитетом министерства внутренних дел.— Т. 41.— Таврическая губерния.— СПб., 1865.— С. XLIV—XLVI.

⁴⁰ Секиринский С. А. Крестьянская колонизация Крыма в пореформенный период.— С. 366.

Темпи колонізації півострова переселенцями із внутрішніх губерній Росії дещо прискорилися з 70-х років XIX ст. завдяки будівництву Лозово-Севастопольської залізниці. Причому поряд із землеробами у Крим почало прибувати дедалі більше представників різних верств міста — купців, міщан, робітників і т. д. Основний потік переселенців ішов з Полтавської, Катеринославської, Херсонської, Чернігівської, Подільської, Калузької, Тамбовської, Орловської і Курської губерній. Загальна кількість жителів Кримського півострова на середину 80-х років XIX ст. досягла довоєнного рівня 50-х років і поступово почала перевищувати його⁴¹.

В цілому за 134 роки (з 1783 по 1917 р.), які пройшли після приєднання Криму до Росії, його населення зросло в 5,8 раза і досягло в 1917 р. майже 809 тис. чол.⁴² Демографічною особливістю півострова була велика питома вага міського населення. Якщо в масштабах усієї губернії вона в 1897 р. становила 20%, то безпосередньо в Криму в той самий час — 41,8⁴³, в 1910 р. — 43,4⁴⁴, в 1913 р. — 49,2%⁴⁵. Пояснити це явище можна тим, що різке скорочення кількості населення у другій половині XIX ст. торкнулося головним чином сільської місцевості. Крім того, механічний фактор приросту населення мав для кримських міст більше значення, ніж для повітів, які через земельний голод самі були джерелом внутрішньої міграції в міста. Якщо серед сільського населення Криму уродженцем інших губерній і держав був кожний шостий-сьомий, то серед міського — кожний другий-третій житель⁴⁶.

Швидке зростання міського населення наприкінці XIX — на початку XX ст. об'єктивно стимулювалося розвитком торгівлі та місцевої промисловості, що посилювався в умовах імперіалізму, а також інтенсивним курортним будівництвом і пов'язаним з цим розширенням сфери послуг. Найвищі темпи приросту населення спостерігалися через це саме в приморських містах.

Приплив у Крим жителів інших губерній і держав робив національно-релігійну структуру його населення дуже складною. В 1917 р. на півострові жили представники 34 націй і народностей, що належали до 10 різних релігій та релігійних течій. Про чисельність та питому вагу найбільших етнічних груп Криму можна судити з даних таблиці 2.

Таблиця 2*. Кількісний склад найбільших етнічних груп, які жили у Криму в 1917 р.

Національність	Чисельність	Питома вага, %	Національність	Чисельність	Питома вага, (%)
росіяни та українці	399 785	49,4	вірмени	16 907	2,1
татари і турки**	216 968	26,8	болгари	13 220	1,6
євреї і кримчаки	68 159	8,4	поляки	11 760	1,5
німці	41 374	5,1	караїми	9 078	1,1
греки	20 124	2,5	інші	11 528	1,5

* Надинский П. Н. Указ. соч. — С. 12. ** Згідно з даними першого Всеросійського перепису населення в 1897 р. співвідношення між татарами й турками у Криму становило відповідно 98,6:1 (Первая всеобщая перепись населения... — Т. 41: — С. VI).

Найчисленнішим, як видно з таблиці 2, у загальній масі жителів півострова було російське та українське населення. Другою за чисельністю і питоною вагою етнічною групою були татари.

⁴¹ Усов А. С. Указ. соч. — С. 83.

⁴² Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма. — Симферополь, 1957. — С. 12.

⁴³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.: Таврическая губерния. — Т. 41. — СПб., 1904. — С. 1.

⁴⁴ Усов А. С. Указ. соч. — С. 83.

⁴⁵ Статистический справочник Таврической губернии. — Симферополь, 1915. — С. 7.

⁴⁶ Первая всеобщая перепись населения... — Т. 41. — С. 2.

Соціальна структура міського і сільського населення Криму наприкінці XIX — на початку XX ст. характеризувалася різкою майново-класовою диференціацією. Статистичні дані свідчать про збільшення кількості промислового пролетаріату на півострові. У передреволюційний період постійні кадри промислових робітників становили тут близько 18 тис. чол.⁴⁷, тобто приблизно 2,6% населення Криму. Абсолютну більшість представників промислового пролетаріату півострова становили росіяни та українці. Варто відзначити й зумовлену специфікою Криму як курорту і морського форпоста таку демографічну та соціальну особливість: порівняно значна питома вага в загальній масі міського населення дрібної і великої буржуазії, зайнятої в торгівлі та обслуговуванні адміністративного апарату краю, а також публіки, що приїздила сюди на сезон. Активний процес класового розшарування відбувався у кримському селі. Наприкінці XIX ст. біднота становила 67,3% сільського населення півострова, середняки — 13,5%, куркулі — 19,2%⁴⁸. 95% сільськогосподарських угідь регіону належало поміщикам та куркульству.

Важливо також мати на увазі і ту обставину, що соціально-класові відмінності були притаманні всім етнічним, національним групам, які проживали на Кримському півострові.

Узагальнюючи все викладене вище, можна зробити висновок, що визначальною особливістю історії народонаселення Криму від часу його приєднання до Росії і до 1917 р. була виняткова інтенсивність і масовість міграційних процесів, які серйозно позначилися на чисельності населення півострова, його етнічній структурі та економічному розвитку і зумовили надзвичайну строкатість його національного складу*. Етнічні групи, що жили в регіоні, істотно відрізнялися одна від одної в культурно-побутових, мовних, віросповідальних та інших аспектах. Водночас у середовищі самих цих груп, які населяли півострів, існували великі соціально-класові відмінності. Якнайтісніше переплітаючись з питаннями економічними і соціальними, національне питання в Криму було тим фактором, який надзвичайно ускладнював усі процеси суспільного розвитку в даному регіоні. Позитивне розв'язання будь-яких соціально-політичних питань на півострові було можливим лише при ретельному і зваженому врахуванні історичної специфіки та інтересів представників усіх націй і народностей, що становили його населення. Першу спробу такого вирішення здійснила Велика Жовтнева соціалістична революція.

⁴⁷ История городов и сел Украинской ССР: Крымская область.— Киев, 1974.— С. 27.

⁴⁸ Губенко Г. Н. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве Юга Украины (конец XIX — начало XX вв.).— Киев, 1976.— С. 28.

* Показово, що саме ця обставина лягла в основу однієї з поширених версій назви адміністративного центру Криму — м. Сімферополя (від грецького сімферо — збираю, сімферон — користь і поліс — місто: місто-збирач, місто користі). «Обласним містом, — читаємо в «Памятной книге Таврической губернии» (Сімферополь, 1867.— С. 156, 211), — призначено Ак-Мечеть, перейменованій у Сімферополь, тобто місто збиральне, на знак строкатості його населення... Сімферополь, як центр управління, став справді збірним пунктом усіх народностей, що населяли губернію». «У ньому суміш і зібрання різних племен, і тому він не даремне названий збиральним... Крім переважаючого російського або, точніше, малоросійського населення, тут живуть французи, німці, італійці, греки, вірмени, татари і євреї», — писав кількома роками раніше Ф. А. Федоров у книзі «Крым с Севастополем, Балаклагою и другими его городами» (СПб., 1855.— С. 129—130). Отже, тлумачення назви «Сімферополь» як «місто-збирач» — це не «помилка, що широко вкоренилася» як додаток до первісного «місто користі» (див.: Широков В., Широков О. Сімферополь: улицы рассказывают.— Сімферополь, 1983.— С. 4—5), а природна асоціація, в основі якої лежать глибокі демографічні причини.

Питання вітчизняної історії в зарубіжній історіографії

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ПІЗЬНОГО ФЕОДАЛІЗМУ В БУРЖУАЗНІЙ І БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

О. І. ГУРЖІЙ (Київ)

В сучасних умовах ідеологічної боротьби, коли реакційні кола продовжують ігнорувати суверенітет, історію та культуру народів¹, радянські вчені, розробляючи кардинальні питання історії СРСР, рідше й аргументовано викривають різні «теорії» і хибні з наукової точки зору положення буржуазної і буржуазно-націоналістичної історіографії. Про це, зокрема, свідчать праці, що з'явилися останнім часом у нашій країні. В них переконливо, на підставі незаперечних фактів розвінчуються буржуазні фальсифікації певних проблем історії України феодальної доби (етногенез українського народу, зародження та розвиток феодальних відносин, соціально-економічні, політичні й культурні зв'язки росіян, українців, білорусів за часів середньовіччя і т. д.)².

Як показує проведене нами дослідження, так звані «нові» ідеї сучасних фальсифікаторів історії України доби пізнього феодалізму в основному ґрунтуються на концепціях М. С. Грушевського та його школи, В. О. Мякотіна, М. М. Слабченка і деяких інших*. Незважаючи на певну відмінність у їх поглядах та «модернізацію» окремих концепцій, вони зрештою одноставні в одному: ігнорувати або будь-яким чином перевернути соціально-економічні причини неухильного процесу закріпачення й поступового зубожіння народних мас України в другій половині XVII—XVIII ст., показати лише «негативну роль» перебування українських земель у складі Російської держави.

Одним з центральних напрямів у післявоєнній буржуазній медієвістиці є фальсифікація соціально-економічних і політичних результатів визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі й возз'єднання України з Росією. Так, англійські дослідники в зв'язку з цією знаменною подією намагаються Росію, а разом з нею і Україну виключити з подальшої суспільно-політичної історії Європи. За твердженням Д. Ельтона, «завоювання Росією України звузило кордони Європи на тривалий час»³. Автор зображує Російську державу як неєвропейську країну.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 104.

² Котляр М. Ф. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори.— К., 1974.— 80 с.; Котляр М. Ф. Наукова неспроможність буржуазно-націоналістичних концепцій походження української народності // Народна творчість та етнографія.— 1975.— № 1.— С. 55—62; Правда історії проти фальсифікаторів: Критика буржуазних і буржуазно-націоналістических фальсифікацій історії України: Сб. науч. трудов.— К., 1982.— 253 с.; Історіографія історії Української ССР.— К., 1986.— 555 с.; Майборода О. М. Критика буржуазних концепцій етногенезу українського народу.— К., 1987.— 191 с.; Мельник Л. Г. Викриття сучасних буржуазно-націоналістических фальсифікацій єдності походження, спільного історичного минулого російського і українського народів // Укр. іст. журн.— 1987.— № 1.— С. 26—37.

* Навіть у найновішій буржуазній історіографії, де розглядаються питання розвитку феодалізму на Україні, головним чином використовуються праці саме цих авторів. Натомість часто-густо історичні праці радянських учених 70—80-х років просто замовчуються.

³ Цит. за: Некрасов Г. А. Основные тенденции новейшей английской науки в изучении истории СССР эпохи феодализма // Критика буржуазных концепций истории России периода феодализма.— М., 1962.— С. 18.

Окремі представники західноєвропейської й американської історичної науки намагаються довести, що ніби «національна революція» 1648—1654 рр. повністю ліквідувала класові протиріччя на українських землях і всі стани на певний час злились в один «вільний стан». Далше ж розшарування населення і посилення феодальної експлуатації на Україні змальовуються ними головним чином як результат безпосереднього впливу кріпосницької системи Росії — цього «інородного», чужого фактора. Якби це було дійсно так, тоді, згідно з їх міркуваннями, напрашується висновок: для соціально-економічного, а також політичного розвитку українського народу возз'єднання України з Росією було негативним явищем, яке поступово поклато край існуючому тут «демократичному ладові». Зокрема, Т. Мацків у своїй монографії про гетьмана І. Мазепу наголошував, що в другій половині XVII ст. на Україні існувала «особлива демократична система правління». Саму ж країну автор назвав «автономною воєнною республікою», яка після 1654 р. опинилася під «російським протекторатом». Тільки під впливом Москви, на думку Мацківа, на українських землях було скасовано «демократичну систему»⁴.

Самі по собі тези про «злиття» станів і встановлення «демократії» в результаті визвольної війни не є чимось новим. Про те, що в згаданий період «всі українці» стали «рівноправними козаками», а стани перемішались і злились в одне поняття — «козаки», писав ще М. І. Костомаров⁵. Д. І. Багалій також неодноразово наголошував, що під час визвольної війни під проводом Б. Хмельницького всі соціальні верстви заради «загальної справи» злилися в «одну безстанову масу», але потім знову швидко відокремилися, причому «домінуючою групою» стало козацтво. Такі погляди на українське суспільство середини XVII ст. певною мірою поділяли О. Левицький і В. Модзалевський.

Як бачимо, буржуазні дослідники намагаються реанімувати давно спростовані радянськими вченими оцінки вітчизняних істориків дожовтневого періоду про соціальні наслідки визвольної війни.

В результаті визвольної війни і возз'єднання України з Росією дійсно відбулися значні соціально-економічні і політичні зрушення. Як переконливо доведено радянськими істориками, возз'єднання України з Росією стало важливою віхою в історії двох братніх народів, зумовило майбутній розвиток всієї нашої Вітчизни. Воно зміцнило могутність і міжнародний авторитет централізованої Російської держави, посилало її зовнішньополітичні позиції. Значна частина українського населення була визволена від національного і релігійного гніту з боку шляхетської Польщі, практично зникла загроза поглинання краю Туреччиною. Створилися сприятливі умови для економічного і культурного розвитку української народності. Економічні зв'язки з Росією, втягнення українських земель в орбіту всеросійського ринку сприяли розвиткові національних продуктивних сил України. Возз'єднання з Росією відкрило українському народу шлях до справжнього відродження, сприяло його прилученню до висот російської культури і суспільної думки. В єднанні з російським народом, іншими народами нашої країни, у спільних виступах проти соціального гніту український народ пройшов велику школу боротьби, школу дружби і братерства.

Основними соціальними і економічними наслідками визвольної війни також стали: фактично повна ліквідація великої земельної власності польських магнатів, шляхти і католицьких монастирів, більша частина якої перейшла трудящим масам; зменшення феодального визиску; ослаблення станових перегородок між окремими суспільними

⁴ Mackiw Theodore. Prince Mazepa, Hetman of Ukraine in contemporary English publications 1687—1709.— Chicago, 1967.— P. 13, 23.

⁵ Костомаров Н. И. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования.— СПб., 1903.— Кн. 1.— Т. 2.— С. 309; 1904.— Кн. 4.— Т. 10.— С. 254.

групами (масове «показачення» населення) і т. д. Але ніколи — ні в період визвольної війни, ні після її завершення — стани не зливались у «один вільний козацький стан». Богдан Хмельницький проводив чітку класову політику, розмежовуючи посполитих і козаків як дві різні верстви. Вже в «Березневих статтях» 1654 р. робилася спроба провести між першими і другими соціальною межу: «Кто козак, тот будет вольность козацкую иметь, а кто пашенной крестьянин, тот будет должность (повинность.— О. Г.) обыкную... отдавать»⁶⁻⁷.

Представники буржуазної і буржуазно-націоналістичної історіографії, перекручуючи факти, також грубо фальсифікують взаємини між феодалами, з одного боку, і селянами, рядовими козаками, міщанами,— з другого. Зокрема, замовчуючи тяжке становище безпосередніх виробників, вони зображають українську старшину як «захисника» прав «свого народу». Особливо «популярними» при цьому є постаті І. Мазепи та П. Полуботка. Так, О. Оглоблін* у спеціальній праці, присвяченій гетьману Мазепі («Гетьман Іван Мазепа та його доба», 1960), хоч і показує способи збагачення феодалів та процес зростання повинностей селян і рядових козаків наприкінці XVII — на початку XVIII ст., водночас змальовує старшин «добрими» й «милосердними». Далі він твердить, ніби вони бачили в кріпацтві зло, нав'язане Катериною II. Ця «ідея» також не нова і має глибоке класове спрямування.

«Незвичайною людиною», відомою далеко за межами України, постає в книзі Т. Мацківа гетьман Мазепа. Автор всіляко намагається довести, що політика цього гетьмана, який здійснював «сильне керівництво», була спрямована на поліпшення становища народних мас українських земель, розвиток освіти та створення кращих соціально-економічних умов для життя населення. «Він (тобто Мазепа.— О. Г.) зробив Україну такою могутньою,— пише автор,— що Москва нелегко змогла ослабити її автономне становище». Далі гетьманові приписуються «цінні кроки» в галузі культури та освіти⁸.

Радянські історики на підставі документальних даних повністю спростували ці твердження. Вони переконливо показали справжнє соціальне обличчя І. Мазепи, вся внутрішня політика якого була підпорядкована одній меті — зміцненню привілейованого становища старшини, посиленню феодальної залежності народних мас України. Мазепа роздав старшинам і монастирям сотні маєтностей, узаконив панщину, обмежив переходи селян. Гетьман жорстоко придушував народні рухи і будь-які прояви опозиційних виступів (згадаємо страту В. Кочубея та І. Іскри в 1708 р.). Завдяки цьому він став одним з найзаможніших і всевладних феодалів⁹.

Внутрішню політику гетьмана І. Скоропадського й наказного гетьмана П. Полуботка розхвалював інший буржуазний дослідник К. Менінг. Наприклад, Полуботка він змальовує як захисника інтересів рядового козацтва, що нібито хотів «кодифікувати українські закони і заборонити козацькій старшині здійснювати контроль над землями» козаків. При цьому автор фальсифікує роль так званої першої Малоросійської колегії, котра діяла як центральний орган державного управління Російської імперії у справах Лівобережної України (1722—1727 рр.). На його думку, Малоросійська колегія повинна була спо-

⁶⁻⁷ Источники малороссийской истории— М., 1858.— Ч. I.— С. 4.

* О. Оглоблін — гітлерівський наймит і злочинець, перший фашистський бургомістр м. Києва. Разом з фашистами він втік за кордон, а згодом очолив так звану «Українську вільну академію наук» (США).

⁸ Maskiw Theodore. Op. cit.— P. 22—23.

⁹ Докладніше про соціально-економічну політику гетьмана І. Мазепи див.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.— К., 1959.— 532 с.; Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., 1986.— 263 с.; та ін.

стерігати «за справедливістю (!) адміністрації на чолі з гетьманом»¹⁰.

Насправді, І. Скоропадський і П. Полуботок мали на меті вузько класові цілі — зміцнити економічне та політичне становище верхівки панівного класу — старшини і забезпечити їй монопольне право вилучення народних мас України. Малоросійська колегія за розпорядженням царського уряду здійснювала нагляд за діяльністю гетьмана, генеральної, полкової та сотенної старшини, певною мірою обмежувала їх права на видачу універсалів і «листів», розпоряджень та інструкцій. В судочинстві вона була апеляційною інстанцією, що не подобалося обом гетьманам, особливо П. Полуботку. Але це була боротьба за владу всередині одного класу — феодалів. Вона ніяк не поліпшувала тяжке становище посполитих і рядових козаків. Навпаки, за роки свого існування перша Малоросійська колегія збільшила податки майже в 5 разів. Тому спроби буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів зобразити гетьманів чи старшин «поборниками» народних інтересів є безпідставними.

Відверте перекручення історичних подій періоду пізнього феодалізму, їх неправильна оцінка міститься на сторінках спеціальної історіографічної праці Дж. Басараба. Хоча ця монографія й присвячена головним чином «аналізові» вітчизняної та зарубіжної історичної літератури з питань підготовки та проведення переговорів у Переяславі між гетьманом Б. Хмельницьким і представниками царського уряду, а також результатів возз'єднання України з Росією, в ній дано і короткий нарис історії України XVI—XVIII ст. Основну увагу автор приділив політичним подіям того часу, зокрема військовим походам російських військ і козацьких загонів, стисло охарактеризував гетьманування від Б. Хмельницького до К. Розумовського. Д. Басараб висвітлює історію цього періоду, всупереч об'єктивним факторам, поділив на такі етапи: «до потопа» (1596—1648), «потоп» (1648—1654) і «після потопа». «Потопом», «козацькою революцією» автор називає визвольну війну українського народу проти шляхетської Польщі. При цьому він фактично повністю ігнорує основні соціально-економічні передумови визвольної війни, не дає належної оцінки її наслідків. Лише побіжно в книзі згадується, що згідно з «Коломацькими статтями» 1687 р. обмежувалися права та привілеї козацтва, «свободи українців». Фактичне «входження» Лівобережної України до Російської держави Д. Басараб безпідставно відносить до часів Катерини II, моменту ліквідації інституту гетьманства на території краю. Закономірність возз'єднання Правобережної України з іншими українськими землями і складі Російської держави автор розглядає лише як результат «експансіоністської програми», котра ніби і привела першу під «царське правління». Д. Басараб повністю замовчує чи ігнорує справжні соціально-економічні й політичні причини возз'єднання Правобережної України з Росією, приховує природне бажання корінного населення правобережних земель об'єднатись в єдиній державі з іншим українським населенням, братнім російським народом¹¹.

Подібну позицію в цьому питанні зайняв і К. Менінг, який українцям, що селилися на Правобережжі, відвів роль лише пасивних спостерігачів у боротьбі за їх «приєднання до Російської імперії»

Він зазначає, що коли було проведено в 1793 р. другий поділ Польщі українці, які залишались під її пануванням, «знайшли себе в новому становищі — знову об'єднаними з українцями лівого берега»¹²

Документальні джерела переконливо свідчать про те, що в другій половині XVIII ст. особливо гострих форм набула боротьба народ

¹⁰ Manning C. The story of the Ukraine.— New York, 1947.— P. 132, 135.

¹¹ Basarab John. Pereiaslav 1654: A Historiographical study.— Edmonton 1982.— 322 p.

¹² Manning C. Op. cit.— P. 143.

них має Правобережжя за возз'єднання з населенням інших українських земель, які вже входили до складу Російської держави. Порятунком від дедалі зростаючого соціального гніту та колонізації українські селяни і міщани шукали в Росії. Яскравим прикладом цього може бути звернення жителів м. Біла Церква до Катерини II від 14 грудня 1766 р. з проханням взяти їх під захист і включити до складу Російської держави: «Уряд белоцерковській, духовних и мірских людей» і «весь народ православный украинский...» «к малороссийским полкам... пожаловати ущедрити, защитити и под крепкою и высокою рукою своею царское всеконечно принять»¹³. Наступного року населення Білої Церкви, а також Жаботина знову звернулося до царського уряду з подібним проханням. Слід згадати й про велике антифеодальне повстання на Україні 1768 р., відоме під назвою «Коліїщина», під час якого чітко простежуються об'єднувчі тенденції.

Акт возз'єднання Правобережної України з Росією, як довели радянські історики, став логічним результатом багатовікової боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення. Він відкрив широкі можливості для суспільно-політичного, економічного і культурного розвитку не тільки населення Правобережжя, а й російських земель.

Відтоді економіка краю стала нерозривною складовою частиною господарського організму Російської держави¹⁴. Возз'єднання Правобережної України з Росією певною мірою сприяло національній консолідації українців, прискорювало формування їх етнічної території, нарешті врятувало останніх як етнічну спільність.

Історію України другої половини XVII—XVIII ст. інший буржуазний учений — У. Аллен — в основному звів до переліку політичних і військових подій, адміністративних заходів царського уряду щодо налагодження суспільного устрою на території краю. Весь розвиток українських земель за доби пізнього феодалізму він розглядає крізь призму політики і діяльності царизму на Україні і лише побіжно висвітлює окремі аспекти соціально-економічного становища рядових козаків і селян, показує їх поступове розорення і збагачення за рахунок цього старшини. Головну роль у житті країни відігравали, на думку У. Аллена, не безпосередні виробники, а старшина — «новий клас земельних власників», який прийшов на зміну польській шляхті. Тому саме верхівка панівного класу і, насамперед, гетьмани — в центрі уваги дослідника. Навіть період з 1654 по 1709 р. він назвав «Україною гетьманів» («The Ukraine of the Hetmans»), а з 1709 по 1914 р. — періодом перебування українських земель в «середині Російської імперії»¹⁵.

Отже, в основу періодизації України другої половини XVII — початку XX ст. автор поклав суб'єктивні, надбудовні фактори, при цьому повністю ігноруючи соціально-економічні закономірності розвитку. Фактично Аллен лише на словах визнає акт возз'єднання України з Росією 1654 р., оскільки ігнорує його наслідки. Адже, за його твердженням, Україна практично ввійшла до складу Російської держави тільки після 1709 р. Саме цим роком автор «обриває» історію «України гетьманів», хоча відомо, що інститут гетьманства на території краю було остаточно ліквідовано в 1764 р.

Російсько-українським економічним зв'язкам з 1654 по 1917 р. присвятив спеціальну монографію К. Кононенко¹⁶. Широко використовуючи праці буржуазних істориків О. Лазаревського, М. Слабчен-

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 5606, арк. 3—5.

¹⁴ Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. — К., 1978. — С. 4.

¹⁵ Allen W. E. D. The Ukraine: A History. — New York, 1963. — XVI+404 p.

¹⁶ Кононенко Konstantyn. Ukraine and Russia: A History of the Economic Relations between Ukraine and Russia (1654—1917). Milwaukee — Wisconsin, 1958. — 258 p.

ка, В. Мякотіна та деяких інших, він тенденційно аналізує соціально-економічний розвиток України в складі Російської держави, намагаючись показати, як на нього впливала «колоніальна політика Росії». Зокрема, зображаючи «суспільну структуру» на українських землях після «революції» 1648 р., він відзначив процес поступового закріпачення селян, вказав на те, як гетьмани боролися проти переходів посполитих, їх покозачення. Разом з тим, автор перекидає історичні факти і силкується довести, що обезземелення безпосередніх виробників і перехід їх у залежність від старшини було об'єктивним і необхідним явищем («український уряд був змушений почати наділяти службових осіб-козаків підданими»). Далі Кононенко пише: «Протягом гетьманства Скоропадського частина українських козаків стала кріпосними російських магнатів. Тільки значно пізніше певна кількість їх здобула свободу».

Отже, напрошується висновок: якщо «український уряд» дбав про «своїх» козаків, наділяв їх землею та посполитими, то російські поміщики, навпаки, просто перетворювали їх на кріпаків.

А яке ж тоді було ставлення до селян? На думку автора, «обходження» з селянами на Україні було «більш гуманним», ніж у Росії. Причина цього «демократичного» ставлення феодалів до селян на українських землях полягала в існуванні вільного класу козаків-селян, котрі нібито «міцно тримались традицій захисників народних прав».

Як бачимо, Кононенко не робить принципової різниці між всіма козаками і селянами, змальовує їх однорідною масою, одним станом, в середині якого не було класових протиріч. Насправді ж козацтво і селянство являли собою два різні стани, в яких спостерігалися на той час дуже складні структурні зміни. Вони об'єктивно зумовлювалися поглибленням майнової нерівності й соціальної диференціації, посиленням феодального гніту. Як козацтво, так і селянство складалося з різних груп, підгруп і категорій: «можних», «середних», «нищетних», «крайньонищетних» і т. д. Наприклад, у 30-х роках XVIII ст. «піші» селяни (тобто сільська біднота) Запоріжжя становили 30—40% всього селянства регіону. За даними «Генерального слідства про маєтності» 1729—1730 рр., на Лівобережжі майже 60% посполитих перебували в феодальній залежності й жорстоко експлуатувалися великими земельними власниками. У 50-х роках XVIII ст. в деяких українських полках зовсім зникли «можні» й навіть «середні», а число «нищетних» і «крайньонищетних» значно збільшилося. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. гетьманське правління встановило різке розмежування між посполитими і козаками.

При цьому слід зазначити, що окремі буржуазні та буржуазно-націоналістичні фальсифікатори, навпаки, намагаються повністю протиставити рядове козацтво селянству. За їх твердженнями, саме козацтво було головним рушієм тогочасного суспільства¹⁷. Цим самим значно применшується роль класу селян у суспільному процесі як основного виробника матеріальних благ.

XVIII ст. стало в долі українського народу, як вважає Кононенко, негативним переломним етапом. Якщо раніше Україна «була вже багатою» і перебувала «на шляху до всебічного розвитку індустріальної бази», мала «активну позицію» в міжнародній торгівлі, то в XVIII ст. вона поступово «відступає» з цього шляху «під тиском чужої (іноземної) сили», в зв'язку з «підкоренням» «колоніальній російській політиці».

Отже, одним розчерком пера буржуазний історик відкинув усі прогресивні здобутки українського народу за доби пізнього феодалізму.

¹⁷ Gordon L. Cossack rebellions: social turmoil in the Sixteen Century Ukraine.— Albany, 1983.—289 p.

му і в наступні періоди. Економічні зв'язки, які існували в цей час між населенням Росії та України, він розглядає лише як взаємини «держави-метрополії» з своєю «колонією». Тимчасом протягом XVIII ст., як відомо, на Україні відбулися великі зрушення в усіх галузях народного господарства і сферах суспільного життя. Згадаємо хоча б, який значний позитивний вплив справили петровські реформи на дальший розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі, соціальних відносин і культури українських земель. Саме тоді тут почали швидкими темпами розвиватися такі нові галузі, як вівчарство, вирощування технічних культур, садівництво, а також мануфактурне виробництво, ремесла, промисли і т. д. Загальноросійські реформи позитивно позначилися на побуті й освіті населення України. В той же час помітно зростали міста як важливі економічні центри. В XVIII ст. Лівобережжя та Слобожанщина інтенсивно включилися в систему єдиного всеросійського ринку. Паралельно продовжували створюватися умови для формування національного загальноукраїнського ринку. Виник єдиний господарський організм Російської держави з певною спеціалізацією окремих регіонів. Вглиб і в ширину поступово розросталися капіталістичні відносини, українська народність перероджувалась у нову етнічну спільність — буржуазну націю¹⁸.

Дещо інакше висвітлював соціально-економічний розвиток України в другій половині XVII—XVIII ст. М. Чировський¹⁹. На його думку, основною метою політики російського царизму було збереження України як «сільськогосподарської країни» і «джерела сировинних матеріалів для всеросійського ринку». Сільськогосподарський характер економіки краю, вважав він, настільки впливає на всі сторони життя місцевого населення, що навіть зумовлював його «глибоке релігійне вірування», «сильну віру в бога», «суворі моральні принципи» та «крайній індивідуалізм».

Насамперед, слід зазначити, що «всеросійський ринок» — не вулиця з одностороннім рухом. За обсягом товарообігу в загальнодержавній торгівлі Україна займала одне з провідних місць. Включення українських земель у систему всеросійського ринку, як переконливо довели радянські дослідники, мало велике прогресивне значення для місцевого населення²⁰. На території України діяла густа мережа ярмарків, торгів і базарів, котрі становили найважливішу ланку внутрішньої торгівлі й були осередками зосередження та групування для вивозу за межі Російської держави. Завдяки існуванню ярмарків відбувався товарообмін між Україною, Центральною Росією, Білорусією, Прибалтикою, Землями Війська Донського, Польщею, Середньою Азією і т. д. І. О. Гуржій, який спеціально дослідив питання про участь України в системі всеросійського ринку, зокрема, зазначав з цього приводу: «Перебуваючи в системі всеросійського ринку, Україна посідала чільне місце в зовнішній торгівлі Росії... Вивезені з України сільськогосподарські й промислові товари розходилися по багатьох країнах світу. Чималу роль відіграла Україна і в імпортній торгівлі Росії. Економічні зв'язки України з Центральною Росією посилювало і спільне користування річковими системами, морськими портами й сухопутними митницями»²¹. Спільне взаємовигідне спілкування, зокрема

¹⁸ Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти кн.—К., 1979.—Т. 2.—С. 228, 229, 428 та ін.

¹⁹ Chirovsky Nicholas. Old Ukraine: It's socio-economic history prior to 1781.—Madison (New Jersey), 1963.—432 p.

²⁰ Шульга І. Г. К вопросу о развитии всероссийского рынка во второй половине XVIII в.: По материалам Левобережной Украины // Вопр. истории.—1958.—№ 10.—С. 35—45; Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року).—К., 1962.—207 с.; Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв.—Харьков, 1964.—460 с.; та ін.

²¹ Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст.—К., 1968.—С. 7—8.

в галузі торгівлі, між братніми російським і українським народами не залишало місця для існування в українців «крайнього індивідуалізму».

Розглядаючи питання про роль інституту української «громади» в соціально-економічному розвитку тогочасного суспільства, Чировський намагається довести, що община на Україні була «добровільною і незалежною асоціацією індивідумів». Тим самим автор значною мірою ідеалізує становище общини, не дає правильної оцінки їй як соціальному явищу. Насправді ж, у другій половині XVII—XVIII ст. особливо помітним став розклад «громади», значно зросла її залежність від окремих землевласників і держави. За спостереженням радянської дослідниці Н. О. Герасименко, в процесі розкладу сябринних об'єднань і волосних общин на Лівобережжі виникла сільська община, більшість членів якої разом з землею в другій половині XVIII ст. стали власністю феодалів²².

Фальсифікуючи історію українського народу, Чировський пише про те, ніби після «народної» (чи «національної» — «national») революції 1648 р. на території України виникла «народна держава», етнічна і соціальна структура якої змінилася протягом другої половини XVII—XVIII ст. під впливом «москалів» («muscovites — russians»). Автор ототожнює поняття «народна держава» і «козацько-гетьманська держава». Отже, для нього гетьманське правління і старшинська адміністрація являли собою владу народу. Насправді ж, до гетьманського правління та старшинської адміністрації входили лише представники привілейованої верхівки феодального суспільства. Вони широко використовували військову й політико-адміністративну владу в своїх корисливих цілях: зосередження великої земельної власності, експлуатації бідніших верств населення тощо. В ході класової боротьби саме вони протистояли народним масам. У 80-х роках XVIII ст. фактично завершилася феодалізація козацької старшини, яка перетворилася на клас українських поміщиків-кріпосників.

Підтримуючи концепцію М. Слабченка, Чировський, як і Л. Гордон, переважну роль у «виробничому потенціалі» України відводить козацтву, головним чином старшині. Зокрема, він наголошує: «Принцип індивідуальної власності нерухомим майном визначив економічне значення козацького класу у виробництві й процесі розподілу і підвищив значимість козацького класу в нації взагалі». На його думку, одразу після визвольної війни 1648—1654 рр. в становищі селянства відбулися «революційні зміни»: воно здобуло «особисту свободу і дійсні права власності». Однак поступово статус селянства різко погіршився і воно було перетворено на кріпаків.

Щодо «переважної ролі» козацтва в тогочасному суспільстві ми вже говорили вище. Що ж до селян, то дійсно одразу після завершення визвольної війни вони не лише обробляли свої земельні ділянки, а й передавали їх у спадщину, заставляли і навіть продавали. Одночасно посполиті відносно вільно могли змінювати місце проживання, переходити з маєтності одного землевласника до іншого, записуватися в козацький стан. Проте ці права юридично не були зафіксовані й не санкціоновані урядом. Навпаки, існуюче тоді в країні законодавство (головним чином Литовський статут) захищало класові інтереси «державців» і заперечувало право селянина на «власну свободу» і вільне розпорядження землею²³.

До найбільшого перекручення фактів Чировський вдається при спробі створити власну так звану «періодизацію» «української соціаль-

²² Герасименко Н. О. Стан вивчення общинного землеволодіння селян і рядових козаків на Лівобережній Україні в XVIII ст. // Укр. іст. журн.—1986.— № 7.— С. 111.

²³ Детальніше про основні соціальні наслідки визвольної війни 1648—1654 рр. див.: Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст.— К., 1960.— С. 67—84.

но-економічної історії». Так, згідно з його теорією перший її період (передісторія) — це той, коли була утворена українська національність, а існування України стало «історико-політичним явищем у Європі». Хронологічно він охоплював час від появи слов'янських поселень на «українській території» до 860 р. Другий період — «Киево-Галицька ера» або «ера органічного росту середньовічного українського суспільства і національної економіки» — з 860 до 1349 р. Третій період — «Литовсько-Польська ера», що існувала від 1349 до «національної революції 1648—1649 рр.» і була «темним віком повного національного руйнування». Цей час, на думку автора, було «майже повністю втрачено» для діяльності на Україні «соціальних і економічних інститутів національного характеру». Четвертий період — «козацько-гетьманська ера» — від 1648 до 1781 р., коли відновився і зник «політичний суверенітет» українського народу. П'ятий період — «правління російського царизму» на Україні (1781—1917): повна ліквідація будь-яких національних суспільних чи економічних інститутів і заміна їх російськими установами, перетворення країни на «сільськогосподарську колонію імперії». Шостий період (1918—1921 рр.) — «ера народної революції та Української Демократичної Республіки». Сьомий період (з 1921 р.) — «ера російського радянського правління».

Така «періодизація» Чировського не має нічого спільного з дійсно науковою періодизацією історії України і лише спотворює соціально-економічний і політичний розвиток країни. Так, буржуазний історик повністю ігнорує той факт, що три братні народності — російська, українська і білоруська походили від давньоруської. Всупереч історичній дійсності він безпідставно намагається довести, що в період феодальної роздробленості й золотоординського ярма існувала ніби «ера органічного росту» українців і «національної економіки». Протиставляючи цей період часу напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. і після її завершення, автор фальсифікує причини, суть і наслідки війни, перекручує історичне значення возз'єднання України з Росією.

Радянськими вченими ґрунтовно доведено, що перший період існування української народності (а не нації, яка виникає і формується в період буржуазних відносин!) хронологічно охоплював приблизно XII — середину XVII ст. Другий період відноситься приблизно до другої половини XVII — першої половини XIX ст. Перший період характеризувався зародженням, формуванням і консолідацією української народності, другий — перетворенням української народності в буржуазну націю²⁴.

Отже, буржуазні і буржуазно-націоналістичні дослідники, висвітлюючи в кривому дзеркалі історію України доби пізнього феодалізму, роблять марні спроби довести «обособленість» соціально-економічного, політичного і культурного розвитку українського і російського народів, фальсифікувати чи перекрутити дійсні наслідки та значення возз'єднання українських земель у складі Російської держави. При цьому західноєвропейські й американські історики вважають народні маси України індиферентною силою, здатною здійснювати кардинальні перетворення лише під керівництвом гетьманів, старшини і т. д. Вони прагнуть протиставити селянству козацтво, зображають останнє як позакласовий інститут з «буйною демократією», ідеалізують його.

Всі ці та інші «теорії», висунуті вченими країн капіталу, повністю спростовуються радянською історичною наукою, що ґрунтується на вченні класиків марксизму-ленінізму.

* * *

²⁴ Гуслистий К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа: (Период феодализма). — К., 1963. — С. 99—140; Гуслистий К. Г. До питання про утворення української нації. — К., 1976. — 54 с.; Історія Української РСР. — К., 1979. — Т. I. — Кн. 2. — С. 186—187; Сергієнко Г. Я. До питання про дальшу розробку наукової періодизації історії української народності // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. — 1986. — № 12. — С. 3—16.

ДОПОМОГА НАСЕЛЕННЯ ЧЕРВОНИЙ АРМІЇ В ХОДІ ВИЗВОЛЕННЯ ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВІД ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

О. В. БУЦЬКО (Київ)

Історія взаємовідносин Радянського Союзу й Польщі складна і різноманітна. Нині КПРС і ПОРП надають великого значення спільному дослідженню цієї проблеми. У квітні 1987 р. керівники двох братніх партій підписали Декларацію про радянсько-польське співробітництво в галузі ідеології, науки і культури. В цьому важливому документі, зокрема говориться, що в історії взаємовідносин СРСР і Польщі не повинно бути «білих плям». Всі епізоди, в тому числі драматичні, мають одержати об'єктивне й чітке тлумачення з позицій марксизму-ленінізму. Разом з тим у ньому зазначається, що насамперед необхідно «віддати належне тому, що зміцнювало дружбу між нашими партіями і народами»¹.

Ця думка порушувалася й на черговій зустрічі істориків СРСР і Польщі в березні цього року. Як відомо, західна пропаганда штовхає до того, щоб вчені цих країн займалися винятково гострими й драматичними проблемами. Але ж історія знає багато інших в житті двох братніх народів сторінок, що характеризують добросусідство, спільну революційну боротьбу, глибоке взаєморозуміння тощо. Тому дві сторони висловили бажання, щоб «учені-історики... знаходили більше можливостей для показу сторінок добросусідства і дружби»².

У зв'язку з цим було звернуто увагу на слабке вивчення ряду проблем, які стосувалися бойової взаємодії Збройних Сил СРСР і ПНР в період другої світової війни. Не знайшло належного висвітлення як з боку радянських, так і польських дослідників й питання допомоги польського населення Червоної Армії в період визволення Польщі від гітлерівських окупантів. Слід зазначити, що лише окремі аспекти цієї проблеми порушувалися в ряді праць³.

Більш повніше вони висвітлені у доповіді П. М. Калениченка, з якою він виступив на науковій конференції в Києві, присвяченій 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні⁴.

Автор даного повідомлення поставила за мету дослідити питання допомоги польського населення частинам Червоної Армії, які знаходилися в Польщі. Повідомлення написане на основі документів, що зберігаються в архіві Міністерства оборони СРСР, преси воєнних років та спогадів ветеранів Великої Вітчизняної війни.

Вивчаючи це питання, слід насамперед відзначити складну політичну обстановку, в якій діяли радянські і польські війська. Незважаючи на створення Польського Комітету національного визволення — єдиної законної влади в Польщі, в підпіллі продовжувала діяти агентура лондонського емігрантського уряду та його збройні сили в особі Армії Крайової, яка проводила не лише ворожу пропаганду проти ПНР і нової, народної влади, а й здійснювала провокаційні, терористичні акти проти них та радянських військовослужбовців. Проте пе-

¹ Визит в Советский Союз Первого секретаря ЦК ПОРП, Председателя Государственного Совета ПНР Войцеха Ярузельского, 21—22 апр. 1987 г.: Документы и материалы.— М., 1987.— С. 10.

² О «белых пятнах»: Встреча ученых-историков СССР и Польши // Правда.— 1987.— 12 марта.

³ Клоков В. И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.).— Киев, 1961.— 430 с.; Монин М. Е. Содружество, рожденное в боях.— М., 1971.— 420 с.; Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне.— М., 1974.— 319 с.; Братство по оружию-Braterstwo brojni.— М., 1975.— 383 с.

⁴ Калениченко П. М. Взаимодействие Советских Вооруженных Сил с гражданским населением в ходе освобождения Польши (июль 1944 г.— май 1945 г.) // Бессмертный подвиг партии и народа.— Киев, 1976.— С. 174—182.

реважна більшість поляків засуджували недалекоглядну реакційну політику емігрантських кіл, з нетерпінням чекали приходу Червоної Армії, пов'язуючи з нею надії не тільки на швидке визволення, а й на свободу, демократію, світле майбутнє. Тому вступ передових частин Червоної Армії на територію Польщі в липні 1944 р. був знаменною подією. Жителі східних районів країни з великою радістю вітали радянських воїнів, вручали їм квіти, пригощали молоком, фруктами, висловлювали глибоку вдячність за визволення від фашистського іґа, під яким вони перебували протягом 5 років. Так, при вступі радянських частин у с. Распутно громадянка Олена Матушевська сказала: «Всі ці роки ми чекали вас і лише це полегшувало наше страшне життя»⁵. А житель с. Битинь Антон Залеський заявив: «Ми знаємо, що немає більше ніякої сили, яка могла б розгромити німців і звільнити нас від фашистської неволі»⁶.

Всюди виникали стихійні мітинги польсько-радянської дружби, учасники яких направляли в Москву листи. В них висловлювалася палка вдячність братньому радянському народові та його Збройним Силам «за допомогу, подану Польщі в боротьбі з ненависними окупантами»⁷.

К. К. Рокоссовський, який командував у ті роки 1-м Білоруським фронтом, у своїх спогадах писав: «Польське населення ставилося до Червоної Армії тепло і привітно. Видно було, що народ щиро радіє нашому приходу і прагне зробити все, щоб прискорити вигнання фашистських окупантів»⁸.

26 липня 1944 р. Крайова Рада Народова звернулася із закликом до польського народу, в якому закликала трудящих розширити боротьбу проти німецько-фашистських військ і тісно співробітничати з Червоною Армією та Військом Польським. Цей заклик знайшов широку підтримку в усіх районах країни.

Допомога польського населення наступаючим частинам Червоної Армії мала широкий і різнобічний характер. Це — будівництво переправ, мостів, залізничних колій, розмінування мінних полів, рятування поранених радянських бійців, надсилання подарунків у госпіталі, інформування про місцеперебування окремих груп фашистських солдатів та ін. Так, наприкінці липня 1944 р. при форсуванні радянськими передовими частинами Вісли, польські патріоти разом з бійцями Червоної Армії будували плоти, допомагали наводити переправи. Ризикуючи життям, вони не раз переправляли наших солдатів на західний берег⁹. А коли в серпні 1944 р. стояло питання про будівництво моста через Віслу, то на допомогу радянським інженерам знову прийшли місцеві жителі, які допомогли вибрати найзручніше місце для його будівництва¹⁰.

Тисячі поляків щодня виходили на будівництво та ремонт залізничних і шосейних шляхів, по яких просувалися радянські частини. Значну допомогу вони подавали й авіаторам. Так, щойно Червона Армія визволила Люблін, радянське командування звернулося до місцевих жителів допомогти їм відремонтувати аеродром. На їх прохання відгукнулася велика кількість поляків¹¹. Добре запам'яталася колишньому командирі 241-ї бомбардувальної авіадивізії О. Федорову активна участь населення м. Бяла Подляська та інших населених пунктів у ремонті підземних шляхів до аеродрому, де зосереджувалися

⁵ Центр. арх. Мін-ва оборони СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 305, арк. 178 (далі — ЦАМО СРСР).

⁶ Там же, спр. 302, арк. 39.

⁷ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, ч. 1, спр. 344, арк. 13; спр. 360, арк. 106.

⁸ Рокоссовский К. К. Солдатский долг.— М., 1980.— С. 274.

⁹ Крайнюков К. В. От Днестра до Вислы.— М., 1971.— С. 282.

¹⁰ Мост через Віслу // Крас. звезда.— 1944.— 15 авг.

¹¹ В освобожденных городах Польши // Правда.— 1944.— 10 авг.

авіаційні полки дивізії. На допомогу радянським пілотам добровільно прибули понад 500 польських громадян, які пригнали із собою немало підвід¹².

Значну допомогу польські громадяни подавали й радянським танкістам. Зокрема, вони попереджували наших воїнів про небезпеку, були надійними і знаючими провідниками. Так, під час форсування нашими частинами Вісли у розпорядження 56-ї гвардійської танкової бригади прибула група поляків, щоб показати, в якому місці річка неглибока та які захисні засоби використовують німці¹³. Аналогічний випадок відбувся в 19-й армії командарма І. Т. Коровникова при форсуванні р. Ніда. Поляк Болеслав Левицький із с. Хотель Червоні, зустрівши наші головні танкові підрозділи, провів їх найзручнішим шляхом на Кобильники і показав їм броди на річці. Скориставшись цією допомогою,— згадує І. Т. Коровников,— танкісти форсували річку й створили плацдарм на її західному березі¹⁴.

З великою вдячністю згадують наші ветерани про польських провідників-добровольців, які допомагали радянським частинам з найменшими втратами просуватися вперед. Безіменним героєм залишився в пам'яті воїнів 63-ї гвардійської танкової бригади польський житель с. Дубляни, який провів головну колону бригади у тил фашистам, в результаті чого село було визволене без руйнувань з боку гітлерівців, які вони влаштували, звичайно, перед відступом. Проте провідник, Батя, як його називали радянські бійці, був убитий ворожою кулею. Командир бригади М. Г. Фомичов віддав наказ похоронити поляка з усіма військовими почестями¹⁵.

Не раз доводилося мати справу з місцевими провідниками командирів 7-го гвардійського танкового корпусу І. Г. Якубовському. В боях за м. Пьотркув у складній обстановці на допомогу радянським бійцям прибули польські громадяни В. Зубер, М. Грухала, А. Говорій, які запропонували стати провідниками. У ніч на 18 січня 1945 р. вони, ризикуючи своїм життям, вивели радянські бойові машини на рубежі для атак. Нічний маневр частин загону було здійснено швидко і без втрат. «Їх вчинок, продиктований велінням серця і лютою ненавистю до фашистських загарбників, бажанням наблизити час перемоги над ворогом рівнозначний подвигу»¹⁶— вважав Маршал Радянського Союзу І. Г. Якубовський.

Радянська преса широко висвітлювала практичну допомогу польського населення наступаючим частинам Червоної Армії. «Красная звезда», наприклад, розповіла про те, що ще задовго до вступу радянських військ у м. Тикоцін настоятель костюлу ксьондз Юліан Лосевський у розмовах із своїми прихожанами радив їм стежити, де німці будуть закладати міни, а коли Червона Армія прибуде в місто, негайно повідомляти про це радянському командуванню. «Цим ми врятуємо життя сотень наших громадян і російських воїнів. Допоможемо Червоній Армії швидше розгромити фашистів»¹⁷,— заявляв Ю. Лосевський. Незабаром центральні газети помістили аналогічну інформацію про патріотичний вчинок польської селянки Ганни Рутковської із с. Вельке, яка, бажаючи допомогти радянським бійцям, з'ясувала, де фашисти заривали міни. Крім того, вона особисто знешкодила 32 міни¹⁸.

¹² Федоров А. В небе братской Польши // Воен.-ист. журн.— 1985.— № 1.— С. 77—82.

¹³ Слюсаренко З. К. Последний выстрел.— М., 1974.— С. 115.

¹⁴ Коровников И. Т. На трех фронтах: боевой путь 59 армии.— М., 1974.— С. 199.

¹⁵ Фомичев М. Г. Путь начинался с Урала.— М., 1976.— С. 165.

¹⁶ Якубовский И. И. Земля в огне.— М., 1975.— С. 523.

¹⁷ Награждение польских граждан медалями СССР // Крас. звезда.— 1944.— 7 сент.

¹⁸ Патриотический поступок польской крестьянки // Там же.— 13 сент.; Великая освободительная миссия Красной Армии // Правда.— 1944.— 20 нояб.

З перших же днів приходу Червоної Армії в Польщу місцеве населення активно допомагало військовому командуванню вилловлювати і знешкоджувати недобитих фашистів. Так, у ході боїв за м. Радом до лейтенанта Петровського підійшов молодий поляк Степан Лободенський, який вказав місце, де ховалася ціла група гітлерівців. Незабаром їх усіх було знищено¹⁹.

Свідченням великої любові до радянських воїнів було подання польським населенням допомоги пораненим бійцям Червоної Армії. Поляки не лише ховали, доглядали наших солдатів та офіцерів, а й нерідко, у тяжких умовах шляхом складних операцій, переливання крові рятували їм життя.

Гітлерівці жорстоко карали поляків за те, що вони приховували військовополонених червоноармійців. Тільки 2 лютого 1944 р. німці розстріляли 1102 поляки, в тому числі, у с. Лежін-Закликовський — 204 чол., Лежін Хвальовіцький — 64, у Борові — 365, у Булька-Щецька — 105, у Щецін-Корсока — 364 чол.²⁰.

Проте, незважаючи на звірства фашистів, поляки продовжували допомагати радянським воїнам. Як пише у своїх спогадах колишній командарм Д. Д. Лелюшенко, 13 січня 1945 р. під час боїв у с. Бяльце-Подгужі був тяжко поранений офіцер 16-ї гвардійської механізованої бригади. Польський селянин Ян Григорчик, незважаючи на те, що скрізь були фашисти, підібрав офіцера, подав йому необхідну допомогу і сховав у себе вдома. 16 січня він передав пораненого в госпіталь, що підійшов. Подібний вчинок здійснила 13 січня польська дівчина Стефа Джуковська. Вона врятувала пораненого радянського лейтенанта І. П. Єгорова з 62-ї гвардійської танкової бригади²¹.

А скільки радянських льотчиків, які виконували завдання за лінією фронту й опинилися на ворожій території, врятували польські жителі! Так, 2 серпня 1944 р. неподалік від с. Сокольники на територію, зайняту окупантами, був змушений плігнути з парашутом з підбитого літака радянський пілот Фомичов. Коли він приземлився, до нього прибігли 2 поляки і сховали його у копиці жита. Через півгодини до цього місця під'їхали гітлерівці й почали запитувати у жителів, де знаходиться льотчик. Ті відповідали їм, що він, очевидно, загинув. А як стало темно, поляк Ян Феюін приніс Фомичову одяг і чотири доби переховував його у себе. Ніхто з односільчан, які знали, що льотчик живий, не видав його гітлерівцям²².

Польське населення піклувалося про поранених радянських бійців і після вигнання фашистських окупантів з рідної землі. Це піклування мало різноманітний характер, але головним було, мабуть, прагнення поляків віддати пораненим червоноармійцям замість їх крові частину своєї. Тільки так можна оцінити, наприклад, вчинок 16-річної польської дівчини з м. Гданська, яка віддала свою кров радянському бійцю, що був майже в безнадійному стані. Не маючи можливості визначити групу крові, лікар відмовлявся від настійних вимог дівчини. Проте, оскільки червоноармієць все одно міг померти, лікар погодився на цю небезпечну процедуру. Радянський боєць вижив. Протягом післявоєнних років А. Ніколаєв безуспішно прагнув розшукати польську дівчину, але в пам'яті своїй він назавжди зберіг вдячність цій людині²³. Цей випадок був не поодиноким.

Широко почав розвиватися патріотичний рух донорства. На пункт здавання крові пораненим радянським бійцям приходили сотні поль-

¹⁹ ЦАМО СРСР, ф. 233, оп. 2374, спр. 158, арк. 169.

²⁰ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 305, арк. 4.

²¹ Лелюшенко Д. Д. Москва — Сталинград — Берлін — Прага. — М., 1975. — С. 317.

²² ЦАМО СРСР, ф. 2675, оп. 2874, спр. 306, арк. 5.

²³ Ніколаєв А. Частинка польської крові // Братский Союз. — М., 1970. — С. 176.

ських добровольців. Так, наприклад, протягом 10 днів у м. Красно побувало 150 донорів, у Замості — 250 чол. У зв'язку із зростанням кількості добровільних донорів, у Любліні було відкрито спеціальну станцію для переливання та консервування крові, яку потім транспортували літаками прямо на фронт²⁴.

Велику допомогу подавали польські жителі в розгортанні радянських військових госпіталів. З власної ініціативи вони приводили в порядок приміщення і двори, госпіталі, прали білизну, доглядали поранених. Щодня, наприклад, для роботи по налагодженню госпіталю № 5290 у районі Понятове з'являлися по 100 і більше чоловік з 15—20 підводами²⁵.

Однією з важливих форм подання допомоги Червоній Армії було збирання подарунків для поранених бійців. Жителі с. Сельце, дізнавшись про те, що недалеко від їх поселення знаходиться радянський госпіталь, принесли бійцям фрукти, овочі, молоко. «Від усієї душі дякуємо вас за те, що ви врятували нас від німецьких звірів, які вбивали і грабували нас»²⁶, — заявляли польські жінки.

Багато подарунків одержали радянські бійці від польських жителів до дня народження Червоної Армії. На честь цього свята на зборах у багатьох гмінах було прийнято рішення організувати збір продуктів для червоноармійців. Жителі с. Ситник, наприклад, передали в госпіталь № 3440 60 пачок здоби і 60 пачок тютюну. Керівництво госпіталю і поранені сердечно дякували їм за подарунки²⁷.

Найбільш дійовою допомогою з боку поляків наступаючим військам Червоної Армії була їх безпосередня участь у визволенні рідних міст від окупантів. Ще йшли бої у Любліні, а жителі визволених кварталів приходили в штаби радянських частин і просили зброю, щоб разом з Червоною Армією очистити місто від недобитих фашистів. В районі міського вокзалу група добровольців, засівши на дахах будинків, вела вогонь по противнику. 24 липня 1944 р. Люблін був повністю визволений від окупантів.

Велику допомогу подавали польські патріоти радянським військам, які звільняли Гдиню, Ченстохов, Сандомир та інші міста Польщі²⁸.

Жителі м. Познань брали участь у штурмі місцевої цитаделі. Як відомо, у ході Вісло-Одерської операції 1945 р. радянські війська не змогли відразу оволодіти старовинною фортецею. Оточуючи Познань міцним кільцем, радянське командування спрямувало свої основні сили на захід. Описуючи бої за місто, генерал-лейтенант танкових військ М. Г. Вайнруб у своїх спогадах писав: «Тільки що вступили на землю Познані, ми відчули допомогу з боку поляків: вони підносили боєприпаси, допомагали пораненим, проводили лише їм відомим шляхом прямо в тил до фашистів»²⁹.

У виснажливих боях за Познань радянські війська зазнали великих втрат, тому не вистачало саперів, а також бійців на передовій лінії. В цих умовах командування радянських військ за згодою тимчасового президента міста і керівництва міліції прийняло рішення організувати вербування добровольців з польських громадян — чоловіків віком від 18 до 45 років³⁰. За даними військового історика генерала Станіслава Окецького, кількість поляків-добровольців у Познані становила близько 1800 чол. Деякі з них були кинуті на саперні роботи,

²⁴ Krew braterska // Wolność.— 1945.— 24 lutego.

²⁵ ЦАМО СРСР, ф. 233, оп. 2374, спр. 136, арк. 111.

²⁶ Там же.

²⁷ Документи и материалы по истории советско-польских отношений.— М., 1974.— Т. 8.— С. 375.

²⁸ ЦАМО СРСР, ф. 233, оп. 2374, спр. 23, арк. 327.

²⁹ Вайнруб М. Г. Эти стальные парни: Повесть о пережитом.— Киев, 1972.— С. 233.

³⁰ Калениченко П. М. Указ. соч.— С. 174.

розвантаження транспортів із зброєю, провіантом і боеприпасами. У штурмових групах радянських піхотних полків боролися понад 1100 польських громадян. Майже 100 поляків загинуло в штурмі цитаделі³¹. «Практика засилання польського населення в розташування противника,— говорилося в донесенні Політуправлінню 1-го Білоруського фронту,— дала позитивні результати й свідчила про те, що польське населення готове подати і практично подає допомогу Червоній Армії»³².

Таким чином, польське населення робило все можливе для того, щоб внести свій вклад у справу визволення рідної землі. Тому люди різних соціальних груп подавали велику й різноманітну допомогу командуванню і воїнам Червоної Армії по очищенню Польщі від німецьких загарбників.

³¹ Okęcki. Wyzwolenie Poznania.— Warszawa, 1975.

³² ЦАМО СРСР, ф. 233, оп. 2374, спр. 158, арк. 389.

ПІДГОТОВКА КАДРІВ У ПАРТІЙНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УСРР (1921—1925 рр.)

А. М. ЧЕРНЕНКО (Дніпропетровськ),
Н. М. БИКОВА (Дніпропетровськ)

КПРС, спираючись на основні принципи кадрової політики, визначені у творах К. Маркса і Ф. Енгельса, розвинуті та поглиблені В. І. Леніним, протягом усієї своєї історії розробляла й проводила в життя ефективні заходи, спрямовані на підготовку і виховання партійних працівників з урахуванням конкретно-історичних вимог.

Велику роль у формуванні партійних кадрів, озброєних теорією наукового комунізму, ідейно загартованих, з високими діловими і моральними якостями, відігравали і відіграють партійні навчальні заклади — важливий соціальний інститут, нерозривно зв'язаний з історією і діяльністю партії.

Провідна роль у створенні й становленні системи партійно-політичної освіти належить В. І. Леніну. У його працях розроблено методологію підходу до питань підготовки кадрів, розкрито механізм партійного керівництва цим процесом. Ще у дореволюційний час у «Проекті листа Більшовицького Центру до Ради школи на Капрі» Володимир Ілляч так сформулював вузлові моменти, принципи роботи спеціальних навчальних закладів: «(1) що таке Рада школи, (2) що таке Виконавча комісія школи, (3) яка програма школи..., (4) який даний склад лекторів школи і (5) учнів у школі, (6) які дані кошти школи, (7) яка передбачувана тривалість курсів, (8) наскільки зв'язані учні школи з даним її місцем знаходження...»¹. В. І. Ленін був організатором та провідним лектором у більшовицькій партійній школі в Лонжюмо, в якій навчалися й робітники з України.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції питання про формування кадрового апарату правлячої партії, якою стала РСДРП(б), стає все більш актуальним. Зважаючи на це, В. І. Ленін постійно тримав у полі зору цю важливу сферу партійної роботи. Він брав безпосередню участь у створенні Комуністичного університету ім. Я. М. Свердлова, перед слухачами якого виступав з лекціями, а також Інституту Червоної професури. У працях Володимира Ілляча знайшли відображення його погляди на значення спеціальних навчальних закладів для під-

¹ Ленін В. І. Проект листа Більшовицького Центру до Ради школи на Капрі // Повне збір. творів.— Т. 47.— С. 180.

готовки і виховання партійних кадрів, висока оцінка ролі їх випускників у зміцненні партійного впливу на широкі народні маси.

Сформульовані у творах В. І. Леніна настанови та рекомендації щодо головних напрямів підготовки політичних керівників мас були покладені в основу діяльності партії по створенню єдиної, цілісної системи партійних навчальних закладів. У широкому спектрі напрямів роботи Комуністичної партії по організації і розвитку цієї системи слід виділити такі провідні тенденції: вироблення загальних принципів організаційних форм політичної освіти комуністів та реалізація їх на практиці, формування складу слухачів партійних навчальних закладів, визначення змісту й методів навчання, керівництво ідейно-виховною роботою.

Перші кроки на цьому шляху були зроблені відразу після перемоги Великого Жовтня. У роки громадянської війни такі форми підготовки кадрів, як різноманітні короткотермінові курси, школи партійно-радянської роботи, робітничо-селянські університети, в цілому задовольняли вимоги моменту. Однак уже тоді партійні комітети відчували потребу у визначенні перспектив їх розвитку, усвідомлювали необхідність створення єдиної, постійно діючої системи формування партійних працівників. Враховуючи це, а також нагромаджений досвід, ЦК РКП(б) визначив провідну форму підготовки кадрів для партійного апарату та державних органів — партійно-радянську школу. X з'їзд РКП(б) прийняв рішення про створення у кожному губернському місті добре організованої радпартшколи з двома — трьома випусками на рік та не менш ніж у половині повітів — повітових радпартшкіл, у яких навчання мало відбуватися за скороченою програмою². Було намічено тріступінчасту організаційну структуру партійних навчальних закладів, диференційовану у залежності від рівня підготовки слухачів. Вона включала радпартшколи I ступеня (повітові), II ступеня (губернські) і комуністичні університети.

Для координації діяльності партійних навчальних закладів у структурі агітаційно-пропагандистських відділів від ЦК до губкомів виділялися підвідділи партійної освіти. На Україні вони були створені в кінці 1920 р. — на початку 1921 р. Протягом 1921 р. в республіці паралельно з цим підвідділом ЦК керівництво партійними школами здійснювала й секція партійної освіти Правобережжя, де пізніше, ніж в інших регіонах закінчилася громадянська війна.

Об'єктивними обставинами цієї війни пояснюється й специфіка початкового етапу діяльності партійно-радянських шкіл у республіці. В більшості своїй вони беруть початок з військово-політичних курсів частин Червоної Армії, що працювали при політвідділах армій та дивізій. Після закінчення війни ці курси були перетворені на губернські й повітові партійно-радянські школи. Там же, де такі школи вже існували, вони зливалися з армійськими та дивізійними в єдині навчальні заклади. Цей процес було завершено до жовтня 1921 р.³ На початку грудня 1921 р. було ліквідовано секцію партосвіти Правобережжя, яка виконала поставлене перед нею завдання.

Був ще один специфічний момент у процесі становлення єдиної організаційної структури партійно-політичного навчання на Україні. У 1921—1922 рр. в республіці досить значного поширення набули районні партійні школи. Вони функціонували у районах великих промислових міст. Уважно проаналізувавши їх роботу, ЦК КП(б)У зробив висновок, що ці школи за їх цільовими установками та програмами являють собою, скоріше, школи політграмоти, багато в чому копіюють їх. Практика довела недоцільність їх існування, тому через деякий час вони були ліквідовані.

² Див.: Десятий съезд РКП(б), март 1921 г.: Стенографич. отчет.— М., 1963.— С. 596.

³ Центр. держ. арх. РРФСР, ф. 2313, оп. 4, спр. 67, арк. 1.

Процес створення партійних навчальних закладів супроводжувався суперечностями, чималими труднощами, які мали об'єктивний та суб'єктивний характер. Великі перешкоди у їх роботі пояснювалися насамперед загальним важким тогочасним економічним становищем у країні. Тому питання зміцнення їх матеріальної бази, забезпечення продовольством слухачів постійно перебували в полі зору партійних комітетів, органів Радянської влади. При агітаційно-пропагандистському відділі ЦК КП(б)У була створена спеціальна комісія, яка займалася цими проблемами⁴. Протягом 1921—1925 рр. уряд України не раз розглядав питання про створення відповідних умов для нормальної діяльності радпартшкіл.

Однак на місяцях, особливо на початку досліджуваного періоду, партійні комітети, намагаючись у найкоротший строк ліквідувати нестачу політично підготовлених кадрів, подекуди відкривали радпартшколи в повітах без урахування таких факторів, як наявність фінансових ресурсів, кваліфікованих викладачів. Це призводило до перебоїв у роботі шкіл, а часом й закриття їх. Агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У, проаналізувавши становище, яке склалося, дійшов висновку про необхідність зменшення кількості повітових радянсько-партійних шкіл. Якщо у 1921 р. в республіці працювали 12 шкіл II і 33 I ступеня, то на початку наступного навчального року Оргбюро ЦК КП(б)У затвердило запропоновану агітаційно-пропагандистським відділом ЦК мережу радпартшкіл, у якій кількість шкіл I ступеня була зменшена до 25⁵.

Процес регулювання кількості радянсько-партійних шкіл відбувався протягом усього відбудовного періоду. У цій роботі Компартія України керувалася рішеннями XII з'їзду РКП(б), який закликав партійні організації, не розширюючи мережі партійних навчальних закладів, зосередити увагу на питаннях зміцнення їх матеріальної бази, добору слухачів, поліпшення постановки навчального процесу, ідейного загартування курсантів⁶. У 1925 р. підготовку кадрів для партійного і державного апарату республіки вели 9 шкіл II (згідно з кількістю губерній після адміністративно-територіальної реформи 1923 р.) і 20 — I ступеня⁷. При цьому слід зазначити, що кількість слухачів, які навчалися в них, постійно зростала: з 968 чол. (на 1 січня 1922 р.) до 5253 чол. — на кінець 1925 р.⁸

Серед суб'єктивних факторів, що ускладнювали ефективну роботу радпартшкіл, була недооцінка їх ролі та значення з боку деяких партійних працівників, керівників органів освіти. Зокрема, на такій позиції стояв голова Головопрофосвіти при Наркомосвіті УСРР Я. П. Ряппо. З критикою його поглядів виступила газета «Коммунист», орган ЦК КП(б)У, засудивши кампанію проти радпартшкіл⁹.

Слід також зазначити, що на першому етапі розвитку радянсько-партійних шкіл склалася певна суперечність у формах керівництва ними. За положенням, виробленим ЦК РКП(б) ще у 1920 р.¹⁰, його здійснювали партійні комітети та органи народної освіти, що на практиці часто вело до змішування їх функцій. Це негативно відбивалося на вирішенні конкретних питань роботи радпартшкіл.

Становлення та розвиток системи підготовки партійних кадрів було предметом пильної уваги з боку Компартії України. Це питання обговорювалося на всіх конференціях КП(б)У, які відбулися у досліджу-

⁴ ПА ИП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 1459, арк. 106.

⁵ Там же, спр. 1495, арк. 64.

⁶ Див.: Двенадцатый съезд РКП(б), 17—25 апр. 1923 г.: Стенографич. отчет.— М., 1968.— С. 708.

⁷ Известия ЦК КП(б)У.— 1925.— № 1.— С. 35; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, спр. 340, ч. 1, арк. 9.

⁸ Україна: Статист. щорічник за 1929 р.— Харків, 1929.— С. 88.

⁹ Коммунист.— 1922.— 29 июля.

¹⁰ Див.: Справочник партийного работника.— М., 1921.— С. 58.

ваний період, пленумах її ЦК, на губернських та повітових партійних конференціях, у первинних партійних організаціях. У 1921—1925 рр. за ініціативою ЦК КП(б)У було проведено три республіканські наради працівників радянсько-партійних шкіл.

Серед форм партійного керівництва роботою партійних навчальних закладів у відбудовний період практикувалось, зокрема, обстеження шкіл працівниками агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У, звіти завідуючих шкіл на засіданнях колегиї відділу. За їх результатами вживалися оперативні заходи, спрямовані на поліпшення підготовки кадрів в них. Дійовим інструментом партійного керівництва була також партійна преса, на сторінках якої широко висвітлювалися усі напрями діяльності системи партійно-політичного навчання, поширювався та пропагувався передовий досвід.

Ефективні заходи щодо підготовки кадрів вживали місцеві партійні організації. Наприклад, Харківський губком КП(б)У взяв під свій контроль справу формування мережі шкіл, комплектування їх курсантами, добору кваліфікованих лекторів. До шкіл, які знаходилися у найбільш важкому матеріальному стані, прикріплювалися шефи. Багато було зроблено для забезпечення навчальних закладів підручниками, наочними посібниками¹¹.

З особливою гостротою на початку відбудовного періоду стало питання про формування теоретично підготовлених кадрів партії, які мали володіти систематичними політичними й науковими знаннями, були б здатними здійснювати політичне керівництво соціалістичним будівництвом. Здійснення цього важливого завдання було покладено на комуністичні університети — новий тип закладів вищої школи. На Україні кузницею таких кадрів став Комуністичний університет ім. Артема, відкритий у Харкові у 1922 р. При його створенні враховувався певний досвід діяльності вищих партійних навчальних закладів у Москві, Петрограді, а також в республіці. Ще у травні 1919 р. у Києві була відкрита Вища партійна школа (ВПШ)¹². Однак вона працювала недовго. З півдня насувалися денікінські полчища, і курсанти школи у повному складі були мобілізовані на фронт. Тому не можна погодитися з тим, що в історико-партійній літературі, зокрема, в «Нарисах історії Комуністичної партії України» (с. 280) місцем створення першого в республіці вищого партійного навчального закладу називається Харків. Лише у березні 1920 р. після визволення останнього від денікінських військ уже там було відкрито Центральну партійну школу (ЦПШ)¹³. У Києві ж на базі ВПШ було відроджено Вищі політкурси, які у 1921 р. за рішенням ЦК КП(б)У злилися з ЦПШ у Харкові в єдиний навчальний заклад — Вищу партійну школу, яка стала безпосередньо попередницею Комуністичного університету ім. Артема.

Керівництво діяльністю партійних навчальних закладів з боку парткомів виявлялося і в такій важливій сфері, як формування складу слухачів цих закладів. Зарахування до них проходило за направленнями партійних організацій та комітетів.

Робітничий клас був джерелом формування кадрів для всіх ланок партійного апарату, вихідці з нього в першу чергу направлялися на навчання в партійні школи. Приймалися до них представники трудового селянства та інтелігенції, які на ділі довели свою відданість справі соціалізму.

При комплектуванні партійно-радянських шкіл доводилося долати чимало труднощів. Подекуди на місцях парткомітети, відчуваючи гостру потребу в кадрах, не бажали відпускати їх на навчання. Кількість курсантів у школах іноді не відповідала встановленим нормам. Значним

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 486, арк. 116; спр. 499, арк. 22, 114.

¹² Коммунист.— 1919.— 15 апр.; 21 мая.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 755, арк. 17.

був відсів слухачів, що пояснювалося рядом причин: важким матеріальним становищем їх самих та їх сімей, невідповідністю до навчання, поганими побутовими умовами у самих школах. Викривши коріння цього явища і давши йому принципову оцінку, ЦК РКП(б) у постанові від 3 березня 1922 р. запропонував розглядати залишення курсантами-комуністами радпартшкіл як серйозне порушення партійної дисципліни¹⁴. З метою попередження таких фактів Центральний Комітет партії зобов'язав всі парткоми і комуністів, які очолюють радянські органи, суворо стежити за своєчасним задоволенням усіх потреб радянсько-партійних шкіл. Було намічено ряд заходів по забезпеченню сімей курсантів. На початку досліджуваного періоду радпартшколи ще не мали характеру винятково партійних навчальних закладів і за своїми цільовими установками, і за підбором курсантів. У них ще чимало було комсомольців, безпартійних. У процесі організаційного зміцнення цих шкіл партійна приналежність слухачів набувала пріоритетного значення. ЦК КП(б)У, керуючись загальнопартійними рішеннями, орієнтував місцеві партійні організації на ретельний добір у партосередках найбільш гідних комуністів.

Систематична, цілеспрямована робота парторганізацій дала можливість значно поліпшити якісний склад слухачів радпартшкіл, збільшити партійний прошарок у них. Якщо у 1922/23 навчальному році комуністів та кандидатів у члени партії у школах II ступеня було 53% від загального складу курсантів, то наступного навчального року — 67,6%, а в 1924/25 навчальному році їх кількість зросла до 88,1%¹⁵.

Головним наслідком діяльності партійних навчальних закладів у справі підготовки політичних керівників мас було зміцнення й оновлення партійного апарату. За даними Чернігівського окружного, випуск школи II ступеня дав можливість замінити 29% секретарів районних партійних комітетів, які не відповідали поставленим вимогам¹⁶. Випускники радянсько-партійної школи, що діяла в Ізюмі Харківської губернії, зміцнили волосну ланку парторганізації¹⁷.

У діяльності партійних навчальних закладів в усій глибині розкрився принцип пролетарського інтернаціоналізму. Серед їх слухачів були представники усіх національностей, які проживали в республіці. З метою підготовки кадрів з національних меншостей було створено відповідні відділення при радпартшколах: польське і єврейське — у Києві, німецьке та молдавське — Одесі, болгарське — в Катеринославі, татарське — у Донецьку¹⁸.

Особливу увагу Компартія України приділяла питанням комплектування студентського складу Комуністичного університету ім. Артема. У республіканський комвуз, як і в комуніверситеті всієї країни, приймалися в основному члени партії, які мали великий досвід практичної партійної чи радянської роботи. Причому вимоги до партстажу невпинно зростали. Якщо в рік заснування університету вступники повинні були мати не менше року партійного чи комсомольського стажу, то вже через рік — не менше трьох. ЦК КП(б)У стежив за тим, щоб план набору в Комуніверситет виконувався, пропонуючи губкомам направляти кращих працівників на навчання¹⁹.

З метою поліпшення складу слухачів в університеті періодично проходили академічні перевірки та чистки студентів, що давало змогу залишати для навчання тих, хто відповідав високим вимогам комвузу. У 1924 р. за результатами академічної перевірки з нього було виклю-

¹⁴ Справочник партійного работника.— М., 1923.— Вып. 3.— С. 158.

¹⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1-1, спр. 535, арк. 41.

¹⁶ Парт. арх. Черніг. обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 133, арк. 29.

¹⁷ Харків. обл. держ. арх., ф. Р-203, оп. 1, спр. 870, арк. 34.

¹⁸ Знамя коммунизма.— 1924.— № 6.— С. 94.

¹⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1-1, спр. 532, арк. 66.

чено 84 чол.²⁰ У 1925 р. відбувся перший випуск Комуніверситету ім. Артема. Вищу партійну освіту отримали 165 чол.²¹

Успішне розв'язання складних завдань підготовки кадрів значною мірою залежало від педагогів комуністичних університетів та радпартшкіл, їх ідейної переконаності, професійної майстерності, відданості справі.

Формуючи викладацький корпус партійних навчальних закладів, парторганізації республіки спиралися на настанови В. І. Леніна. «В усякій школі найважливіше — ідейно-політичний напрям лекцій. Чим визначається цей напрям? Цілком і виключно *складом лекторів*. ...Всякий «контроль», всяке «керівництво», всякі «програми», «статуту» тощо, все це — звук пустий у відношенні до складу лекторів. Ніякий контроль, ніякі програми і т. д. абсолютно не спроможні змінити того напрямку занять, який визначається складом лекторів», — підкреслював Володимир Ілліч²².

Партія направляла в комуністичні університети і партійно-радянські школи відомих діячів РКП(б), представників старої партійної гвардії, освічених марксистів, які мали великий досвід організаторської та пропагандистської роботи. Так, для організації Центральної партійної школи у Харкові ЦК РКП(б) на початку 1920 р. направив у розпорядження ЦК КП(б)У відомого революціонера, публіциста К. С. Єремеєва. Першим завідуючим першої на Україні партійно-радянської школи (створена в 1919 р. в Катеринославі) був представник славної когорти катеринославських більшовиків П. А. Воронцов. Після його героїчної загибелі школою завідувала С. І. Гопнер, член РКП(б) з 1903 р. До читання лекцій із суспільних наук в партійних навчальних закладах залучалися Г. І. Петровський, В. П. Затонський, Е. Й. Квірінг, С. В. Коціор, О. Г. Шліхтер, М. О. Скрипник, М. Ф. Владимирський, П. П. Поштишев, М. М. Попов та ін.

Партійна організація України відчувала значну допомогу ЦК РКП(б) у справі забезпечення партійних навчальних закладів республіки викладачами. Посланці УСРР готувалися до педагогічної діяльності на лекторському курсі Комуніверситету ім. Свердлова, курсах марксизму при Соціалістичній академії, в Інституті Червоної професури. ЦК партії направляв комуністів з Москви та Петрограда на викладацьку роботу в університет ім. Артема, радпартшколи України. Однією з форм подання допомоги Компартії України було відрядження в республіку кваліфікованих лекторів. На Україну виїздили А. В. Луначарський, М. В. Криленко, М. О. Семашко, А. С. Бубнов, І. І. Скворцов-Степанов²³.

Комплектування партійних навчальних закладів кваліфікованими педагогічними кадрами являло собою складну проблему, оскільки у перші роки Радянської влади необхідної кількості теоретично підготовлених викладачів-комуністів не вистачало. Намагаючись ліквідувати таке становище, парткомітети залучали до читання лекцій, ведення занять з групами керівних працівників місцевих партійних та радянських органів, яким доводилося сполучати цю роботу з виконанням своїх безпосередніх службових обов'язків. Але через перевантаженість вони не могли з повною віддачею працювати у радпартшколах.

Враховуючи ці обставини, ЦК РКП(б) запропонував губкомам звільнити частину відповідальних працівників від радянської і партійної роботи й направити їх у радпартшколи²⁴. Виконуючи цю постанову, парткомітети республіки взяли на облік усіх теоретично підготовлених комуністів для використання їх на ниві викладацької діяльності. Вони

²⁰ Там же, арк. 57.

²¹ Коммунист.— 1925.— 24 мая.

²² Ленін В. І. Учням капрійської школи // Повне зібр. творів.— Т. 47.— С. 189.

²³ Коммунистич. революция.— 1923.— № 7.— С. 93.

²⁴ Справочник партійного работника.— М., 1922.— Вып. 2.— С. 96.

були відкликані з іншої роботи²⁵. ЦК КП(б)У постійно тримав у полі зору питання забезпечення партійних навчальних закладів лекторами і груповодами (керівниками занять у групах). Його агітаційно-пропагандистський відділ проводив облік викладацьких сил, направляючи працівників у ті губернії, де їх особливо не вистачало. З кінця 1921 р. до початку 1923 р. ЦК КП(б)У відкликав з інших посад і направив на лекторську роботу в Київську, Миколаївську, Подільську, Одеську, Полтавську та інші губернії ряд теоретично підготовлених комуністів²⁶. Такий перерозподіл викладацьких кадрів давав певну користь, але остаточно вирішити проблему не міг. Тому з перших років існування радянсько-партійних шкіл певна частина їх кращих випускників після закінчення навчання залишалася на викладацькій роботі. Проте й такий шлях не міг бути достатньо ефективним, якщо зважити на відсутність у вчорашніх слухачів педагогічного досвіду, методичної підготовки. Тому більш доцільним було визнано: готувати педагогів для партійно-радянських шкіл на спеціальних лекторських курсах (факультетах) у Комуністичних університетах.

Вперше підготовка лекторів була розпочата у Комуністичному університеті ім. Свердлова. За його прикладом у 1920 р. у Центральній партійній школі при ЦК КП(б)У було відкрито педагогічне відділення. Його перший випуск дав 33 лектори для радпартшкіл²⁷. Усі автори, які в тому чи іншому аспекті розглядали діяльність Комуністичного університету ім. Артема²⁸, датують відкриття лекторських курсів при Комуністичному університеті люти 1923 р. Ця дата підтверджується архівними та опублікованими джерелами²⁹. Але якщо врахувати, що Комуністичний університет за своїми цілями й завданнями був логічним продовженням Центральної і Вищої партійних шкіл, а також і те, що підготовка лекторів для радянсько-партійних шкіл у них з 1920 р. не переривалася, можна стверджувати, що ця робота на рівні вищого партійного навчального закладу почалася на Україні не з 1923, а на 2,5 роки раніше.

Певна неточність має місце і в колективній монографії «Партійное просвещение. Очерки истории». У цій праці вказується, що при Комуністичному університеті ім. Артема у 1923 р. були організовані короткотермінові повторні лекторські курси для лекторів і груповодів губернських та повітових радпартшкіл, успішна робота яких дала можливість створити на їх базі постійно діючий факультет з набором 50 чол.³⁰. При цьому автори посилаються на «Известия ЦК КП(б)У» № 9 за 1922 р. Зрозуміло, що факультет не міг бути відкритим у 1922 р. на базі курсів, які були створені на рік пізніше. На наш погляд, автори монографії неправомірно зв'язують створення лекторського факультету при Комуністичному університеті ім. Артема з так званими повторними курсами, які до того ж вперше були організовані влітку 1922 р.³¹. Такі курси, призначені для підвищення кваліфікації лекторів і груповодів радпарт-

²⁵ Поділля в період відбудови народного господарства. 1921—1925 рр.— Вінниця, 1957.— С. 72; Знамя коммунизма.—1923.—№ 1—2.— С. 223.

²⁶ Коммунист.—1921.—7 дек.; Известия ЦК КП(б)У.—1922.—№ 9.— С. 12; 1923.—№ 5—6.— С. 19.

²⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 599, арк. 120.

²⁸ Иванов Л. В. У истоков советской исторической науки: Подготовка кадров историков-марксистов в 1917—1929 гг.— М., 1968.— С. 76; Леонова Л. С. Исторический опыт КПСС по подготовке партийных кадров в партийных учебных заведениях.— М., 1979.— С. 114; Бабко Ю. В., Беспалко М. Г., Григорович Д. Ф., Кожукало И. П. Партийное просвещение: Очерки истории.— Киев, 1978.— С. 180.

²⁹ Отчет ЦК КП(б)У и его отделов за период с VI по VII партконференцию. Декабрь 1921—март 1923 гг.— Харьков, 1923.— С. 94; ЦПА ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 17, оп. 60, спр. 425, арк. 25.

³⁰ Бабко Ю. В., Беспалко М. Г., Григорович Д. Ф., Кожукало И. П. Указ. соч.— С. 180—181.

³¹ Отчет ЦК КП(б)У и его отделов за период с VI по VII партконференцию.— С. 91.

шкіл, організовувалися під час літніх канікул, коли заняття в університеті не було. Потім вони стали регулярними і являли собою форму перепідготовки викладачів цих шкіл. На нашу думку, лекторський факультет в Комуніверситеті ім. Артема став продовженням лекторського відділення (курсів), які існували у Центральній і Вищій партійних школах та органічно входили в їх структуру, а не повторних курсів, що тимчасово функціонували при комвузі.

Завдяки використанню різних форм підготовки та перепідготовки викладачів партійних навчальних закладів Компартії України вдалося в кінці відбудовного періоду певною мірою розв'язати проблему забезпечення радпартшкіл лекторами й груповодами, сформувати численний загін комуністів, які спеціалізувалися у цій галузі діяльності.

Мета й завдання партійних навчальних закладів визначали характер та методи навчання в них, засновані на марксистсько-ленінській методології. Перші навчальні програми для цих закладів створювалися під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. За словами ректора Комуністичного університету ім. Свердлова В. І. Невського, В. І. Ленін «завжди з великою увагою ставився до того, як йде вироблення програм університету»³². Володимир Ілліч не раз підкреслював, що непопорушною ідейною основою формування у кадрів глибокої комуністичної переконаності, класового підходу до оцінки подій та явищ суспільного життя є марксистська теорія, діалектико-матеріалістичний метод пізнання. Особливе значення це мало у складний перехідний період, коли йшла гостра боротьба з буржуазною ідеологією.

У партійних навчальних закладах перевага віддавалася вивченню соціально-політичних дисциплін, які формували світогляд слухачів. Програми занять були складені на основі праць класиків марксизму-ленінізму, партійних рішень, Програми РКП(б). У радянсько-партійних школах України, як і взагалі в країні, вивчалися історія партії, основи ленінізму, історичний матеріалізм, політекономія, практика революційного будівництва, економічна політика, Конституція і радянське право, а також історія України.

Слухачі партійних навчальних закладів вивчали також загальноосвітні предмети. І це було необхідно, адже загальний рівень їх підготовки був низьким. Слід зазначити, що на початку відбудовного періоду ще не утвердилася єдина думка про співвідношення у навчальних планах радпартшкіл суспільних та загальноосвітніх дисциплін, про що свідчила, зокрема, дискусія з цього приводу, яка велася у 1922 р. на сторінках журналу «Спутник донецького пропагандиста»³³.

ЦК КП(б)У постійно тримав у полі зору питання програмно-методичного характеру, контролював діяльність предметних комісій, які розробляли й удосконалювали програми партійно-радянських шкіл.

Важливими для справи піднесення ідейно-теоретичного рівня викладання у партійних навчальних закладах стали рішення XIII з'їзду РКП(б), який намітив шляхи поглибленого вивчення історії партії, ленінізму. Були переглянуті навчальні плани комвузів та радпартшкіл. Враховуючи необхідність глибокого опанування слухачами марксистсько-ленінської теорії, з 1924 р. курс навчання в радянсько-партійних школах I ступеня було продовжено до одного року, а школах II ступеня — до двох років. Партійні організації України взяли курс на неухильне перетворення в життя настанов з'їзду. Поряд з вивченням курсу основ ленінізму в Комуніверситеті ім. Артема були створені гуртки для поглибленого опрацювання творів В. І. Леніна, в яких читалися цикли лекцій та наукових доповідей з актуальних питань революційної

³² X лет Комуніверситета имени Я. М. Свердлова.— М., 1928.— С. 22.

³³ Див. докладніше: Спутник донецького пропагандиста.— 1922.— № 7.— С. 16, 18—19.

теорії і практики³⁴. Було посилено увагу до вивчення форм і методів роботи партії в умовах нової економічної політики.

Дискусії точилися і навколо методів організації навчального процесу у радянсько-партійних школах та Комуністичних університетах. І хоча у процесі пошуку форм, адекватних змісту навчання, мали місце помилки, некритичне ставлення подекуди до деяких теорій західно-європейської та американської педагогіки — «дальтонплан», «метод проєктів», «лабораторно-екскурсійний» — надбання педагогічної думки, що активно розвивалася у партійних навчальних закладах, не втратили своєї цінності і в наш час. В основі вироблення раціональних, науково обгрунтованих форм та методів навчання стрижневим був курс на розрив з традиційною авторитарно-догматичною педагогікою, орієнтація на максимальну активність слухачів, прагнення не лише озброїти слухачів знаннями, а й навчити здобувати їх самостійно. Характерною особливістю життя партійних навчальних закладів у досліджуваній період було широке та всепроникаюче самоуправління слухачів на всіх рівнях: від навчальних груп до шкільної ради, предметних і конфліктних комісій. Курсанти відчували себе господарями у школі, де на формування їх особистостей мали вплив не тільки процес навчання, а й умови життя, взаємини у колективі. Деякі школи були організовані на зразок комун, що об'єднували у єдиний колектив і викладачів, і слухачів. Усі ланки підготовки та виховання майбутніх керівників мас об'єднували партійні організації цих навчальних закладів. Партосередки слухачі називали душею партшкіл. Їх секретарями обиралися, як правило, ті комуністи, які мали великий партійний стаж і користувалися авторитетом у своїх товаришів. Практикувалося прикріплення до партійних організацій радянсько-партійних шкіл керівних працівників губерній, повітів з тим, щоб вони брали безпосередню участь в їх роботі. У Чернігові, наприклад, до партійного осередку радпартшколи II ступеня було прикріплено секретаря губкому Ф. І. Кремницького, завідуючих агітаційно-пропагандистським і організаційно-інструкторським відділами губкому³⁵.

На зборах партійних організацій обговорювалися важливі питання внутріпартійної роботи, актуальні проблеми теорії і практики марксизму-ленінізму, події в країні і за рубежом, вивчались рішення керівних органів партії, розглядалися різні аспекти життя навчальних закладів. Під керівництвом парторганізацій в останніх працювали добровільні товариства: сприяння МОДРУ та Повітряному флоту, «Друг дітей» та ін. Велика увага приділялася роботі клубів, стінної преси. Партійні осередки прагнули до того, щоб слухачі радпартшкіл виховувалися в дусі комуністичної моралі. Це було тим більш актуально, що у 20-ті роки серед певної частини молоді були поширені нігілістичні погляди на дотримання загально визнаних етичних норм, неправильні уявлення про новий побут.

У роки відбудовного періоду парторганізації партійних навчальних закладів нагромадили великий досвід виховної роботи. Але у цій складній справі не вдалося уникнути помилок. Упущення в партійно-виховній роботі, зокрема, сприяли тому, що деяка частина студентів Комуністичного університету ім. Артема піддалася впливу троцькістів. Таке становище вимагало посилення ідейно-політичної роботи по роз'ясненню антипартійної суті платформи опозиції. З доповідями перед студентами комвузу виступили видатні діячі партії О. М. Ярославський, Д. З. Мануїльський. Переважна більшість студентів, які приєдналися до опозиції, засудила свої політичні помилки. 27 грудня 1923 р. на загальних

³⁴ Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР.— К., 1973.— С. 109.

³⁵ Парт. арх. Чернігів. обкому Компартії України, ф. 8477, оп. 1, сяр. 1055, арк. 54—55.

зборах партійного осередку Комуніверситету ім. Артема комуністи висловилися на підтримку політичної лінії ЦК РКП(б)³⁶. Бюро партійного осередку на своєму засіданні 21 травня 1924 р. звернулося до ЦК КП(б)У з проханням призначити нового ректора, здатного прищепити студентам більшовицькі традиції і виховати їх у ленінському дусі³⁷. Ректором цього університету замість троцькіста Дашковського був призначений О. Г. Шліхтер, за рахунок ідейно загартованих, теоретично підготовлених комуністів було зміцнено викладацький склад навчального закладу.

Ці заходи позитивно відбилися на діяльності Комуністичного університету ім. Артема. Студенти рішуче засудили нову вилазку Троцького, який намагався фальсифікувати історію Великого Жовтня. Заслухавши на загальних зборах партійної організації доповідь першого секретаря ЦК КП(б)У Е. Й. Квірінга, комуністи вузу повністю схвалили резолюцію, прийняту активом Харківської парторганізації з цього питання³⁸.

Троцькістам не вдалося нав'язати свої погляди слухачам радянсько-партійних шкіл. У зв'язку з більш короткими, ніж у студентів комвузу строками навчання, вони не були на такий тривалий час відірвані від практичної роботи, більш тісно були зв'язані з робітничими та селянськими масами. Важливого значення у діяльності по розвінчанню троцькізму під час загальнопартійної дискусії партійні організації радпартшкіл надавали зв'язку з партосередками робітничих колективів, які сказали рішуче «ні» антиленінським угрупованням. Так, комуністи — слухачі Миколаївської окружної радянсько-партійної школи були розіслані у виробничі партійні осередки, де у той час обговорювались питання боротьби за єдність партійних рядів. Результатом цього була активна участь усього складу осередку школи у дебатах з цього питання на загальних партійних зборах³⁹.

З перших кроків своєї діяльності партійні навчальні заклади були найтісніше зв'язані з громадсько-політичним життям країни. Парткоми активно використовували їх слухачів для організаційної, масово-політичної та агітаційно-пропагандистської роботи на промислових підприємствах, у сільській місцевості. До практичної роботи вони залучалися протягом навчального року й під час канікул. На початку 20-х років склалася певна система участі слухачів радпартшкіл у соціалістичному будівництві. У широкому діапазоні її найбільш поширених форм особливо слід відзначити шефство навчальних закладів над виробничими та сільськими партійними осередками, обстеження слухачами партійних, радянських, господарських органів, громадських організацій. Так, студенти-комуністи Комуніверситету ім. Артема шефували над партійною організацією Харківського заводу ім. Артема⁴⁰, а також над 6 селами Золочівського району⁴¹. Курсанти Полтавської школи II ступеня брали участь у роботі губернської РСІ⁴², вихованці Катеринославської радянсько-партійної школи II ступеня за завданням губкому обстежили кілька партійних осередків промислових підприємств міста, внесли пропозиції щодо поліпшення їх роботи⁴³. І таких прикладів можна навести чимало. Практична спрямованість у підготовці партійних працівників, постійний зв'язок з масами мали пріоритетне значення для формування майбутніх політичних керівників.

³⁶ До десятиріччя Всеукраїнського комуніверситету імені Артема.— Харків, 1932.— С. 32.

³⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1-1, спр. 532, арк. 47.

³⁸ Коммунист.— 1924.— 7 дек.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 4, спр. 154, арк. 34.

⁴⁰ Коммунист.— 1922.— 26 нояб.

⁴¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1-1, спр. 790, арк. 6.

⁴² Коммунист.— 1924.— 2 июля.

⁴³ Парт. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 474, арк. 10.

Роки відбудовного періоду стали важливим етапом у діяльності Комуністичної партії по підготовці партійних кадрів. Саме у той час було створено і організаційно закріплено єдину систему партійних навчальних закладів, розроблено основні принципи добору слухачів, визначено зміст й адекватні форми навчального процесу, зв'язку з практикою соціалістичного будівництва. Значну роботу по становленню і розвитку партійних навчальних закладів провела Компартія України. Комуністичний університет ім. Артема, радянсько-партійні школи республіки стали кузницею кадрів для партійного апарату республіки, дали путівку в життя великому загону вихованців, які відіграли помітну роль у керівництві рухом мас на шляху будівництва нового суспільства.

ОБ'ЄДНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ «ЗЕМЛІ І ВОЛІ» НА УКРАЇНІ У 60-х рр. XIX ст.

Р. П. ІВАНОВА (Київ)

«Земля і воля» 60-х років XIX ст. була першою загальноросійською революційно-демократичною організацією, яка прагнула об'єднати під своїми лозунгами представників демократичного визвольного руху різних народів Російської імперії. 60-і роки дали блискучу плеяду борців за революційне перетворення суспільства. Завдяки їм був створений сприятливий ґрунт для прийняття марксизму і формування марксистської партії в країні. «Не можна бути марксистом, — писав В. І. Ленін, — не почувавши якнайглибшої поваги до великих буржуазних революціонерів..., які піднімали десятки мільйонів нових націй до цивілізованого життя в боротьбі з феодалізмом»¹. Революціонери 60-х років залишили свій слід і у суспільному житті України, прагнучи з'єднати всі опозиційні сили в боротьбі із самодержавством. Діяльність цих борців-демократів та «Землі і волі» розглядається в ряді спеціальних видань. В деяких працях більшою чи меншою мірою зачіпається й проблема зв'язків землевольців із суспільним рухом на Україні². Проте, як зауважила М. В. Нечкіна, недостатньо вивчений революційний рух у його «колективних формах»^{2а}. Залишилися, зокрема, малодослідженими й такі теми, як об'єднавча робота перших революціонерів-різничинців, становлення єдності демократичних сил у суспільно-політичній боротьбі російського та українського народів. Тим часом вони мають особливе значення для вивчення витоків інтернаціональних традицій визвольної боротьби трудящих Росії. Для висвітлення цього аспекту діяльності «шістдесятників» потрібно звернутися до ряду існуючих фундаментальних праць з історії суспільного руху в країні наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст., з нових позицій проаналізувати мемуарну літературу й архівні джерела, зокрема, справи III відділення.

¹ Ленін В. І. Крах II Інтернаціоналу // Повне зібр. творів.— Т. 26.— С. 213.

² Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг.— М., 1960—1978.— Т. 1—7; Барабой А. З. Попытка украинских революционеров организовать помощь польскому восстанию // Вопр. истории.— 1957.— № 1.— С. 109—116; Марахов Г. І. Андрій Красовський — борець проти кріпосництва і самодержавства.— К., 1961.— 80 с.; Марахов Г. І. Соціально-політична боротьба на Україні в 50—60-е гг. XIX в.— Київ, 1981.— 160 с.; Сиваченко М. Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі.— К., 1962.— 412 с.; Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов.— К., 1969.— 288 с.; Першина З. В. Очерки истории революционного движения на Украине.— Киев; Одесса, 1975.— 246 с.; Шаблювский Е. С. Чернышевский и Украина.— К., 1978.— 341 с. та ін.

^{2а} Революционная ситуация в России в середине XIX века.— М., 1978.— С. 14.

Вже у початковий період існування «Землі і волі» увагу цієї організації привернули південно-західний і західний регіони країни, зокрема, Україна. Прикордонні населені пункти й портові міста стали важливими місцями переправки нелегальної літератури з-за кордону. Частково вона залишалася на Україні і відіграла свою роль у створенні численних таємних гуртків, груп тощо. Ідейно вони були пов'язані з двома найбільшими революційними центрами Росії — Петербургом і Лондоном. Про це свідчать записка М. П. Огарьова «Закордонні товариства», проект програми «Землі і волі», а також мемуари відомих «шістдесятників». Так, один з організаторів «Землі і волі» О. Слепцов згодом пригадував, що М. Чернишевський, висувуючи завдання створення всеросійської організації, вважав, що вона має спиратися на вже існуючі гуртки й групи. Він пропонував розділити країну на округи: північний, «де була своя історична традиція...», південний, але не український, де робота повинна була провадитися, як ми вирішили на самому початку, осторонь українського руху думки; північний і південний поволзькі, приуральський, московський»³. Проте, хоч у землевольців спочатку й була думка обминути стороною «український рух думки», життєва практика змусила їх внести певні корективи — у своїй діяльності вони мали враховувати й обстоювати інтереси і польського, і білоруського, і українського та й інших народів Російської імперії. У зв'язку з цим є сенс нагадати, що в одному з агентурних донесень у квітні 1862 р. говорилося про поширення в Петербурзі відозви «До малоросіян» разом з листком «Свободи»⁴.

Влітку 1862 р., згадував О. Слепцов, «центр вирішив намацати й створити ґрунт для злиття всіх таємних товариств під прапор «Землі і волі». Ряд існуючих організацій, «особливо ж у західному краї і на півдні, співчутливо поставився до ідеї об'єднання»⁵. Про це ж писав ще один з організаторів «Землі і волі» М. Утін. На початковому етапі суть їхньої діяльності полягала в тому, щоб «злити всі окремі товариства і гуртки в одне ціле, зв'язане для дружнього, спільного дійства повсюди в однаковому одностайному розумінні»⁶. Це ж стосувалося й України. «Ми завжди готові працювати разом з українцями і литовцями для повалення імператорського ярма», — писав він згодом. Під час переговорів «Землі і волі» з керівниками польського повстання 1863 р. російські демократи висунули такі умови, які передбачали «спільні дії, а саме: повне визнання за усіма народностями — не тільки України, а й Литви — незалежно й самостійно займатися своєю долею, влаштовувати свій політичний і соціальний побут. Спільність дій зумовлювалася взаємним щирим дотриманням такої гарантії і суворим захистом України і Литви від усякого втручання з якого би то не було боку»⁷.

Як бачимо, землевольці поставили на практичний ґрунт питання про визнання прав народів Росії вільно розвиватися, що й створювало основу для їх об'єднання у боротьбі за це. Більше того, «Земля і воля» виступила гарантом справжнього, а не фіктивного рівноправ'я від досягання на нього з боку діячів польсько-шляхетського табору.

Потрібно відзначити ще один важливий момент у діяльності «Землі і волі», на що звернула увагу ще М. В. Нечкіна. «Земля і воля» виникла на другому етапі розвитку революційної ситуації 1859—1861 рр. Вона зв'язала або частково поглинула майже всі існуючі гуртки і була

³ Чернышевский Н. Г. Статьи, исследования и материалы.— Саратов, 1962.— Т. 1.— С. 270.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., оп. 1862, од. зб. 222.

⁵ Чернышевский Н. Г. Указ. соч.— С. 275.

⁶ Утин Н. И. О «Земле и воле» и уроках революционного движения 60-х годов // Лит. наследство.— М., 1977.— С. 375.

⁷ Там же.

не першою, а останньою революційною організацією тієї епохи⁸. За визначенням ученої, «Земля і воля» являла собою федерацію гуртків, які діяли в Петербурзі, Москві, Вологді, Нижньому Новгороді, Казані, Саратові, Астрахані, Пермі, Володимирі, Курську, Тулі, Полтаві. Більш ретельне вивчення архівних джерел дає можливість поповнити цей список, зокрема, стосовно України.

Там існував ряд гуртків, з якими землевольці намагалися встановити контакти й співробітничати. Водночас і Лондонський центр вдався до спроб об'єднати всі існуючі на той час організації. З цієї точки зору певний інтерес становить діяльність М. Бакуніна. Він прагнув привернути увагу видатного борця за свободу італійського народу Д. Гарібальді до російського визвольного руху. Для цього Бакунін направив до нього з прокламаціями А. Нечипоренка і Потехіна. Деякі документи щодо їх місії опублікував М. Лемке. Проте він не до кінця з'ясував позитивної ролі, зокрема, А. Нечипоренка у встановленні зв'язків Лондонського центру (завдяки цим місіонерам) з нелегальними гуртками в Росії. Повернувшись додому у Прилуки, Нечипоренко виїздить до Одеси, Херсона, Сум. Певно, десь там він і залишив революційні закордонні видання, бо, коли жандарми зробили обшук на квартирі його матері на хуторі Падища, вони вже нічого не знайшли. Але їм удалося дізнатися про існування тісних контактів Нечипоренка з революційними діячами тієї епохи — М. С. Курочкіним, колишнім професором Казанської духовної семінарії О. П. Шаповим, активним популяризатором пропагандистських видань С. Громеко. У свою чергу, Курочкін був зв'язаний з М. Чернишевським і А. Блюммер, яка поширювала нелегальну літературу в недільних школах Петербурга (через В. Завадського вона підтримувала відносини з нелегальним гуртком П. Аргіропуло — П. Заїчневського, що існував у Московському університеті)⁹. Таким чином, Нечипоренко своєрідно поєднав Лондон — Одесу — Москву — Казань — Прилуки — Петербург. Варто також врахувати й те, що він мав знайомства, як це встановили жандарми, у Херсоні, Києві та інших містах України. Безумовно, такі зв'язки мали існувати і у «Землі і волі», і в Лондонського центру.

Одним з ланцюжків, які пов'язували «Землю і волю» з Україною, був гурток петербурзької молоді, який створив колишній вихованець Рішельєвського ліцею І. Кудрицький¹⁰. Нові архівні документи дають змогу розповісти про діяльність цього гуртка і зв'язок із «Землею і волею». Його члени поширювали прокламації російських революційних центрів, надсилаючи їх (у листах) до студентів ліцею в Одесі. Сам Кудрицький брав активну участь в роботі недільних шкіл Петербурга, а після їх зачинення написав статтю «Про народну освіту», яку віддав у журнал міністерства освіти. Але її відхилили як таку, що була переповнена «соціальними ідеями»¹¹. Кудрицький і його гурток поширювали серед студентів столиці прокламації, які друкувалися московськими революційними організаціями (зокрема, жандарми повідомляли про 300 примірників прокламації «Фантоми гласного судочинства» і «Костінька Картопляний»). Навколо Кудрицького групувалася різночинна молодь: членами гуртка були прикажчик книгарні Попова О. Митрополов, студент О. Лазарев, вільний слухач Київського університету Й. Корницький, який був зв'язаний з нелегальною друкарнею у Москві. Під час обшуку в останнього був вилучений зошит із записами засідань гуртка. З нього можна зрозуміти, що на них обговорювалися злочинні

⁸ Нечкина М. В. Возникновение первой «Земли и воли» // В зб.: Революционная ситуация в России.— М., 1960.— С. 292.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ. оп. 1862, од. зб. 230, ч. 80, арк. 120 (тут, як і в інших місцях, позначка ч.— частина — вказує на частину мікрофільмованих справ, якими користувався автор цього повідомлення).

¹⁰ Першина З. В. Указ. соч.— С. 56.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., оп. 1862, од. зб. 230, ч. 165, арк. 34 зв.

проблеми політичного життя країни, в тому числі існування династії Романових, викривалася політика самодержавства у зв'язку з розправою над селянами у Казанській губернії. Йшлося про те, що цар ніколи добровільно не відмовиться від «самовладдя». Цей документ «обурливого змісту», за визначенням жандармів, указував на те, що члени організації попри все вважали, «що при надмірності революційних засад у нації освічені класи ще не дуже схильні підтримувати подібні прагнення, до яких такий близький народ». Очевидно, в цьому гуртку сильними були ліберальні настрої.

Слідчі матеріали дають можливість досить чітко простежити зв'язок цього гуртка із «Землею і волею». З'ясувалося, що він підтримував стосунки також і з Києвом, а Кудрицький, починаючи з 13 червня, систематично відвідував М. Чернишевського (тобто напередодні його арешту)¹². Немає сумнівів у тому, що ця організація перебувала в полі зору «Землі і волі» та за її завданням здійснювала зв'язок з Україною. До того ж в Одесі жили й працювали близькі знайомі М. Чернишевського і М. Добролюбова — В. Жемчужников, П. Ковалевський, С. Дуров, автор викривальної повісті «Полицмейстер Бубенчиков» М. Філіппов, яку надрукував «Современник»¹³. Це місто мало досить тісні контакти з Петербурзьким революційним центром.

«Земля і воля» повинна була підхопити зв'язки «Современника» з Катеринославом. Після розгрому місцевого гуртка демократичної інтелігенції — так званого «Клубу піквіків»¹⁴ — один з його провідних публіцистів М. Стопановський став співробітничати в журналі «Искра», який перебував під безпосереднім впливом «Современника». Саме з Катеринослава колишній керівник «піквіків» М. Баллін викликав свого однодумця Г. Залюбовського¹⁵, щоб доручити йому важливу справу — відкрити книжковий магазин у Курську, один із філіалів книгарні М. Серно-Соловйовича, активного діяча «Землі і волі».

Не залишилося осторонь цього ще одне місто на півдні України — Єлисаветград. На початку 60-х років там у кавалерійській школі працював друг і соратник М. Добролюбова по Петербургу М. Новицький, підпоручик 8-ї польової бригади¹⁶. Дружба між ними виникла ще у петербурзький період знайомства на ґрунті спільності інтересів у питанні про ставлення до існуючих у країні порядків. Ось чому можна вважати вірогідним, що саме Новицькому в 1861 р. було відправлено дві прокламації «Великоросса», про які згадує у своїй праці Н. Новикова¹⁷. Саме у Єлисаветградській кавалерійській школі в той час серед учнів велася революційна пропаганда, про що повідомляло військово міністерство¹⁸.

У травні 1863 р. поліція знову виявила 2 прокламації, в яких містився заклик до повалення «старого військово-бюрократичного і солдатсько-деспотичного порядку» й створення слов'янської конфедерації, «котра не освятиться не тільки імператорською російською короною, а й ніякою короною»¹⁹. У зв'язку з їх появою агентура одержала наказ зібрати дані про збори офіцерів у готелі Берінгера, де відбувалися «вільні розмови», співали заборонених пісень, а офіцери підписували

¹² Дело Чернышевского: Сб. документов.— Саратов, 1968.— С. 108.

¹³ Першина З. В. Указ. соч.— С. 37—40.

¹⁴ Про його діяльність див.: Баренбаум И. Е. Мемуары Н. П. Баллина и общественное движение в конце 50-х — начале 60-х годов XIX в. // У зв.: Революционная ситуация.— М., 1970.— С. 298—306.

¹⁵ Рукописний відділ (далі — РВ) ЦНБ АН УРСР, 1—20778—20779, арк. 63—67, 134.

¹⁶ Дьяков В. А. Деятели русского и польского освободительного движения: Библиограф. словарь.— М., 1967.— С. 122.

¹⁷ Новикова Н. Н. Революционеры 1861 года.— «Великорус» и его Комитет в революционной борьбе 1861 года.— М., 1978.— С. 334.

¹⁸ Фильгус В. Е. Карта революционного движения в русской армии в 1861—1863 гг. // У зв.: Революционная ситуация в России.— М., 1960.— С. 241.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., оп. 1862, од. зб. 97, ч. 47, арк. 5—6.

якийсь папірець про пожертвування. В цих донесеннях указувалися прізвища 7 чоловік. Логічно припустити, що пропагандистська робота, яка велася у кавалерійській школі, поява прокламацій революційного змісту, таємні збори — все це наслідок діяльності Новицького, тісно пов'язаного із «Землею і волею».

Більш тісні політичні контакти землевольці встановили з Харковом. У місті після короткочасного перебування в Костромі з'явився організатор катеринославських «півків» М. Баллін. Він створив новий клуб під назвою «Клуб чесних і благородних людей»²⁰. До його складу входило близько 150 чол. Він став своєрідним центром усіх харківських організацій, об'єднав такі гуртки: студентський, юристів-конституціоналістів, професорський, харківську громаду (Баллін називав її «гуртком малоросів») та різні освітні, що були ініціаторами відкриття недільних шкіл тощо²¹.

Під час свого перебування у Петербурзі М. Баллін познайомився через свого родича С. Римаренка, відомого діяча революційного підпілля 60-х років, з М. Чернишевським, М. Серно-Соловйовичем, М. Салтиковим-Щедріним та іншими і домовився про відкриття у Харкові філіалу книжкової крамниці М. Серно-Соловйовича, яка була центром землевольського руху. Магазин став місцем гуртування демократичної молоді міста. Влітку 1862 р. до Балліна з Петербурга приїздив О. Слепцов. Його місія полягала у виявленні нелегальних гуртків і залученні їх на бік петербурзьких революціонерів. За рекомендацією Балліна останній побував також у Полтаві та інших містах України, шукаючи однодумців. Цікаво, що водночас з ним до Балліна прибув посланець московського революційного центру — О. Козлов, який агітував Балліна вступити до лав своєї організації.

Насправді, як розповідають мемуари останнього, харківський клуб мав досить розгалужену систему зв'язків з містами України та Росії — Костромою, Катеринославом, Херсоном, Полтавою, Ялтою, Євпаторією, Севастополем, Алуштою та ін. У Полтаві Баллін був знайомий з учасниками місцевої громади — Є. Милорадович, В. Щелканом, О. Кониським, Д. Пильчиковим, О. Строніним та ін. Саме до останнього, досить радикально настроєного громадівеця, і відправив Баллін Слепцова. Стронін мав високу репутацію у демократичних колах²². Було відомо, що він підтримував стосунки з О. Герценом²³, листувався з членами розгромленого Харківсько-Київського таємного товариства (особливо з Португаловим, який жив у той час у Пирятині), мав намір редагувати газету, про видання якої клопоталися демократично настроєні діячі Катеринослава й Полтави для надання розголосу «селянській справі» і таким способом «проникнення в губернії»²⁴.

Стронін був популярним педагогом, головним розпорядником недільних шкіл у Полтаві. На нього дивилися як на передового політичного діяча. У записці III відділення з приводу арештів полтавських громадівець виділено слова В. Лободи, який висловив «співчуття до пропаганди», порадив Строніну «поширювати оную в Росії, а коли не пощастить, то відправитися до Гарібальді або Герцена, не залишивши друзів без своїх настанов»²⁵. Про авторитет Строніна серед демократичних кіл молоді свідчить також лист колишнього учасника таємного Харківсько-Київського товариства В. Португалова до свого однодумця й друга Л. Зеленського, в якому повідомлялося про створення в Москві «центрального революційного комітету, котрий видає свій орган під наз-

²⁰ Баренбаум І. Е. Указ. соч.— С. 310—320.

²¹ РВ ЦНБ АН УРСР, 1—20778—20779, арк. 38—42.

²² Лейкина-Свирская В. Р. А. И. Стронин // У зб.: Революционная ситуация в России в середине XIX века: Деятели и историки.— М., 1986.— С. 161.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., оп. 1862, од. зб. 69 (1), арк. 13—14.

²⁴ Там же, ч. 128-А, ч. 3, арк. 149, 197.

²⁵ Там же, од. зб. 230, ч. 10 (2), арк. 99 зв.

вою «Молода Росія» (йдеться про гурток П. Заїчевського—Аргіропуло). «Найвідчайдушніший комунізм і соціалізм. Мені з Москви надіслали перший номер. Про це я тобі писав і гадав, що коли не ти, то Стронін знає»²⁶. Ймовірно, що Португалов знав про близькість Строніна до демократичних гуртків Москви. Тож недаремно Слепцов поїхав до останнього в Полтаву. Але їхня зустріч не принесла бажаних наслідків. Пізніше Стронін пояснив це так: «Я і тоді вже був переконаний, що змова є лише визнання змовниками свого політичного безсилля і тоді ж висловив це переконання емісару. Він просив ... мене про втаємничення. Це я йому обіцяв і без прохання»²⁷.

Крім того, на нашу думку, Слепцов мав би зустрітися в Полтаві ще з одним членом місцевої громади — В. Щелканом. Вони просто не могли не побачитися, бо напередодні познайомилися в Харкові у Балліна в липні 1862 р. За місяць до цього викладач Полтавського кадетського корпусу, підпоручик артилерії Щелкан вийшов у відставку через хворобу. Цікаво, що в кінці 50-х — на початку 60-х років в цьому корпусі, як, до речі, й у деяких інших військових закладах, було зафіксовано заворушення серед його учнів²⁸. Мабуть, там не обійшлося без викладача історії Щелкана, організатора недільних шкіл, народних читань, вистав, шевченківських вечорів тощо. Жандарми, напевно, особливо запам'ятали випадок, коли група громадівців, серед яких був і він, прилюдно під час читання маніфесту про ліквідацію кріпосного права «образила» поліцеймейстера Гескета. Цей зарозумілий чиновник, що був до того вихователем дітей принца Ольденбурзького, «сортував» людей при вході до церкви, запрошуючи поміщиків і відштовхуючи простий народ. Щелкан разом зі своїми друзями рішуче протидіяв цьому, чим, звичайно, викликав обурення жандармів²⁹.

Він — вихованець Дворянського полку (з 1855 р. — Костянтинівський кадетський корпус у Петербурзі)*. Був добре обізнаний з революційними настроями, що панували серед молодих офіцерів столиці, які перебували під впливом «Современника». Можливо, Щелкан входив до складу одного з гуртків, які були під контролем «Землі і волі». З показань учасника її московського відділення І. Андрушенка, які він дав під час слідства, впливало, що ця організація мала свого агента в Полтаві. Його прізвище не було назване. Дослідники висловили кілька припущень щодо Щелкана, відносячи його то до простого опозиційного гуртка, то роблячи організатором відділення «Землі і волі» в Полтаві³⁰. Обидва вони не підтверджуються фактичними даними.

Незаперечне лише одне: він був членом полтавської громади³¹, але мав контакти із землевольцями. На користь цієї думки свідчить те, що після арешту Щелкана, хворого на туберкульоз, і заслання його до згубного для нього за кліматичними умовами Єнотаєвська Архангельської губернії Герцен відгукнувся на це статтю «Терор по губерніях і новий спосіб лікувати від сухоти», надрукованою у «Колоколе»³². Даний факт указує на наявність контактів між Лондонським центром та активними діячами суспільного руху на Україні. Коли Щелкану вдалося вибратися за кордон, він близько зійшовся з відомим землевольцем Утіним, про що свідчить листування Утіна з Огарьовим³³. Ім'я

²⁶ Там же, ч. 129-А, ч. 1, арк. 5 зв.

²⁷ РВ ЦНБ АН УРСР, 1—20781, арк. 85.

²⁸ Фильгус В. Е. Указ. соч.— С. 239.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., оп. 1862, од. зб. 230, ч. 128-А, ч. 4, арк. 240—242.

* Цей учбовий заклад дав суспільному рухові країни багатьох діячів, у тому числі А. П. Кузьміна-Караваєва, котрий прагнув визволити з в'язниці видатного польського революціонера Ш. Конарського (Дьяков В. А. Указ. соч.— С. 92).

³⁰ Дьяков В. А. Указ. соч.— С. 192; Першина З. В. Указ. соч.— С. 208.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1861, оп. 1862, од. зб. 69, арк. 25—29.

³² Колокол.— 1862.— 15 нояб.— С. 150.

³³ «Мій друг Щелкан... правий, вимагаючи, щоб увагу було звернено переважно

Щелкана впливає ще одного разу — коли він публікує в 1865 р. у «Колоколе» статтю «Лист до видавця», в якій вимагає рішучих дій проти самодержавства. Все це не залишає сумнівів у тому, що агентом «Землі і волі» в Полтаві, про якого згадував І. Андрущенко (але не назвав його прізвище) був В. Щелкан. Ось чому Слепцов, на наш погляд, також мав зустрітися з ним у цьому місті.

Це ще не всі полтавські адресати, яких члени «Землі і волі» прагнули залучити до пропагандистської роботи. Після розгляду паперів Балліна, заарештованого в Харкові, слідча комісія дала вказівку затримати колишніх членів Харківсько-Київського таємного товариства В. Португалова та Л. Зеленського, які перебували під наглядом поліції, а також Я. Бекмана, котрий був засланий до Вологди. В нашій науковій літературі є певні відомості про діяльність М. Муравського та Я. Бекмана на засланні³⁴. Нові архівні документи дають змогу повніше розповісти про інших учасників першого революційно-демократичного товариства в Росії — Харківсько-Київського, які потрапили у сферу діяльності «Землі і волі». В новому світлі постає образ В. Португалова — колоритної особи серед революціонерів-демократів 60-х років та зв'язаних з ним С. Римаренка, Л. Зеленського. Слідством було встановлено, що Португалов досить жваво листувався з Балліним. Вилучені при арешті папери дають підстави говорити про досить широкі зв'язки Португалова з членами «Землі і волі», зокрема, Римаренком. Перебуваючи під наглядом поліції, Португалов, отже, через останнього підтримував контакти з центром петербурзької революційної організації і водночас з М. Балліним (Харків), Я. Бекманом (Вологда), В. Раєвським (Херсон), студентами Дерптського університету й деякими своїми друзями в Полтаві й Керчі. Його листування з Римаренком відкриває нам ряд досі невідомих фактів, що стосуються діяльності цієї людини, про яку вже чимало написано³⁵.

У листах до Португалова в Пирятин повідомлялося, наприклад, про гурток Римаренка, про те, що той «склав у Пітері абетку і хрестоматію (народну енциклопедію)». Дружина Балліна — сестра Римаренка — в листах рекомендувала Португалову Слепцова як комісiонера народних книг, розповіла про відкриття ними в Харкові книжкової крамниці. Баллін пропонував Португалову поширювати книги, які брав із землевольської книгарні³⁶. У зв'язку з цим закономірно припустити, що Слепцов, прибувши до Полтави, побував також у Португалова в Пирятині.

З листів Римаренка, який навчався у Петербурзькій медико-хірургічній академії, з'ясовується його прагнення розшукати спільників в усіх університетах країни. Він консультувався з Португаловим, до кого можна звернутися в Києві для того, «щоб скласти звіт про стан усіх умів і обмінятися ним. У мене все готове. Нехай складуть у Києві і надішлють до К. П. М. Д., а від мене одержать таке ж. Справа ясна»³⁷. За поясненням Португалова, наведені аббревіатури вказували на назви університетських міст Росії (Казань, Петербург, Москва, Дерпт). У своїх листах Римаренко повідомив Португалову про відвідування ним професора П. В. Павлова, якого перед тим звільнили з Київського університету за тісні контакти з членами таємного Харківсько-Київського товариства. Виявляється, Римаренко систематично зустрічався з опальним професором — «від семи вечора до години ночі, інколи віч-на-віч».

на військо», — писав М. Утін в листі до Огарьова (Лит. наследство. — М., 1955. — Т. 62. — Ч. 2. — С. 630).

³⁴ Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине. — Киев, 1960. — С. 285—294.

³⁵ Таубин Р. А. Революционер-демократ С. С. Римаренко // История СССР. — 1959. — № 1. — С. 136—154; Линков Я. И. Революционная борьба А. И. Герцена и Н. П. Огарева и «Земля и воля» 1860-х годов. — М., 1965. — С. 171, 232, 257—265.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., оп. 1862, од. зб. 230, ч. 129, арк. 18, 59, 63, 82 зв.

³⁷ Там же, арк. 207.

Крім того, Павлов навідувався і в гурток Римаренка: він «оповідав моему гуртку у формі читання про суспільну фізіологію»³⁸. Таким чином, уперше спливає на поверхню звістка про нелегальну діяльність вигнаного з Києва вченого, який під носом у високих властей вів свою пропагандистську роботу. Причому він «висловлював думки, що суперечили порядку правління, що існував у Росії»³⁹. Можливо, саме в цьому і полягала справжня причина раптового арешту й заслання Павлова після читання публічної лекції про 1000-ліття Росії 2 березня 1862 р., про що не мав відомостей М. Лемке — перший публікатор документів про справу Павлова.

Римаренко із своїми однодумцями прагнув вести агітаційну роботу серед народних мас через недільні школи, які відкривали члени його гуртка, зокрема, студенти, під час канікул. Недаремно жандарми характеризували цю людину як особу «досить вперту і за способом мислення шкідливу»⁴⁰. Таким чином, Португалов був зв'язаний через Римаренка з ядром петербурзької революційної організації. Перебуваючи у глухому Пирятині на Полтавщині, він був не такою помітною постаттю, як Баллін у Харкові, або Щелкан у Полтаві. Масштаби його листування вказують на те, що він поширював і нелегальну літературу. У донесенні, в якому згадувався його друг Л. Зеленський, наприклад, повідомлялося, що той переховує на даху свого будинку ящик з паперами, серед яких були «Колокол», «Молода Росія», «Великорус» та інші нелегальні видання⁴¹. Щоправда, під час обшуку жандарми нічого не виявили. Після цього до Пирятинського було терміново надіслано «депешу» — записку на ім'я Якова Шульцера, дядька Португалова, у якого останній проживав. Пізніше жандарми з'ясували (вони перехопили її в Лубнах), що це було повідомлення про обшук у Зеленського. Записку написав полтавський лікар Мендельштам. Португалов не одержав цього попередження і не встиг заховати компрометуючі папери, зокрема, листи своїх однодумців, які потрапили до рук жандармів. Ці факти свідчать про існування в Полтаві досить дружнього гуртка, який поширював нелегальну літературу і був зв'язаний із «Землею і волею».

Аналіз листування пирятинського лікаря свідчить про те, що він і його організація мали контакти з іншими аналогічними гуртками за межами України. Наприклад, невідомий адресат з Керчі закликав Португалова діяти більш енергійно. Іосифов повідомляв про існування студентського гуртка і поширення його членами видань, які вони діставали, можливо, і від Португалова⁴². Ось чому його другий арешт у Пирятині в 1862 р. мав більш суворі наслідки, ніж перший за участь у Харківсько-Київському таємному товаристві. Цього разу він потрапив до Петропавлівської фортеці. Згодом його вислали до Пермської губернії у м. Шадринськ, а потім — у Чединь, заборонивши займатися медичною практикою, бо він мав «шкідливий вплив на молодь і на державних селян» губернії, яких безплатно лікував⁴³.

Португалов, як М. Муравський і П. Єфименко, які стали активними організаторами Пермсько-Казанської таємної організації, що ввійшла до складу «Землі і волі»⁴⁴, та П. Заславський, засланий до Олонецької губернії⁴⁵, підтримував тісні контакти з петербурзьким підпіллям. Їх діяльність сприяла створенню міцного ґрунту для поширення революційно-демократичних ідей в Росії, на основі яких об'єднувалися демократичні сили й згуртовувалися для боротьби проти самодержавства.

³⁸ Там же, ч. 129-А, ч. 2, арк. 66.

³⁹ Там же, од. зб. 26, ч. 26, ч. 6-А, арк. 66.

⁴⁰ Там же, од. зб. 230, ч. 129-А, ч. 10 (2), арк. 159.

⁴¹ Там же, ч. 2, арк. 66.

⁴² Там же, арк. 72.

⁴³ Там же, од. зб. 24, арк. 96—166.

⁴⁴ Лянков Я. И. Указ. соч.— С. 84—91.

⁴⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., од. зб. 230, ч. 95-А, арк. 1 зв.

Та цим не обмежувався вплив «Землі і волі» на розвиток визвольного руху на Україні. Із середини 1862 р. організація опинилася перед новим важливим питанням. За словами Утіна, «російські революціонери стояли в абсолютно виключному становищі... польське питання піднялося в усьому своєму розпалі. Багато що в його вирішенні перебувало у зв'язку з тим, як поставляється до нього російська суспільність, військо, народ»⁴⁶. У досліджених з історії російсько-польських революційних зв'язків, у численних публікаціях і коментарях, уміщених у збірниках «Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг.», на цей бік їх діяльності зверталася особлива увага. Мова йшла про спроби «Землі і волі» об'єднати на Україні опозиційні сили з метою допомоги польському повстанню, зокрема, місії І. Жукова, І. Андрущенко, О. Слепцова та переговори з учасниками українських громад, організаціями, які в основному займалися культурно-освітньою діяльністю і відіграли певну позитивну роль у суспільно-політичному русі на Україні в другій половині ХІХ ст. Відомо, що ліберально-буржуазна частина цих громад відмовилася співробітничати із землевольцями в цьому питанні й лише демократична — відгукнулася на заклик російських революціонерів.

Проте в деяких публікаціях, що з'явилися останніми роками, зокрема, працях Г. І. Марахова, така діяльність землевольської організації на Україні висвітлена не досить точно. Цей автор настійно проводить думку про те, що «Земля і воля» мала у Києві своє відділення на чолі з ...Центральним комітетом, завдяки якому контролювала події в регіоні. В одній із своїх книг він пише, що цей комітет у Києві очолював А. Красовський. Виконуючи завдання «Землі і волі», комітет брав участь в об'єднанні якогось таємного місцевого товариства та петербурзької організації, тобто із «Землею і волею»⁴⁷. Але справа в тому, що саме в той час, про який згадує Г. І. Марахов, у вересні 1861 р., «Земля і воля» ще не мала на меті згуртування по всій країні нелегальних угруповань, бо сама перебувала в стадії формування⁴⁸. Один з її організаторів О. Слепцов повідомляв, що лише восени 1862 р. центр «вирішив намацати ґрунт для злиття всіх таємних товариств під прапори «Землі і волі», як ми почали називати себе із серпня 1862 року»⁴⁹. Твердження Г. І. Марахова про те, що приїзд А. Красовського до Києва 3 вересня 1861 р. «за часом збігся з періодом об'єднання центральних (!) і місцевих гуртків та груп в єдине всеросійське таємне товариство «Земля і воля», не відповідає дійсності. Цікаво, що автор, обстоюючи дане положення, посилається на дослідження Я. І. Линкова, але не вказує сторінки, на яких уміщено подібні твердження, бо насправді таких думок у цього вченого немає. У вересні 1861 р. Красовський у Києві не міг «злити» ніяке «таємне товариство» із «Землею і волею», бо петербурзька революційна організація тоді ще й назви цієї не мала. Безумовно, остання у Києві не мала свого комітету — та ще й центрального (!). Якби і існував такий комітет або відділення, то в усякому разі він був не центральним, а провінційним, бо центр таки перебував не в Києві, а в Петербурзі.

Висуваючи ідею про існування у Києві відділення «Землі і волі» та її «Центрального комітету», Г. І. Марахов твердить, що Красовський був там уповноваженим петербурзької організації та її офіційним представником. Цю тезу Г. І. Марахов намагається підтвердити посиланням на лист Красовського до своєї дружини і «підправляє» його... купюрами. Наведемо це місце: «...Що ж стосується занять, то як обраний між пе-

⁴⁶ Народное дело.— 1863.— № 2—3.— С. 34.

⁴⁷ Марахов Г. І. Андрій Красовський — борець проти кріпосництва і самодержавства.— С. 33; Марахов Г. І. Социально-политическая борьба на Украине в 50—60-е годы ХІХ в.— С. 120.

⁴⁸ Линков Я. И. Указ. соч.— С. 169—172.

⁴⁹ Там же.— С. 171—172.

тербурзькою громадою київським кореспондентом, я не буду мати в них потребу, а з відкриттям школи і книжкового магазину в Києві матиму за свою працю винагороду»⁵⁰ (підкреслені нами слова Мараховим випущені). Тож виходить, що в цьому листі Красовський повідомляв, що був представником не «Землі і волі» у Києві, а петербурзької громади, яка гуртувалася навколо українського журналу «Основа» і клопоталася про відкриття недільної школи малювання та книгарні.

На користь того, що в Києві не було відділення «Землі і волі» та її комітету вказує й така обставина: керівники цієї організації наприкінці 1862 р., прагнучи допомогти польському повстанню, що готувалося, звернулися не до свого Центрального комітету, а до київської громади й відправили до міста спеціального представника — штабс-капітана І. Жукова⁵¹. Подібні зв'язки землевольці прагнули встановити і з чернігівською, з якою налагодив контакти І. Андрущенко, і з полтавською громадами, куди приїздив О. Слепцов.

Водночас Г. І. Марахов висунув ще одну тезу, яка потребує детального обґрунтування, — про існування у Києві так званого Малоросійського комітету або товариства на чолі із своїм Центральним комітетом⁵². Як і попередня, вона вносить чималу плутанину: деякі автори посилаються на неї, як на факт уже доведений. Але дослідники, які хоч трохи обізнані в питаннях розвитку суспільного руху в країні в 60-х роках XIX ст., відразу після її появи висловили свої заперечення⁵³. Цікаво, що, на думку Г. І. Марахова, це так зване Малоросійське товариство очолив знову ж таки... Красовський (!), а після його арешту — А. Балабуха. Насправді ж він, як і Красовський та інші названі Г. І. Мараховим учасники цього товариства, були членами київської громади. Місцем перебування цього так званого Малоросійського товариства, за Мараховим, як і проведення напівлегальних зборів, був будинок Єроця по вулиці Кузнечній⁵⁴, де у дійсності збиралася київська громада. Тож виходить, що Г. І. Марахов зарахував до складу товариства і представників останньої, зокрема, її ліве крило, яке займалося агітаційною роботою серед селян, створенням селянських громад, збиранням коштів для придбання зброї тощо. Відомо, що своє звинувачення В. Синьогуба «у належності до Київського таємного революційного комітету» й поширенні революційних ідей, а також причетних до його справи В. Пилипенка, братів Потоцьких та ін.⁵⁵, жандарми зняли після додаткового слідства. Спеціально створена комісія зробила такий висновок: «...Синьогуб і Пилипенко не були агентами якого б то не було таємного товариства», а належали до «протиурядового товариства хлопоманів», яке «не мало політичного значення»⁵⁶. Варто зазначити, що подібна плутанина з «таємними організаціями» спостерігається й відносно чернігівської громади.

Підсумовуючи сказане, можна зазначити, що зв'язки «Землі і волі» з Україною були набагато ширшими, ніж це уявлялося раніше. Вони виходили за межі відомих нам нелегальних гуртків. Чимало нових демократичних утворень, особливо в південних містах України, зокрема, Полтаві, Пирятині, Єлисаветграді, підтримували тісні контакти з Петербурзьким та Лондонським центрами. Важливо підкреслити, що зем-

⁵⁰ ЦДВІА СРСР, ф. 801, оп. 80/21, од. зб. 48, арк. 706—707.

⁵¹ Жуков Г. И. Воспоминания // У зб.: Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг.— М., 1960.— С. 552.

⁵² Марахов Г. И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине.— Киев, 1967.— С. 87—122; Марахов Г. И. Суспільно-політичний рух на Україні в 1863—1864 рр.— К., 1964.— С. 205, 485; Марахов Г. И. Соціально-політична боротьба на Україні в 50—60-е роки XIX в.— С. 103—104 та ін.

⁵³ Рудько М. П. Документи з історії громадсько-політичного руху 60-х рр. XIX ст. // Арх. України.—1965.—№ 5.— С. 75.

⁵⁴ Суспільно-політичний рух на Україні в 1863—1864 гг.— С. 77.

⁵⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., оп. 1862, од. зб. 23, ч. 171, арк. 8.

⁵⁶ Там же, арк. 120 зв.; 154.

левольські організації встановили або прагнули встановити зв'язки з демократичним крилом українського національно-визвольного руху. Про це свідчать їхні контакти з чернігівською, київською, полтавською та харківською громадами.

З ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ РУСІ XI—XII ст.

О. П. ТОЛОЧКО (Київ)

У 1959 р. під час обстеження стін Софійського собору в Києві у центральному нефі на фресці св. Пантелеймона було відкрито напис про смерть Ярослава Мудрого, в якому київського князя було названо «царем»¹. І першовідкривач графіто (С. О. Висоцький), і наступні дослідники (зокрема, Б. О. Рибаків) були одноставні в думці, що до рук істориків потрапило документальне свідчення про офіційне прийняття Ярославом після 1037 р. царського титулу, рівного званню візантійського імператора². Ці історики ґрунтувалися на давній гіпотезі М. Д. Присьолкова, щоправда, побудованій на непрямих свідченнях джерел, і відкритий напис став незаперечним аргументом на її користь. Прихильники цієї терорії мали вагомі підстави інтерпретувати царський титул Ярослава саме в такому дусі: він на диво добре узгоджувався із загальним напрямом офіційної антивізантійської ідеології та політики київського двору часів правління Ярослава Володимировича.

Спираючись на гіпотезу М. Д. Присьолкова та графіто з Софійського собору, Б. О. Рибаків дійшов висновку, що з часу Ярослава Мудрого царський титул був офіційно прийнятий київськими князями, і відтоді кожен з них, посідаючи київський стіл, одержував право на царське звання³. На підтвердження своєї думки дослідник наводив звернення літопису до Ізяслава Мстиславича, Андрія Боголюбського, Рюрика Ростиславича як до царів. Проте висунуте вченим твердження не пояснює тієї дивної обставини, що, маючи право на вживання такого принадного титулу, дійсно рівного імператорському, зовсім не кожний київський князь спішив скористатися з нього, а більшість навіть і не робила подібних спроб. В історіографії існує думка про безпідставність теорії Б. О. Рибаків⁴. Дослідники, які її обстоюють, звертають увагу на непослідовність літописних джерел, спорадичність вживання в них назви «цар» щодо руських князів. Проте ця точка зору, на наш погляд, ближча до істини, все ще має в своєму розпорядженні менше вагомих аргументів, ніж попередня.

Співіснування в історичній літературі двох альтернативних концепцій, жодна з яких не набула загальноновизнаного характеру, спонукає ще раз повернутися до систематичного дослідження проблеми побутування царського титулу на Русі в XI—XII ст.

¹ Висоцький С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.—К., 1966.—Вып. 1.—С. 39—41; Висоцький С. А. Средневековые надписи Софии Киевской: По материалам граффити XI—XVII вв.—К., 1976.—С. 215.

² Рибаків Б. А. Запись о смерти Ярослава Мудрого // Из истории культуры Древней Руси: Исследования и заметки.—М., 1984.—С. 59—64; Рибаків Б. А. Русская эпиграфика X—XIV вв.: Состояние, возможности, задачи // Там же.—С. 49.

³ Рибаків Б. А. Даниил Заточник и владимирское летописание конца XII в. // Там же.—С. 144—145.

⁴ Vodoff V. Remarques sur la valeur du terme "tsar" appliqué aux princes russes avant le milieu du XVe siècle // Oxford Slavonic Papers.—1979.—V. XI.—P. 1—41; Попре А. О Титуле великоksiążęcym на Руси // Przegląd Historyczny.—Warszawa, 1984.—T. 525.—Zesz. 3.—S. 437.

Головне питання, на яке насамперед треба дати відповідь,— чи надавалося титулові Ярослава Мудрого та його нащадків офіційного характеру. Інакше кажучи, чи було його прийняття свідомим актом державного значення?

Єдине, на перший погляд документальне (сучасне подіям), свідчення на користь подібної думки — згадуваний напис про смерть Ярослава Мудрого — при уважнішому розгляді виявляється таким же непрямим, як і всі інші. Цей напис (зазначимо, суто приватного характеру) свідчить не про офіційне вживання князем царської титулатури, а про те, що його влада сприймалася сучасниками, один з яких і залишив графіто, як влада вищого рангу — царська. Таким чином, єдиний незаперечний висновок, який можна зробити на підставі запису із Софійського собору, це, що у придворних колах, близьких до Ярослава, та київському суспільстві середини XI ст. набули поширення погляди на його владу, як рівну імператорській.

Спинимось поки що на цьому твердженні, беручи його за основу наших міркувань, і розглянемо дальшу долю царського титулу в наступному, XII ст. Кого з руських князів, наступників Ярослава Мудрого, літописці ще називали царем, або вживали до них похідний від титулу прикметник? Насамперед це Ізяслав Мстиславич та Андрій Боголюбський. Перший з них титулується царем тричі. Так, у 1149 р. під час чергового спалаху боротьби за Київ Юрій Долгорукий писав Ізяславу: «... а ты сѣди, царствуя (підкреслено нами.— О. Т.) в Києвъ»⁵. У 1151 р. пораненого Ізяслава Мстиславича пізнали на полі битви кияни, «и вѣсхытиша и руками своими с радостью, яко царя и князя своего, и тако възваша кирелѣсан вси полци радующеся»⁶. Останній раз Ізяслава названо царем у літописному записі про його смерть (13 листопада 1154 р.): «Томъ же лѣтъ разболѣся великий князь Киевский Ізяславъ... и плакася по нем вся Руская земля и вси Чернии клобуци яко по цари и господинѣ своемъ»⁷.

Лише один раз згадує літопис про «царське» достоїнство Андрія Боголюбського, підсумовуючи церковно-політичний конфлікт в Ростово-Суздальській землі, пов'язаний з іменем «звероядвого» єпископа Федорця: «Спасе (бог.— О. Т.) люди своя рукою крѣпкою и мышцею, высокою рукою благочестивою царскою правдивого благовернаго князя Андрея»⁸.

З наведених уривків випливають два цілком очевидних висновки. По-перше, що «царський» титул Ізяслава та Андрія — не «самоназва», а переконання сучасників в тому, що ці князі гідні подібного звання. По-друге, форма, в якій його вжито в усіх чотирьох випадках літописцем, наводить на думку, що це швидше компліментарні епітети, ніж частина офіційних титулів князів. Отже, як і у випадку з Ярославом Мудрим в XI ст., у XII ст. царське достоїнство князів, зафіксоване літописом, відображає не реальну князівську титулатуру, а факт суспільної свідомості часу.

Однак наведені міркування не звільняють від необхідності пояснити причини застосування царських титулів до князів XII ст. Цілком природно, слід виходити з того, що для всіх трьох князів треба знайти спільну основу подібного титулування. Ось чому нас не може задовольнити думка Б. О. Рибаківа про те, що тільки київські князі назива-

⁵ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей.— СПб., 1908.— Т. 2.— Стб. 380.

⁶ Там же.— Стб. 439.

⁷ Там же.— Стб. 469.

⁸ Там же.— Стб. 554. Є ще один випадок найменування Андрія царем, що правда, поза межами літопису — у так званому «Сказанні про перемогу над болгарями»: «Благочестивому и вѣрному царю нашему князю Андрею уставину се празновати...» (Hugwitz E. S. Prinse Andrej Bogoljubskij: The Man and the Myth.— Firenze, 1982.— App. 2.— P. 90). Див також: V o d o f f V. Op. cit.

лися царями⁹. Андрій Боголюбський ніколи не був київським князем. Щоправда, Б. О. Рыбаков вважає, що його титуловано так на підставі захоплення Києва у 1169 р.¹⁰ Дійсно, у літопису говориться про «царську руку» Андрія під 1172 р., після розорення Києва, але зовсім не у зв'язку з цими подіями. Вислів про «царську руку» літописець вживає у цілком конкретному контексті, який не дає підстав для двозначного тлумачення, а саме, підбиваючи підсумки діяльності «злаго и пронырливаго и гордаго лествца лживаго» Федорця, як атестує суздальського владуку літописець¹¹. Слід додати також, що захоплення Києва у 1169 р. не давало підстав для величання суздальського князя царем: ні в реальності, ні у свідомості сучасників Андрій ніколи не вважався володарем київського столу (наступна за розповіддю про зруйнування ним Києва стаття Іпатіївського літопису має заголовок «Начало княжения Гльбова в Киевѣ»¹²). Сам Андрій навіть не був присутній при військах, якими керував його син Мстислав. Словом, царський сан Андрія Боголюбського не пов'язувався сучасниками з подіями 1169 р., які до того ж розцінювалися суспільною думкою як безумовно трагічні.

Таким чином, володіння київським столом не може бути спільною основою для піднесення трьох вищеназваних князів до рангу царя. Не пояснює цього літописного феномену також характер офіційної ідеології, яка різко відрізняється у всіх трьох. Якщо царський титул Ярослава Мудрого можна пояснити, виходячи з виразних антивізантійських настроїв 40—50-х рр. XI ст., то подібне пояснення було б відвертим насилуванням над фактами щодо Андрія і абсолютно неприйнятне для Ізяслава.

Вважаємо, що пояснення вживання двох царських титулів у XII ст., так само як і Ярославового, треба шукати не в реальній політиці того чи іншого князя, а в сфері давньоруських уявлень про князівську та імператорську владу.

Стан вивчення поглядів домонгольської епохи на сутність влади князя та імператора, незважаючи на давню традицію, започатковану працями М. Дьяконова, В. Вальденберга, В. Савви¹³, все ще далекий від задовільного. Проте вже нині можна констатувати, що давньоруська політична думка усвідомлювала різницю суверенності влади князя та імператора. Цьому чималою мірою сприяли візантійські політичні доктрини, в основі яких лежала ідея унікальності влади східноримського імператора та його супрематії в усьому християнському світі¹⁴. Ступінь засвоєння цих доктрин давньоруським суспільством XI—XIII ст. залишається досі недостатньо з'ясованим¹⁵, але як відомо,

⁹ Рыбаков Б. А. Запись о смерти Ярослава Мудрого.— С. 64.

¹⁰ Рыбаков Б. А. Даниил Заточник и владимирское летописание.— С. 144—145.

¹¹ Ипатьевская летопись.— Стб. 551.

¹² Там же.— Стб. 545.

¹³ Дьяконов М. Власть московских государей: Очерк из истории политических идей Древней Руси до конца XVI в.— СПб., 1889.— 224 с.; Савва В. Московские цари и византийские василевсы: К вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей.— Харьков, 1901.— 400 с.; Вальденберг В. Древнерусские учения о пределах царской власти: Очерк русской политической литературы от Владимира Святого до конца XVII в.— Пр., 1916.— 463 с.

¹⁴ Див., напр.: Ostrogorsky G. The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order // The Slavonic and East European Review.— V. 35.— N. 84.— 1956.— P. 1—14; Dolger F. Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze.— Ettal, 1953.— S. 140—158; Baszkiewicz J. Panstwo Suwerenne w Feudalnej Doktrynie politycznej do Początków XIV w.— Warszawa, 1964.— 450 s.; Медведев И. П. Империя и суверенитет в средние века: На примере Византии и некоторых сопредельных государств // Проблемы истории междунар. отнош.— М., 1972.— С. 412—424.

¹⁵ Див., напр.: Obolensky D. The Byzantine Inheritance of Eastern Europe.— London, 1982; Dvornik F. Byzantine political Ideas in Kievan Russia // Dumbarton Oaks Papers.— 1957.— V. 9—10; Mejdendorf J. Byzantium and the Rise of Russia: A Study of Byzantine—Russian Relations in the Fourteenth Century.— Cambridge, 1981.— P. 81—90.

ними свідомо керувалася в своїй діяльності православна церква, що піднесла їх до розряду канонічних догматів¹⁶. Враховуючи велику морально-політичну вагу церкви в давньоруському суспільстві і той факт, що більшість її предстоятелів у X—XIII ст. за походженням були греки, можна припустити значний поступ у засвоєнні ідеї верховного суверенітету візантійського імператора політичною та суспільною думкою Русі.

Отже, що ж об'єднує Ярослава, Ізяслава та Андрія, зовсім не схожих між собою ні за характером влади, ні за політичними амбіціями, з точки зору поглядів давньоруського суспільства на межі князівської влади?

Навряд чи буде помилковим твердження, що спільним для них було ставлення до церкви, а вірніше, ступінь свободи дій у питанні інвеститури митрополитів. Перші двоє (Ярослав та Ізяслав) з власної волі і своєю владою поставили митрополитів — Іларіона та Климента; Андрій, хоч і не досяг подібного успіху, ставив собі це за мету і послідовно її домагався. Відомо, який резонанс мали усі ці події, що часом ставили країну на грань церковного розколу, міжнародних конфліктів та жорстоких внутріполітичних криз в історії Русі XII ст.

У цілковитій згоді з імперськими зовнішньополітичними теоріями влади василевса ромеїв, поставлення митрополита на Русь використовувалося константинопольськими властями в цілях утримання Києва у сфері гегемоністської політики Нового Риму. Врешті-решт здійснення цього акту константинопольським патріархом при безпосередній участі імператора, який мав досить широкі канонічні повноваження в питанні інвеститури, відображало запити саме світської влади, який була підпорядкована церковна практика¹⁷.

Вважаємо, що царським титулом Ізяслав Мстиславич та Андрій Боголюбський, подібно до Ярослава Мудрого, зобов'язані тому, що привласнили компетенцію візантійського імператора у церковному питанні. Заперечення прерогатив Константинополя у справі поставлення на Русь митрополита в очах руського суспільства XII ст. наводило на думку про вихід князя з усталених меж його влади і перехід до нової якості — царської. Здійсненням прав, що традиційно належали імператору Нового Риму, або, принаймні, активною спробою привласнити їх, руський князь у політичній думці свого часу ставав на рівень з царем візантійців, і це (з точки зору пануючих у середньовіччі доктрин влади) річ цілком природна. Отже, для найменування, скажімо, Ізяслава царем офіційне прийняття ним цього титулу зовсім не було необхідним — достатньо було, щоб в очах літописця його влада видавалася царською.

Однак поза нашою увагою поки що залишався ще один князь XII ст., який у літопису називався царем: Рюрик Ростиславич, великий князь київський*. Київський літопис містить під 1199 р. три звернення до нього як до царя. У промові, проголошеній 28 вересня 1198 р. на урочистостях з приводу завершення підпорної стіни Видубицького монастиря¹⁸, збудованої на кошти Рюрика, ігумен цього

¹⁶ Иконников В. Опыт о культурном значении Византии в русской истории.— К., 1869.— 575 с.; Барсов Т. Константинопольский патриарх и его власть над русскою церковью.— СПб., 1878.— 590 с.; Соколов П. Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV в.— К., 1913.— 577 с.

¹⁷ Соколов П. Русский архиерей из Византии.— С. 30—50; Mejnendorf J. Op. cit.— P. 85—87.

* Може здатися, що це стосується й Давида Ростиславича, князя смоленського, якого названо царем в пишномовному некролозі під 1197 р. в Іпатіївському літопису: «...взирая яко на самого творца, и покаяние Давыда цесаря (Хлебніковський, Погодинський списки — царя Давида) примаая, плачася о грѣсѣхъ своихъ...» (Іпат'євская летопись.— Стб. 704). Проте це означає лише, що Давид Ростиславич наслідував у покаянні псалми свого тезки, біблейського царя Давида.

¹⁸ Франчук В. Ю. Киевская летопись: Состав и источники в лингвистическом освещении.— К., 1986.— С. 12—15. Ця промова не була призначена власне для лі-

монастиря Мойсей відзначив чудове втілення князівського задуму: «Тогда и возвеселися (Рюрик.— О. Т.) духовно о пришедши в дѣло таково **цесарської мысли его**»¹⁹. Трохи нижче новозбудована стіна атестується як чудо, «**иже во дни царства твоего (Рюрика.— О. Т.) свѣршился**»²⁰. І, нарешті, вже наприкінці звернення видубецький ігумен записав: «И причастье святаго Духа да будетъ съ **царством твоимъ**»²¹.

Постать Рюрика Ростиславича, на перший погляд, руйнує усі попередні побудови, оскільки найдавніші джерела не повідомляють ні про поставлення ним митрополита без згоди Константинополя, ні навіть про наявність подібного наміру. Його царське достоїнство видається тим більше дивним, що ця зірка на давньоруському політичному небосхилі не відзначалася особливою яскравістю навіть серед своїх сучасників, не кажучи вже про таких славетних попередників, як Ярослав чи Ізяслав Мстиславич. І нас не повинен вводити в оману пишномовний панегірик на честь Рюрика під 1199—1200 рр., яким ігумен Мойсей, палкий прихильник великого князя, завершив свій літопис. За час довгого правління в Києві Рюрику не завжди вдавалося гідно нести покладений на нього тягар влади, а в останні роки свого життя князь чимало зробив для лихої пам'яті в нащадків. Словом, ні державна політика Рюрика, ні характер його влади, здається, не могли спонукати літописця приписати йому царський титул.

Що ж до церковного питання, то тут Рюрик почувався досить вільно, варто згадати лише поставлення ним білгородського єпископа Андріяна у 1190 р. без санкції митрополита (принаймні, літопис про таку не згадує)²². Однак цього явно недостатньо, щоб поставити цього князя до шеренги тих, хто привласнив право інвеститури митрополитів.

У так званій Похвалі Мойсея Рюрику Ростиславичу, що передує згадуваному вище зверненню до великого князя²³, знаходимо дивну фразу київського книжника про те, що Рюрик спільно з дружиною Анною «оба же вкупѣ патрѣаршескы трудъ свѣршающи»²⁴. Цей вислів безпосередньо підсумовує опис турбот великого князя про справи церкви і, отже, його навряд чи можна розуміти просто як порівняння князівського подружжя з біблейськими прародителями. Для того, щоб з'ясувати, що за натяк криється в «патріаршій справі», що її вершив Рюрик, необхідно зробити екскурс до історії церковно-політичних відносин на Русі у XII ст.

В історичній літературі з питань статусу церкви на Русі в домонгольський період, цілком у згоді з джерелами, панує думка, що більшість київських митрополитів за походженням були греки. Лише двоє — Іларіон та Климент — етнічно були руськими. Зайняття київської кафедри обома було розцінено і в Візантії, де пильно стежили за тим, щоб митрополичий стіл Русі посідали виключно греки, і в самому давньоруському суспільстві, як безпрецедентні і неканонічні акти. Як виключення із загального правила кваліфікує ці події й сучасна історіографія²⁵.

Проте чи так бездоганна ця точка зору? Чи маємо ми неспростовні свідчення того, що всі київські митрополити за двома винятками були греками?

Антитеза загальноприйнятій думці походить вже з часів середньовіччя, причому із самої імперії. Візантійський історик XIV ст. Ни-

топису і включена до його складу вже після закінчення основного тексту, але самим Мойсеєм.

¹⁹ Ипатьевская летопись.— Стб. 712.

²⁰ Там же.— Стб. 714.

²¹ Там же.— Стб. 715.

²² Там же.— Стб. 666.

²³ Франчук В. Ю. Киевская летопись.— С. 12—14.

²⁴ Ипатьевская летопись.— Стб. 709.

²⁵ Me j e n d o r f J. Byzantium and the Rise of Russia.— P. 87.

кифор Григора у своїй «Римській історії» цілком впевнено стверджував, що з часів навернення Русі у християнство між нею та Візантією було укладено угоду, згідно з якою митрополиту кафедру Києва мали почергово займати руський та візантійський кандидати²⁶. На додаток до цього в нашому розпорядженні є відомості В. М. Татищева, який на підставі джерел, які не дійшли до нашого часу, стверджував руське походження ще кількох митрополитів, серед яких були Микита (1122—1226 рр.) та Матвій (помер у 1220 р.)²⁷.

Обидва названих джерела відносяться до таких, що їх відомості можуть бути визнаними надійними тільки після ретельної перевірки іншими, більше наближеними до часу подій. Таку перевірку під кутом зору свідчення Григори здійснив Д. Д. Оболенський, який дійшов висновку, що, хоча найдавніші джерела впевнено стверджують руське походження тільки Іларіона та Климента Смолятича, проте й не суперечать категорично відомостям В. М. Татищева (національність більшості митрополитів у літописах не фіксується)²⁸. Враховуючи складні перипетії візантійсько-русських відносин XII ст., ускладнення в імперії у той час, Д. Д. Оболенський вважає за можливе твердити, що, хоча інвеститура митрополитів не входила до компетенції київських князів, і в Константинополі пильнували за неухильним дотриманням усталеного порядку, як компроміс на угоду політичній необхідності візантійській владі допускали можливість висунення руськими власних кандидатів на митрополиту кафедру²⁹.

Концепція Д. Д. Оболенського, щоправда, зустріла заперечення в літературі, часом вагомі³⁰, і можливо, список етнічно руських митрополитів, що його наводить дослідник, насправді не такий довгий. Для нашої ж теми важливо, що митрополит Матвій, сучасник Рюрика Ростиславича, цілком може виявитися руським висуванцем, і цьому не суперечать джерела XII ст.

В такому разі особливий інтерес викликає твердження В. М. Татищева, що Матвій був кандидатом саме руських властей. Д. Д. Оболенський вважає його креатурою Всеволода Велике Гніздо, спираючись на одну з фраз В. М. Татищева³¹. Однак місце «Історії Російської», на яке посилається дослідник, можна трактувати й інакше.

Під 1210 р., описуючи чергові князівські чвари, В. М. Татищев зазначає: «Всеволод Чермный, видя, что силы ради Всеволода белорускаго не может Рюрика победить и великое княжение получить... умыслил Всеволода в союз и свойство к себе через митрополита Матвея, поставленного им, привести...»³². Як бачимо, граматична будова цієї фрази така, що її можна розуміти і так, що Матвія поставив Рюрик. Вважемо, що саме такий смисл вкладав у неї сам В. М. Татищев.

На користь такого розуміння свідчить і канонічна неможливість поставлення митрополита київського і всея Русі Всеволодом Велике Гніздо. Згідно з правилами вселенських соборів кандидатуру єпископа для затвердження патріархом та імператором мали обирати князь і «люди» його майбутньої єпархії (в даному випадку — київський князь та князні³³, а собор усіх єпископів «провінції» — майбутнього митрополита³⁴). Як побачимо нижче, Всеволодові добре було відоме

²⁶ Ibid.— P. 88.

²⁷ Татищев В. Н. История Российская.— М.; Л., 1963.— Т. 3.— С. 183.

²⁸ Obolensky D. Byzantium, Kiev and Moscow: A Study in Ecclesiastical Relations // Dumbarton Oaks Papers.— Cambridge, Mass.— 1958.— N. 11.— P. 20—78.

²⁹ Ibid.— P. 70.

³⁰ Mejnendorf J. Op. cit.— P. 70.

³¹ Obolensky D. Byzantium, Kiev and Moscow.— P. 70.

³² Татищев В. Н. История Российская.— С. 183. Для більшої ясності ми опустили з тексту дописане істориком пізніше основного тексту.

³³ Соколов П. Л. Русский архидиакон из Византии.— С. 10—20.

³⁴ Mejnendorf J. Op. cit.— P. 81—85.

це правило святих отців, він сам посилався на нього у 1183 р., коли між митрополитом Никифором і володимирським князем виник конфлікт з приводу заміщення вакантної ростовської кафедри. Поставлений Никифором у єпископи Микола Гречин («на мьздъ», як вважає Лаврентіївський літопис³⁵) не був прийнятий Всеволодом. «Не избраша сего людье землѣ нашѣ,— писав князь до митрополита, апелюючи саме до вищезгаданого канону,— но аже еси поставилъ, ино камо тобѣ годно, тамо же идеши»³⁶. Кандидата ж Всеволода — Луку — не хотів Никифор, але під тиском Всеволода і Київського князя Святослава Всеволодовича, які спиралися на законність своїх домагань, «постави (митрополит.— О. Т.) Луку єпископомъ в Суждальскую землю»³⁷.

Та й деякі обставини заміщення митрополичої кафедри Києва у кінці XII — на початку XIII ст. наводять на думку про руське походження Матвія, а отже, про небездоганне, з точки зору православних канонів, поставлення Матвія у митрополити. Попередник Матвія, митрополит Никифор, над яким Рюрик також мав значний контроль, востаннє згадується в Іпатіївському літопису під 1197 р. в оповіді про висвячування створеної великим князем церкви св. Василя («во имя свое», як коментує літопис³⁸) у Києві, на Новому дворі. Ні про смерть Никифора, ні про поставлення нового митрополита (Матвія) давньоруські літописи, завжди дуже пильні щодо подій такого роду, не сповіщають. Митрополит Матвій взагалі не фігурує на сторінках південно-руського Іпатіївського літопису, натомість з'являючись у Лаврентіївському вперше тільки при описі подій 1210 р.³⁹, аналогічних наведеним Татищевим. Про поставлення ж Матвія і цей північно-руський літописний звід мовчить, сповіщаючи лише під 1220 р. про його смерть⁴⁰. Новгородський перший літопис також нічого не знає про діяльність Матвія, згадуючи його проте у переліку київських митрополитів слідом за Никифором⁴¹.

Таке мовчання літописних джерел про час і обставини поставлення митрополита Матвія видається невинним: враховуючи його настановлення з волі київського князя (ймовірно, до вигнання Рюрика з Києва Романом Мстиславичем), це можна трактувати тільки як спробу приховати канонічну неспроможність зайняття Матвієм київської митрополичої кафедри.

Отже, було б цілком вірогідним вважати Матвія поставленим на митрополію великим князем Рюриком Ростиславичем. Саме на це й натякав, на нашу думку, ігумен Мойсей у згадуваній вище фразі про завершення Рюриком «патріаршої справи». В цьому ж полягає і розгадка царського достоїнства, що приписувалося літописцем великому князеві.

Авторитет митрополита у давньоруському суспільстві завжди стояв високо. Те, що його резиденція була там же, де й князівська ще з часів Володимира Святославича, позбавляло київського князя місцевого партикуляризму і надавало його владі загальноруського звучання. Це добре розумів, наприклад, Андрій Боголюбський, який наполегливо намагався створити ще одну руську митрополію в межах власних володінь⁴². Такі уявлення зберегли свою силу аж до XIV ст.: особиста підтримка митрополитом Твері давала підстави тверським

³⁵ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей.— Т. 2.— Вып. 2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку.— Л., 1927.— Стб. 391.

³⁶ Ипатьевская летопись.— Стб. 629.

³⁷ Там же.— Стб. 630.

³⁸ Там же.

³⁹ Лаврентьевская летопись.— Стб. 435.

⁴⁰ Там же.— Стб. 445.

⁴¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.; Л., 1950.— С. 163, 473.

⁴² См., напр.: Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь.— Л., 1987.— С. 48—52.

князям увести до своєї титулатури предикат «всея Руси», а пізніше перенесення митрополичої кафедри до Москви викликало аналогічну метаморфозу титулу московського князя⁴³. Тим більший авторитет князю надавало поставлення митрополита власною владою.

Підсумовуючи вищесказане, вважаємо за доцільне ще раз наголосити, що піднесення руських князів XI—XII ст. до царського рангу — факт не реального життя чи політики, а уявлень про межі князівської влади. Жоден з названих князів не приймав офіційного царського титулу, але характер їх стосунків з церковною владою, перевищення компетенції, відведеної їм ідеологічними доктринами середньовіччя, давали підстави сучасникам розцінювати їх владу рангом вище князівської — як царську.

⁴³ Дьяконов М. Кто был первый великий князь «всея Руси»? // Библиофил.— 1889.— № 1.— С. 11—17.

ПОЛЬСЬКІ ДЕМОКРАТИЧНІ СИЛИ У ФРАНЦУЗЬКОМУ ОПОРІ (1943—1944 рр.)

А. А. ШЕВЧУК (Київ)

На початку 1943 р. рух Опору у Франції ввійшов у стадію завершення свого організаційного і політичного становлення*.

На цей час почався розлад у фашистському блоці. Вище підняли голову патріоти окупованих країн Європи. Паролем Опору, синонімом перемоги стало слово «Сталінград». Розгром гітлерівських полчищ у битві на Курській дузі прискорив розвиток протидії окупаційному режимові у Франції, сприяв виникненню нових, ефективніших її форм, поширенню руху Опору практично на всю територію країни, охопленню антифашистською діяльністю значних мас населення.

Успішному розгортанню боротьби патріотів у 1943 р. певною мірою сприяло й те, що, намагаючись виграти битви на Волзі, під Курськом, на інших ділянках радянсько-німецького фронту, гітлерівське командування змушене було перекидати туди значні військові сили, розквартировані на Заході. Однак і в цей час хвиля каральних акцій проти антифашистів, насамперед комуністів, не спадала. Так, за даними гітлерівського командування, протягом січня — вересня 1943 р. у Франції було заарештовано 30 тис. бійців Опору. Кожного четвертого з них вистежила і схопила французька поліція¹. Та це не зламало волю трудящих до боротьби. Ширився партизанський рух, у різних районах країни майже щодня вчинялися напади на німецьких солдатів і офіцерів, систематично влаштовувалися вибухи й пожежі на військових підприємствах, залізницях і складах. Так характеризував дії патріотів у Франції кореспондент ТАРС у Женеві².

Події першої половини 1943 р. мали чи не найзначніший вплив на польську імміграцію у Франції. Вони набагато прискорили процес консолідації її демократично настроєної частини навколо комуністів. Значну роль у розвитку цього процесу відіграло створення на території СРСР Спільки польських патріотів, завдання якої полягало у згур-

* Про участь польської трудової імміграції у Франції в становленні руху Опору див.: Укр. іст. журн.— 1988.— № 1.— С. 101—110.

¹ Bouard M. de. La répression allemande en France de 1940—1944 // Rev. d'hist. de la deux. guerre mond.— 1963.— Avr.— N 54.— P. 79.

² Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР, ф. ТАРС, № 4459, оп. 12, кн. 245, арк. 40 (далі — ЦДАЖР СРСР).

туванні прогресивних сил країни на боротьбу за вільну, демократичну, народну Польщу³.

Слідуючи настановам Центрального Комітету Французької комуністичної партії, польські комуністи розгорнули активну організаційно-політичну діяльність серед іммігрантів. У першій половині 1943 р. ЦК ФКП призначив керівництво всіма молодіжними організаціями польських комуністичних груп ФКП (ПКГ ФКП) і доручив йому створити масове патріотичне об'єднання — Спілку польської молоді у Франції (СПМ) «Грюнвальд». У програмі останньої чітко зазначалося, що її метою є згуртування польських юнаків і дівчат навколо ФКП на спільну з французькою демократичною молоддю боротьбу проти фашистських окупантів за свободу Франції та Польщі.

Перші трійки СПМ почали діяти восени 1943 р., а в січні наступного року була створена командна група у складі С. Стемплевського («Фред»), М. Малек та Ю. Закшевського («Вітек») ⁴. На початковому етапі діяльності члени «Грюнвальду» спрямовували свої зусилля на врятування молоді від депортації в Німеччину для виконання трудової повинності. Про це, наприклад, неодноразово писала нелегальна газета «Напшуд», яка водночас закликала: «...Не давайте вивозити себе. Якщо ж захочуть забрати силоміць..., застрайкуйте всі, кличте на допомогу партизанів.. За прикладом месників з Брюе знищуйте вербовочні пункти. Затримуйте транспорти, не дозволяйте відривати себе від родин. Потрібно не рятувати Гітлера, а добивати його при допомозі нашого Опору» ⁵.

З квітня 1943 р. польські комуністи за прикладом своїх французьких товаришів приступили до відновлення секцій Загальної конфедерації праці (ЗКП), діяльність якої практично припинилася у вересні 1939 р., коли реакційний уряд Даладье домігся вигнання членів ФКП з профспілок. Однак бажаних результатів у цій справі вдалося досягти не скрізь. Найбільш успішними зусилля комуністів були в шахтарських департаментах Нор і Па-де-Кале. В той же час у Паризькому окрузі робота по організації секцій ЗКП розгорталася повільно, напружуючись на серйозну протидію активістів реакційних профспілок ⁶.

Практичним результатом діяльності французьких і польських комуністів у профспілках стала хвиля страйків, що охопила країну в жовтні — листопаді 1943 р. Так, 10 жовтня застрайкували шахтарі в Нюекс-ле-Мін. Їх підтримали 13 тис. гірників з Лянс, 8 тис. шахтарів з Кур'єр. У місті Брюе окупанти спробували силою примусити страйкарів приступити до роботи. Однак останні, серед яких було багато поляків, вчинили опір. І хоч вони зазнали втрат, у тому числі й убитими, все ж власники шахт були змушені поступитись вимогам робітників ⁷.

Страйки, як відзначають їх безпосередні учасники та дослідники, справили значний морально-політичний вплив на життя трудящих окупованої Франції. Вони стали не тільки очевидним підтвердженням того, що «Опір був спроможний повести за собою широкі маси і мо-

³ Там же, арк. 170.

⁴ Stęplowski S. "Fred". Z dziejów Związku młodzieży Polskiej (ZMP) "Grunwald" we Francji // Pokolenia.— 1963.— N 1.— S. 107.

⁵ Naprzód.— 1942.— 1 січня. На початок 1944 року СПМ «Грюнвальд» поширила свою діяльність на всі основні польські громади у Франції. Це вже була велика організація з чітко визначеною програмою збройної боротьби проти загарбників. На той час у ній налічувалася тисячі членів. З її активістів було сформовано багато бойових груп та партизанських загонів, що брали участь у боях за визволення Франції.— Biegański W., Juchniewicz M., Okęcki S. Polacy w ruchu Oporu narodów Europy. 1939—1945.— Warszawa, 1977.— S. 80.

⁶ Centralne archiwum Komitetu Centralnego PZPR. Sygn. 400/I—2, 1.28; Sygn. 400/I—4, 1. 13 (Далі — СА КС PZPR).

⁷ Gronowski L. Polacy we francuskim ruchu Oporu.— Warszawa, 1950.— S. 29.

білізувати їх на боротьбу проти гітлерівських окупантів», а й «пробою сил перед запланованим національним повстанням»⁸.

Значну політичну та організаторську роботу проводили комуністи серед польських жінок. В результаті тривалої і копіткої роботи їм вдалося згуртувати демократично настроєних польок у велику організацію, яка подавала посильну допомогу партизанам, зокрема в догляді за хворими й пораненими, постачанні харчів та одягу, попереджала месників про засідки й облави, займалася розвідкою, розповсюдженням пропагандистських матеріалів, забезпечувала зв'язок між групами підпільників і партизанськими загонами. Діяльність перших осередків Спілки польських жінок у Франції ім. Марії Конопницької (СПЖ) зафіксована в документах навесні 1944 р. Першими керівниками цієї, як показав час, ефективної організації були А. Макух, Б. Малек («Кароліна»), С. Чарнецька («Марія») ⁹. Показово, що, крім польок, до лав СПЖ охоче вступали французьки, українки, жінки інших національностей.

Проводячи велику політичну роботу серед польських трудових іммігрантів, ПКГ ФКП не лише спрямовували їх на активну участь у національно-визвольній боротьбі французького народу, а й добивалися глибокого усвідомлення в їх середовищі необхідності докорінної соціально-економічної перебудови у повоєнній Польщі. Характерною в цьому плані є відозва Організації допомоги Вітчизні (ОДВ) *. В ній дається глибокий класовий аналіз причин, які привели Польшу до вересневої катастрофи 1939 р. Польський народ, підкреслюється в документі, на власному гіркому досвіді «пересвідчився, що не може бути вільним народ, який пригноблює інші народи. Захоплення Західної України та Західної Білорусії... не зробило багатшим польський народ, не врятувало польських селян від крайньої бідноти, не забезпечило роботою тисячі безробітних, не вберегло сотні тисяч поляків від поневірянь за кордоном... Навпаки, ті, хто пригноблював українців і білорусів, пригноблювали й польський трудящий люд...

У майбутньому польський народ хоче вберегти визволену Вітчизну від катастрофи, до якої привела її політика Беків та Сміглих, політика... дружби з фашистськими ворогами Польщі, ненависті до її демократичних союзників.

Польський народ хоче захистити своє існування... договором про дружбу і взаємну допомогу з усіма демократичними державами і в першу чергу з Радянською Росією та Чехословаччиною»¹⁰.

Відозва піддавала нищівній критиці польський емігрантський «уряд» у Лондоні, який, замість того щоб організувати боротьбу проти загарбників, витрачав зусилля й кошти на підтримку класових ворогів польського народу, на провокації, що призвели до розриву дипломатичних відносин з наймогутнішим, найближчим союзником Польщі — Радянським Союзом, поширював таємні заклики «не співробітничати з французьким народом у боротьбі проти спільного гітлерівського ката»¹¹.

Особлива цінність і актуальність цього документа полягала в тому, що він закликав поляків іти в партизани, створювати умови для всенародного повстання у Франції¹².

⁸ Czekala E. Kierunek Ojczyzna: Wspomnienia o 315 Polskim batalionie partyzanckim im. Tadeusza Kościuszki we Francji.— Warszawa, 1975.— S. 55.

⁹ Maj K. O działalności Polskich grup Francuskiej partii komunistycznej w okresie okupacji hitlerowskiej 1940—1944 // Z pola walki.— 1968.— N 3.— S. 39—40. У другій половині 1944 р. ця організація налічувала понад 12 тис. членів.— Biegański W., Juchniewicz M., Okęcki S. Op. cit.— S. 80.

* ОДВ — прогресивна польська іммігрантська організація, створена за ініціативою ПКГ ФКП влітку 1942 р. в неокупованій на той час південній зоні Франції.

¹⁰ SA KC PZPR. Sygn. 348/1—1, 1.4.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

Польські комуністи глибоко усвідомлювали необхідність використання організованих форм боротьби, формування дисциплінованих бойових підрозділів, члени яких були б здатні свідомо виконувати свій інтернаціональний та патріотичний обов'язок. Ця думка неодноразово повторювалася на сторінках польської нелегальної газети «На стражи»¹³.

Однак активність бойових дій польських і французьких партизанських формувань значною мірою стримувалася відсутністю зброї. Цей факт підтверджує, зокрема, І. Еренбург. «Я повинен підкреслити,— писав він,— що Партизани і Франтирери здобували собі зброю власними зусиллями, тому що вони отримували (з Лондона — А. Ш.) значно більше слів, аніж автоматів»¹⁴. Те ж саме констатувала й англійська газета «Таймс». «Французькі партизани,— писала вона,— відчують нестачу зброї. В середньому лише один з двадцяти партизанів озброєний, що ставить партизанські загони у несприятливі умови при зіткненні з німецькими військами та лавалівською поліцією»¹⁵. Не дивно тому, що на початковому етапі боротьби проти німецько-фашистських окупантів партизани займалися більше пропагандистською і політичною роботою серед населення. В той же час буржуазні «атлантистські» організації французького Опору мали зброї та боєприпасів у достатній кількості.

Завершення процесу об'єднання польської демократичної імміграції у Франції для збройної боротьби проти гітлерівців та вішістів припадає на кінець 1943 — початок 1944 р., коли, мобілізувавши всі свої ресурси, Радянський Союз вирвав остаточно ініціативу з рук ворога і висунув перед своїми Збройними Силами завдання завершити вигнання фашистських полчищ з території Батьківщини, визволити з неволі мільйони радянських громадян, звільнити від фашистського ярма народи Європи, завоювати остаточну і повну перемогу над Німеччиною¹⁶.

В ніч на 1 січня 1944 р. з ініціативи Польської робітничої партії була створена Крайова Рада Народова — центральний орган демократичних сил Польщі. Тоді ж на боці Радянських Збройних Сил розпочали бойові дії сформовані і навчені на радянській території частини Народного Війська Польського¹⁷. Його створення в СРСР, писала газета польських патріотів у Франції «Наша валька», вітають мільйони поляків у всьому світі. Але цей факт викликає паніку в реакційних лондонських колах, тому що свідчить про рішучість польського народу завоювати як свою незалежність, так і право самому вирішувати долю своєї Батьківщини¹⁸.

Перемоги Червоної Армії викликали посилення національно-визвольної боротьби європейських народів, сприяли значному зростанню впливу комуністів — найсамовідданіших і найпослідовніших борців проти фашистського режиму — на трудящих своїх країн.

Чотири роки гітлерівської окупації та режиму Віші були найчорнішим періодом в історії Франції. Та, незважаючи на це, французький народ, як з великим жалем змушена була констатувати італійська фашистська газета «Пополо ді Рома», не вдалося підкорити новому порядку¹⁹. У кореспонденції газети «Таймс» від 21 січня 1944 р. констатувалося: «Опір окупантам у Франції посилюється... Протягом останніх місяців відбувається в середньому по 15 диверсійних акцій

¹³ Див., наприклад: Na straży.— 1943.— 22 lut.

¹⁴ Ehrenbourg I. G. La France — soldat de la Liberté (Discours prononcés le 19 mai et le 13 juillet au Palais des Syndicats à Moscou).— Alger, 1944.— P. 11.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. ТАРС, № 4459, оп. 12, кн. 253, арк. 69.

¹⁶ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945.— М., 1962.— Т. 4.— С. 7—8.

¹⁷ Там же.— С. 15.

¹⁸ Gronowski L. Op. cit.— S. 35.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. ТАРС, № 4459, оп. 12, кн. 243, арк. 286.

щоденно. Це привело до того, що гітлерівці можуть використати лише 30 відсотків потужностей французької промисловості»²⁰.

На початку 1944 р. під впливом перемог СРСР, агітаційно-пропагандистських заходів ФКП та інших прогресивних політичних організацій трудящі країни у своїй масі усвідомили необхідність національного повстання. Використовуючи сприятливу політичну обстановку, комуністи посилили підготовку до нього, насамперед добилися значного розширення бойових дій партизанських загонів. Новим кроком на цьому шляху стала пропозиція французьких комуністів про створення єдиних збройних сил руху Опору. Після тривалих переговорів з керівництвом буржуазних організацій, що входили до нього, в лютому 1944 р. було досягнуто відповідної домовленості і розпочалося формування Французьких внутрішніх сил (ФВС)²¹.

У відповідності з генеральною лінією Французької компартії здійснювали свої акції та заходи ПКГ ФКП. Процес організаційного становлення партійних організацій польських комуністів завершився на конференції їх керівного активу, яка відбулася в січні 1944 р. за участю представника керівної трійки ЦК «робітників-іммігрантів» при ЦК ФКП «Грегуара»²².

Добиваючись консолідації прогресивних сил, керівництво ПКГ ФКП південної зони Франції опублікувало бюлетень, у якому підкреслювалося, що виникла реальна можливість досягти «згуртування польської імміграції, єдності патріотичної, єдності дії» та створити Польські патріотичні комітети (ППК)²³. У документі зверталася увага парторганізацій на доцільність і навіть необхідність більшої гнучкості в роботі, використання компромісних ситуацій та формулювань під час переговорів з представниками польського буржуазного Опору у Франції. «Є лише одна умова,— наголошувалося у бюлетені,— від якої не можна відступати: взаєморозуміння це повинно бути досягнуте на патріотичній основі, в дусі активної діяльності, спрямованої проти окупантів. Ситуація вимагає від кожного комуніста, щоб він насамперед був пов'язаний з іммігрантською масою, щоб сміливо й відважно полемізував із співвітчизниками, щоб у кожному ...робітникові чи членові будь-якої організації він вбачав співника, якого належить за будь-яку ціну залучити до спільної боротьби проти окупантів»²⁴.

Однак ініціатива комуністів південної зони по створенню Польських патріотичних комітетів залишилася нереалізованою. Лише кілька їх вдалося організувати в департаментах Пюї-де-Дом, Тарн і Рона²⁵. Основні причини провалу цієї консолідаційної акції полягали в тому, що політична робота комуністів серед співвітчизників була ще малоефективною. Не повністю враховувався фактор підривної діяльності агентів Польської організації боротьби за незалежність (ПОБН), що, як і раніше, закликали не боротися зі зброєю в руках проти ворога, а дочекатися приходу союзних військ. До того ж після серйозних втрат, завданих у 1943 р. підпільникам гестапівцями та поліцією, арештів і фізичного знищення патріотів частина польської імміграції не наважилася брати участь у нелегальній діяльності, тим більше — у збройній боротьбі.

В той же час певних успіхів у консолідації польської трудової імміграції і створенні ППК добилися комуністи північної зони країни, насамперед Паризького округу, де їм вдалося встановити сталі контакти з прогресивною польською інтелігенцією французької столиці.

²⁰ Там же, кн. 253, арк. 69.

²¹ Клоков В. И., Цырульников Н. Г. Народ Франции в борьбе против фашизма.— М., 1960.— С. 163.

²² Zamojski J. Polacy w ruchu Oporu we Francji. 1940—1945.— Wrocław, 1975.— S. 135.

²³ SA KC PZPR. Sygn. 400/I—3, 1.2.

²⁴ Ibid., 1.2, 4.

²⁵ Zamojski J. Op. cit.— S. 151.

Це привело до виникнення на початку 1944 р. нової політичної організації — Польського гуртка робітничої інтелігенції²⁶.

У східних департаментах країни почали створюватися Патріотичні осередки, які проводили активну пропагандистську роботу в польських поселеннях, серед членів ПОБН, а також здійснювали саботажні акції. Завдяки ефективній діяльності комуністів місцеві організації допомоги Вітчизні Східної Франції були перетворені на масові патріотичні об'єднання. Враховуючи важливість цього для згуртування патріотичних сил, Центральне керівництво ПКГ ФКП направило на допомогу комуністам зазначеного регіону випробуваного підпільника Я. Бляху. За його безпосередньою участю²⁷ 20 лютого 1944 р. в м. Буліні відбулася конференція представників польських місцевих громадських організацій («Сокіл», Спілка польських харцерів, «Стрілець», Шкільна спілка, Комітет місцевих товариств, Польські секції ЗКП, ОДВ). Її учасники виробили «Відозву до польської імміграції у Франції» — документ, у якому повідомлялося про створення Польського Комітету національного визволення (ПКНВ) східних провінцій²⁸ та формування загонів Польської патріотичної міліції (ППМ). В останній ФКП справедливо вбачала військову організацію широких мас, спроможну вести бойові дії в ході національного повстання²⁹.

Проаналізувавши обстановку, Центральне керівництво ПКГ ФКП прийняло рішення організувати Польський Комітет національного визволення у Франції (ПКНВФ), який би репрезентував інтереси всієї польської імміграції у цій країні. Необхідні інструкції, пов'язані з його створенням, були передані партійному керівництву північної зони Франції, яке розгорнуло широку організаційно-пропагандистську роботу, спрямовану на виконання поставленого завдання.

16 квітня у містечку Денен (департамент Нор) відбулася установча конференція делегатів від ОДВ Франції, ОДВ департаментів Нор і Па-де-Кале, Шкільної спілки, ПКНВ Східної Франції, СПЖ, СПМ, Польських комуністичних груп, Польської соціалістичної партії, організацій «Стрілець», «Сокіл», Польських секцій ЗКП, Комітету місцевих товариств, Спілки колишніх військових, Шахтарського товариства Святої Барбари. Її учасники постановили створити Польський Комітет національного визволення північної зони, якому доручалося виконувати функції тимчасового керівного органу і представника інтересів усієї польської імміграції у Франції. Головою ПКНВФ було обрано В. Хвистека, генеральним секретарем — Т. Пентку, скарбником — Ф. Чаю³⁰.

Крім того, конференція прийняла рішення про створення Польської патріотичної міліції та про розробку мобілізаційних заходів у зв'язку з формуванням Демократичного Війська Польського у Франції (ДВПФ). У документах конференції передбачалося також проведення плебісциту серед поляків у Франції, «щоб дати можливість кожному з них визначити своє ставлення до ПКНВФ». Проте в північній зоні плебісцит не відбувся, а у південній — протягом липня — вересня 1944 р. було зібрано понад 8500 голосів на підтримку цього комітету³¹.

У прийнятому конференцією підсумковому програмному документі бралось під сумнів право емігрантського «уряду» в Лондоні розпо-

²⁶ CA KC PZPR. Sygn. 349/I—1, l. 1—2.

²⁷ Biegański W., Juchniewicz M., Okęcki S. Op. cit.— S. 81.

²⁸ Zamojski J. Op. cit.— S. 151—153.

²⁹ L'Humanité.— 1944.— 15 janvier.

³⁰ На першому з'їзді ПКНВФ (грудень 1944 р.) Т. Пентку обрано головою цієї організації.— Grupy Polskie Francuskiej partii komunistycznej podczas okupacji hitlerowskiej: Materiały programowe (sierpień 1941—sierpień 1944) // Archiwum ruchu robotniczego.— Warszawa, 1973.— Т. 1.— S. 331; Maj K. Polskie Komitety wyzwolenia narodowego we Francji // Z pola walki.— 1974.— N 2 (66).— S. 97.

³¹ CA KC PZPR. Sygn. 400/I—4, l. 3, 61.

ряджатися долею польської імміграції у Франції. Майбутня Польща поставала з цього документа як міцна держава, якій будуть повернуті всі відторгнуті гітлерівською Німеччиною землі, забезпечено надійний вихід на Балтійське узбережжя, незалежне існування якої гарантуватиметься твердими союзницькими договорами з Францією, Чехословаччиною, СРСР, Англією і США. І, звичайно, учасники конференції бачили повоєнну Польщу демократичною державою, де господарем буде народ, який сам вирішить питання про свій уряд³².

Створення ПКНВФ палко вітали французькі демократичні сили. Їх представники розглядали Комітет як Тимчасовий уряд польської імміграції в своїй країні. Однак ні уряд де Голля, ні Національна Рада Опору не визнали ПКНВФ і, таким чином, він опинився поза законом³³.

У квітні того ж 1944 р. в Ля Версані відбулася установча конференція ПКНВ південної зони. Прийнятий нею підсумковий документ було опубліковано в травневому випуску Організаційного бюлетеня керівництва ПКГ ФКП зони. В ньому підкреслювалося, що вперше об'єднана польська імміграція у Франції розпочинає формування своєї патріотичної міліції — бази Польської Армії визволення на французькій землі³⁴.

Показово, що вибори керівних органів ПКНВФ проходили у безкомпромісній ідейній боротьбі проти буржуазних організацій Опору. Перемагали, як правило, представники демократичних сил. Учасник тих подій Л. Гроновський зауважував, що вже навіть процес виборів до керівного ядра ПКНВФ, коли «сама участь у зібранні загрожувала депортацією і навіть смертю, ставав гарантією того, що обрані особи — це справжні виразники волі мас, істинні борці за свободу, самовіддані демократи й захисники народних мас. ПКНВФ стали душею польської імміграції у Франції»³⁵.

До складу керівництва ПКНВФ обиралися передусім представники організацій, створених і керованих комуністами чи прогресивними профспілками. Це давало змогу ПКГ ФКП використовувати Комітети як рупор усіх прогресивних демократичних польських сил у Франції. Вже навесні 1944 р. вплив ПКНВФ поширювався на 22 польські громадські організації³⁶.

Центральними друкованими органами ПКНВФ були: для південної зони «Бюлетин інформаційни», а для північної — «Для Польскі» (з серпня 1944 р. — «Визволене Польскі»³⁷. Місцеві Комітети національного визволення видавали 12 підпільних газет, загальний тираж яких становив 80 тис. примірників³⁸.

Важливе політичне значення мало опублікування на початку червня 1944 р. Мобілізаційного декрету, в якому ПКНВФ, зокрема, проголошував:

«1. Віднині всі поляки є мобілізованими на службу Вітчизні. Без зволікання створюйте польські групи патріотичної міліції, з якої будуть створені Польські Збройні Сили у Франції.

Співробітничайте повсюдно з Французькою патріотичною міліцією. Будь-якими засобами здобуйте зброю, насамперед у гітлерівців і фольксдойче.

2. Разом з французами проводьте страйки на місцях, які згодом переростуть у загальний страйк. Разом з французами створюйте страйкові комітети на шахтах і заводах.

³² Ibid. Sygn. 349/I—2, l. 8.

³³ Czekała E. Op. cit.— S. 21.

³⁴ SA KC PZPR. Sygn. 400/I—3, l. 30—34.

³⁵ Gronowski L. Op. cit.— S. 40.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Maj K. O działalności Polskich grup...— S. 41.

³⁸ Gronowski L. Op. cit.— S. 38—40.

3. Посилуйте саботаж: зривайте телеграфні дроти, вивертайте залізничні рейки, дезорганізуйте транспорт, затримуйте будь-якими засобами продукцію ворога. Ліквідувайте фольксдойче і зрадників.

4. Точно виконуйте накази Тимчасового французького уряду і Національної Ради Опору.

Поляки! Наближається рішуча хвилина! Всі на боротьбу за визволення Польщі і Франції!»³⁹.

Велике значення мав той факт, що цей декрет ПКНВФ з'явився раніше, ніж були обнародовані мобілізаційні заходи польського емігрантського «уряду» в Лондоні. Успіхові декрету сприяло й те, що він був спрямований на створення ППМ з метою негайної участі її у визвольних акціях. Тим часом плани «лондонців» передбачали призив у Військо Польське в міру визволення території Франції військами союзників. Керівництво ПКНВФ і ПКГ ФКП добре розуміло і, видаючи декрет, враховувало, що найважливіші фактори, здатні забезпечити польським демократичним силам незалежність від емігрантського «уряду» в Лондоні, полягають у залученні якомога більшої кількості патріотів до Польських демократичних Збройних Сил у Франції та у вагомості їх вкладу у визвольну боротьбу⁴⁰.

Цей розрахунок виявився правильним, адже Національна Рада Опору під тиском прогресивної громадськості країни прийняла рішення не піддавати дискримінації з політичних мотивів, що не зачіпають інтересів Франції, жодної організації Опору. На випадок же «конфлікту чи конкуренції між організаціями іноземців однієї національності, після вичерпання всіх можливостей для забезпечення порозуміння між ними, Комітети визволення та командування Французькими Внутрішніми Силами повинні керуватися виключно мірою вагомості й ефективності зробленого ними внеску»⁴¹.

Тисячі патріотів відгукнулися на Мобілізаційний декрет вступом до лав Польської патріотичної міліції, яка з перших днів свого існування включилася в підготовку національного повстання у Франції, стала базою для формування демократичного Війська Польського в країні⁴².

На світанку 6 червня 1944 р. в Нормандії почалася висадка частин англо-американських експедиційних сил. Успіхові цієї операції сприяли матеріальна та оперативна перевага союзників, значне падіння морального духу окупаційних військ у Франції, великий розмах підпільної та партизанської боротьби місцевих патріотів. Особливе значення в цих умовах мала реалізація силами Опору «Зеленого плану», що передбачав диверсії на залізничних коліях⁴³.

За повідомленнями Алжирського радіо, протягом двох місяців, що передували висадці союзників, патріоти організували 200 нападів на залізничний транспорт, вивели з ладу 400 паровозів і 2 тис. вагонів, здійснили 450 диверсійних актів на промислових об'єктах, що працювали на гітлерівців⁴⁴.

Блокування шляхів сполучення на території країни значно обмежило, а в окремих випадках зробило неможливим пересування фашистських військ, загальмувало транспортування ворожих резервів, створило сприятливі умови для дій народних месників⁴⁵.

Протягом першого півріччя 1944 р. партизани здійснили понад 2700 диверсій на залізницях⁴⁶, що, за визнанням головнокоман-

³⁹ SA KC PZPR. Sygn. 349/I—1, l. 15.

⁴⁰ Maj K. Polskie Komitety wyzwolenia narodowego we Francji.— S. 104—105.

⁴¹ SA KC PZPR. Sygn. 408/IV—1, l. 1.

⁴² Czekala E. Op. cit.— S. 21.

⁴³ Верт А. Франция 1940—1945.— М., 1959.— С. 166.

⁴⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. ТАРС, № 4459, оп. 12, кн. 259, арк. 47—48.

⁴⁵ Montauban P. L'insurrection nationale de 1944 et le rôle de la Résistance dans la libération // Cah. du communisme.— 1950.— N 8.— P. 55.

⁴⁶ Nardin B. Les Francs-Tireurs et Partisans Français et l'insurrection nationale (juin 1940 — août 1944).— Paris, 1947.— P. 47—48.

дуючого окупаційними силами у Франції Штюльпнагеля, змусило гітлерівців кинути на охорону комунікацій 5 дивізій вермахту⁴⁷. Лише на території Нормандії, в німецькому тилу, з 6 по 28 червня партизани пустили під укіс 180 ворожих ешелонів⁴⁸.

Неоднаковий ступінь концентрації німецько-фашистських військ, як і сил Опору, в різних регіонах країни виключили можливість одночасного виступу повстанців на всій території Франції. Найбільшим розмахом відзначалася збройна боротьба патріотів Бретані, Південно-Східної Франції, Центрального Масиву, південно-західних департаментів країни. Особливе місце в літопису бойових дій антифашистів зайняло повстання в Паризькому районі. В кожному з регіонів повстання мало свої відмінні риси й особливості. У Бретані, наприклад, воно розгорталось при взаємодії з арміями союзників. У Центральній та Південно-Західній Франції прямого зв'язку між діями повстанців і англо-американських частин не спостерігалось. На південь від залізниці Нант — Діжон та на захід від колії Діжон — Авіньон військ союзників взагалі не було. Тут визвольні операції велися виключно Французькими Внутрішніми Силами. У південно-східних регіонах країни англо-американські підрозділи включилися в бої з фашистами лише на завершальному етапі повстання⁴⁹.

На цій, кінцевій фазі боротьби трудящих Франції проти гітлерівського ярма польські демократи відігравали гідну роль, що дістало високу оцінку громадськості країни. Як заявив на першому з'їзді польської імміграції у Франції делегат Французького Комітету національного визволення Ж. Пріме, на барикадах повстанців «поляки стояли разом з французами. Разом проливали вони кров за Францію. Франція ніколи цього не забуде»⁵⁰.

Не знижуючи цієї об'єктивної оцінки, необхідно, однак, констатувати, що внесок польської імміграції у визволення Франції міг бути більшим. Зменшила ж його підривна діяльність польських буржуазних організацій Опору, для яких «атлантизм» залишався основною доктриною і після висадки союзних військ у Нормандії. Політичне керівництво ПОБН послідовно дотримувалося вказівок лондонського «уряду» Миколайчика «ніяким чином не інформувати французів про польські військові зусилля»⁵¹. Щоб посіяти неприязнь між поселенцями з Польщі і місцевими жителями, ПОБН розповсюдила листівку з тенденційною назвою «Французький капітал і польський робітник». У ній перелічувалися біди польських трударів у Франції, проте ігнорувався той факт, що не менш жорстокого гноблення з боку капіталістів зазнавали й французькі робітники⁵². Та найбільш яскраво політичне обличчя цієї організації виявилось із створенням у Франції ПКНВ, у зв'язку з чим нею було поширено наказ «не встановлювати жодних контактів з комуністами, не допускати їх впливу на маси, але уникати відвертої боротьби»⁵³.

Визволення території Франції розпочалося влітку 1944 р. з населених пунктів, розташованих на Південному Заході країни, де найбільшу активність розвинула 35-та бригада ФТП-РІ*. До її складу

⁴⁷ Антифашистское Сопротивление в странах Европы в годы второй мировой войны.— М., 1962.— С. 387.

⁴⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. ТАРС, № 4459, оп. 12, кн. 258, арк. 168.

⁴⁹ Смирнов В. П. Движение Сопротивления во Франции в годы второй мировой войны.— М., 1974.— С. 281—284.

⁵⁰ Primet J. Przemówienie na I Walnym zjeździe wychodźstwa polskiego we Francji 17.XII.1944 // Sprawozdanie z Pierwszego Walnego zjazdu wychodźstwa polskiego we Francji 17—18 gr. 1944.— Paris, 1945.— S. 50.

⁵¹ Szumowski T. Z dziejów polskiego ruchu Oporu we Francji // Wojskowy przegląd historyczny.—1961.— N 1.— S. 282.

⁵² CA KC PZPR. Sygn. 400/I—2, l. 86.

⁵³ Szumowski T. Op. cit.— S. 282.

* ФТП («франтирери і партизани») — військова організація французького руху Опору. ФТП-РІ — її інтернаціональні формування («робітники-іммігранти»).

входили польські партизанські загони ФТП та групи ППМ. У департаменті Тарн, в районі міста Кармо, ефективно діяли народні месники під командуванням «Моріса» — Р. Петровського. Його загін, відомий також під назвою Рота ФТП № 4212, завдавав значних втрат ворогові⁵⁴.

Наприкінці червня — на початку липня 1944 р. у департаменті Тарн було створено Повстанський комітет. Відповідно до його рішень польські загони ФТП розпочали бойові дії по визволенню м. Кармо. Вирішальний вплив на їх успішний розвиток мали польські шахтарі, які становили близько 50% учасників цих подій. 14 липня завдяки активності польських патріотів повстання перекинулося на м. Каняк. Тут бої проходили з перемінним успіхом. І лише 16 серпня цей значний промисловий центр було визволено силами 200 польських та радянських патріотів під керівництвом «Стасека» (Б. Тайхмана) — комуніста, домбровця, а також 60 французьких партизанів⁵⁵.

21 серпня польські месники першими ввійшли в адміністративний центр департаменту Тарн — м. Альбі, що «викликало бурхливу демонстрацію населення» на їх честь⁵⁶. Увечері 20 серпня 35-та бригада ФТП-РІ визволила Тулузу. В цій акції, а також у боях за населені пункти вугільного басейну Кармо (Бержерак, Ангулем, Перігекс) активну участь брали польські інтернаціоналісти⁵⁷.

На території партизанського округу Р-2 (департаменти Гар і Ардеш) діяли автономні польські бойові формування. Для підвищення їх активності у другій половині липня було проведено реорганізацію підрозділів округу. В результаті польські загони ФТП ввійшли до складу 4-го батальйону ФТП-РІ. Ним керували три комісари: оперативний — П. Баліцький, політичний — «Італієць», технічний — «Росіянин». Більшість бійців батальйону, якому було присвоєно ім'я Б. Гловацького, належала до польської національності⁵⁸. Основне його завдання полягало в реалізації плану «Тортю» (Черепакха) — блокуванні стратегічної лінії Південь — Північ Франції. Роти батальйону брали участь у визволенні міст Ле Ван, Альбі, Монпельє, Але, Нім⁵⁹.

Жорстокі бої з противником вели партизани на плоскогір'ї Веркор. Серед них було багато поляків, особливо з числа шахтарів із селища Ля Мюр. Дізнавшись про це, гітлерівці влаштували звірячу розправу над його жителями і розстріляли понад 30 чол. 22 серпня селище було визволене. У наступні дні партизанський загін з Ля Мюр добивав фашистів у Греноблі, а наприкінці серпня — на початку вересня у складі 5-го партизанського батальйону департаменту Ізер вів бої за визволення одного з найбільших міст Франції — Ліона⁶⁰.

Зоною активних дій польських партизанів були департаменти Савойя і Верхня Савойя. Тут їх загони і групи входили до складу з'єднання Французьких Внутрішніх Сил «Пан-Пан». Серйозні бойові акції здійснювали на території цих департаментів формування ФТП під командуванням радянського патріота — полковника «Мішеля», а також французький батальйон «Анрі Барбюс». Координуючи свої дії, французькі, польські та радянські патріоти визволили населені пункти Евіан, Тонон, Екс-ле-Бен, Сен Мартен, Енгебель, Аннесі, Фронтен, Шамбері, Сен-Жан-де-Мар'ен та ряд інших міст і сіл⁶¹. У цьому ж районі діяли польські партизани загону ФТП-РІ під командуванням

⁵⁴ CA KC PZPR. Sygn. 349/I—1, l. 63.

⁵⁵ Ibid. Sygn. 408/I—4, l. 43.

⁵⁶ Linowski A. Polacy w partyzantce francuskiej. 1940—1944.— Warszawa, 1950.— S. 31.

⁵⁷ Zamojski J. Op. cit.— S. 260.

⁵⁸ Ibid.— S. 261—264.

⁵⁹ Linowski A. Op. cit.— S. 33; Biegański W., Juchniewicz M., Okęcki S. Op. cit.— S. 104—105.

⁶⁰ Zamojski J. Op. cit.— S. 269—274.

⁶¹ Ibid.— S. 276—277.

Белінського. Вони виявили мужність і героїзм у боях на перевалі Кюль-де-ля-Мадлен, за населені пункти Пантатафре, Тонон, Шамбері, Сен Мартен-де-ля-Порт⁶².

Кульмінаційним моментом національного повстання у Франції стало визволення Ліона, до якого вирішальною мірою були причетні польські патріоти — бійці партизанської бригади «Карманьйола», особливо члени батальйону ім. А. Міцкевича та 5-ї роти ім. Я. Домбровського — складової частини батальйону «Анрі Барбюс»⁶³. У боях за департамент Ен брав участь загін польських месників, що входив до великого партизанського з'єднання (8 тис. бійців) під командуванням полковника Роман-Петі^{64–65}.

Через кілька днів після висадки союзницьких військ у Нормандії загальним страйком робітників промислових підприємств і установ розпочалося повстання у вугільному басейні Луара. Партизанські диверсійні групи пошкоджували лінії високої напруги, висаджували в повітря залізничні колії. Під Сент-Етьєнном успішно діяв польський партизанський загін ім. Т. Костюшка, в якому налічувалося 30 бійців. Однак 20 липня за доносом зрадника його оточили карателі. У нерівному бою майже всі партизани полягли смертю хоробрих. Ця трагедія справила негативний психологічний вплив на польське населення департаменту Луара, чим не забарилися скористатися буржуазні організації Опору, які звинуватили в усьому, що сталося, комуністів. В результаті провокаційних дій ПОВН, як підкреслює Я. Замойський, округ Луара до самого визволення так і не зміг вийти з депресії після трагедії в Ля Версан⁶⁶.

29 серпня 1944 р., відразу після вигнання фашистів із Сент-Етьєнна, почався набір добровольців у польський батальйон ім. Т. Костюшка (офіційна назва «315-й батальйон ФТП»). Активну участь в його формуванні брали французькі комуністи, зокрема Роже — секретар міської партійної організації. Керував акцією «Ян» (Я. Іллясевич). У батальйоні було багато комуністів. Політичним гаслом бійців був заклик «Напрямок — Вітчизна!». В його складі воювала також «російська рота» — 175 колишніх радянських військовополонених, які зуміли вирватися з гітлерівської неволі. Оскільки це були переважно офіцери, вони подавали значну допомогу командуванню у навчанні особового складу польських бойових підрозділів⁶⁷.

У другій половині липня в департаменті Сена і Луара активну бойову діяльність розпочав польський партизанський батальйон ім. А. Міцкевича, який тісно взаємодіяв із загоном «Вікторіа». Останній складався з колишніх радянських військовополонених⁶⁸. 8 вересня дві роти цього батальйону брали участь у боях за великий транспортний вузол — місто Отен⁶⁹.

У Центральній Франції, в основному вздовж шосе Шатійон — Діжон, діяв партизанський батальйон «Сталінград» під командуванням «Тадека» (Б. Маслянкевича), в якому, крім польських патріотів, було багато колишніх радянських військовополонених⁷⁰.

У серпні 1944 р. до здійснення плану повстання приступив штаб ФВС Паризького району. Для захоплення найважливіших об'єктів ним було виділено 25 тис. бійців Внутрішніх сил та Патріотичної міліції⁷¹.

⁶² SA KC PZPR. Sygn. 408/I—3, l. 27—29.

⁶³ Zamojski J. Op. cit.—S. 279—283; SA KC PZPR. Sygn. 408/IV—2, l. 35—36; Biegański W., Juchniewicz M., Okęcki S. Op. cit.—S. 98.

^{64–65} Biegański W., Juchniewicz M., Okęcki S. Op. cit.—S. 101.

⁶⁶ Zamojski J. Op. cit.—S. 291.

⁶⁷ Czekała E. Op. cit.—S. 14—15, 73.

⁶⁸ SA KC PZPR. Sygn. 408/III—2, l. 12—15, 19, 25.

⁶⁹ Casin A. La bataille d'Autin.—Autin, 1945.—P. 92—93.

⁷⁰ Biegański W., Juchniewicz M., Okęcki S. Op. cit.—S. 98.

⁷¹ Цырульников Н. Г. Парижское восстание 19—26 августа 1944 года // Новая и новейш. история.—1959.—№ 1.—С. 86—87.

14 серпня Французький Комітет національного визволення опублікував звернення до народу, яке закінчувалося словами: «Французи! Час визволення настав. Народне повстання буде початком визволення!»⁷². Повстанці, в числі яких діяли інтернаціональні бойові з'єднання ім. Гарібальді та ім. Гі Моке, перекрили підходи до столиці і приступили до будівництва барикад. Вже 18 серпня в місті не працювала жодна установа. Розпочалися перші сутички патріотів з військами гітлерівського гарнізону. Вісім днів тривали кровопролитні бої. Ввечері 26 серпня, коли танки дивізії генерала Леклерка підходили до Парижа, місто вже було визволене силами ФВС та Патріотичної міліції⁷³. Діями поляків у Паризькому повстанні керував Крайовий комітет Польського національного фронту, якому були підпорядковані відповідні демократичні підпільні організації міста. 18 серпня керівництво ППМ столиці закликала польських патріотів до зброї, підкресливши, що їхнім девізом є слова: «Незалежна Польща та незалежна Франція». Відповіддю на цей заклик став масовий вступ польських робітників у бойові дружини та їх активні бойові дії в ході визволення Парижа⁷⁴.

У дні повстання ПКНВ у Парижі розповсюдив листівку, в якій говорилося: «Паризький Комітет національного визволення, репрезентуючи уряд Французької Республіки, закликає нас до участі у повстанні. Спилуйте дерева, будуйте барикади, копайте глибокі та широкі протитанкові рови. Групуйтеся скрізь у загони патріотичної міліції і бийте без жалю ворогів, щоб гітлерівцям довіку розхотілося чужої землі й багатств»⁷⁵.

Приклад справжнього героїзму продемонстрували в ці дні 257 польських воїнів роти ФТП ім. Станіслава Кубацького. Кілька десятків з них полягли смертю хоробрих на барикадах Парижа. Польські партизани та бійці ППМ вели криваві бої на барикадах в Аржантеї, Сен Дені, Обервільї, Сент Уані, Дрансі, Іврі, Альфорвілі, Вільежуїфі, Сен Мішелі, Монмартрі, Ле Бурже, Вітрі та на інших вулицях, у кварталах і передмістях столиці⁷⁶.

Організації Опору, що діяли на території Північної Франції, свої плани визволення регіону значною мірою пов'язували з польськими трудовими іммігрантами, особливо шахтарями. 30 липня 1944 р. ПКНВ Північної Франції намітив на своєму засіданні, які бойові операції має здійснити польське демократичне підпілля⁷⁷. 19 серпня ПКНВ зони прийняв рішення створити Польські Збройні Сили департаментів Па-де-Кале та Нор⁷⁸. Через кілька тижнів ПКНВФ рапортував ПКНВ у Польщі, що 12 тис. гірників влилися в ряди Польських Збройних Сил і, незважаючи на погане забезпечення зброєю та відсутність кваліфікованих командирів, взяли участь в операціях проти відступаючої німецької армії⁷⁹. На території зазначених департаментів діяли дружини ППМ ім. Т. Костюшка (664 чол.), ім. Яроша (376 чол.), ім. Родини Бурчиковських (638 чол.), ім. Т. Кемпи (362 чол.), ім. А. Міцкевича (591 чол.), польські партизанські роти ФТП-РІ «Манушян», «Національне повстання», «Варшава», ім. Т. Костюшка. Крім того, на території Північного вугільного басейну бойові дії проти ворога

⁷² ЦДАЖР СРСР, ф. ТАРС, № 4489, оп. 12, кн. 259, арк. 71.

⁷³ L'insurrection parisienne 19 août—26 août 1944. Préface de J. Duclos.— Paris, 1944.— P. 39.

⁷⁴ Linowski A. Op. cit.— S. 37.

⁷⁵ CA KC PZPR. Sygn. 408/I—8.

⁷⁶ Linowski A. Op. cit.— S. 37; Gerhard J. Udział polaków we francuskim ruchu Opору w latach 1940—1945 // Wojskowy przegląd historyczny.— 1957.— N 4.— S. 84; Biegański W., Juchniewicz M., Okęcki S. Op. cit.— S. 87.

⁷⁷ CA KC PZPR. Sygn. 349/I—1, l. 8.

⁷⁸ Ibid. Sygn. 408/III—3, l. 139—140.

⁷⁹ Romanowski A., Wrzosek M. Polska Ludowa.— Warszawa, 1966.— T. 5.— S. 195.

вели польські молодіжні групи, в яких налічувалося понад 700 бійців⁸⁰.

Практично на всій території басейну визвольні бої за участю польських загонів ФТП-РІ та дружин ППМ розпочалися 1 вересня. В департаменті Па-де-Кале ці збройні формування активно діяли при визволенні 23 населених пунктів⁸¹. Того ж дня загоны ФВС при підтримці польських партизанів розгромили велику колону фашистів на шосе Бетюн — Басс. Завдяки успішному завершенню цієї операції частина окупаційних військ була оточена в районі Дюнкерка і майже 2 тис. гітлерівців потрапили в полон⁸². Визволення департаменту Нор, який знаходився осторонь театру бойових дій союзницьких військ, розпочалося 31 серпня 1944 р. боєм польських партизанів за міста Пероньє і Валянсьєн. До 5 вересня за їх участю гітлерівці були вигнані ще з 15 міст⁸³.

Влітку 1944 р. велика кількість партизанських підрозділів діяла в Арденнах. Тут дислокувалися французькі, радянські, югославські, а також міжнародні загони месників. Найбільшим серед них було польське демократичне партизанське з'єднання під командуванням Я. Герхарда. Найвідчутніших втрат воно завдало ворогові наприкінці серпня в районі дороги Мец — Верден, поблизу міст Вевр і Тіонвіль⁸⁴. А 26 вересня реформоване в батальйон це з'єднання вже у складі військ союзників брало участь у ліквідації значного угруповання противника поблизу населених пунктів Гравелот і Сільванж⁸⁵.

З підрозділом Я. Герхарда тісно співробітничав могутній радянсько-польський партизанський загін «Сталінград», в оперативну зону дії якого входила територія департаменту Мез. Серед бойових акцій загону — кілька великих диверсій на залізничній колії Сен Мішель — Коммерсі, знищення великої банди, що тероризувала місцеве населення під виглядом загону ФТП, зруйнування кількох німецьких ферм, ліквідація в Нансі небезпечного нацистського агента, здійснення ряду сміливих операцій по визволенню депортованих робітників⁸⁶.

Отже, процес організаційного та політичного становлення польсько-го демократичного антифашистського підпілля і партизанського руху у Франції в рамках ФТП-РІ завершився навесні 1944 р. Особлива заслуга у цьому належить французьким і польським комуністам, які в надзвичайно тяжких умовах гітлерівської окупації та режиму Віші добилися об'єднання всіх демократичних сил, спрямували волю й енергію патріотів та інтернаціоналістів на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників і їх прислужників.

⁸⁰ Zamojski J. Op. cit.— S. 316—317.

⁸¹ Ibid.— S. 321—322.

⁸² Tillon Ch. Les F. T. P. Témoignages pour servir à l'histoire de la Résistance.— Paris, 1962.— P. 404—405.

⁸³ Zamojski J. Op. cit.— S. 323.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ У наступні місяці підрозділ Я. Герхарда як 2-й батальйон 1-ї Паризької бригади брав участь у бойових операціях союзницьких військ аж до січня 1945 р.— Zamojski J. Op. cit.— S. 327.

⁸⁶ CA KC PZPR. Sygn. 400/I—2, l. 67—70.

Трибуна Молодого Автора

М. С. КОСТЕЦЬКА (Київ)

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ДОБРОВІЛЬНИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ

Становлення й розвиток соціалістичної демократії — актуальна проблема історії радянського суспільства. Особливого значення набуває вона сьогодні. На розвиток соціалістичної демократії, підвищення ролі громадських організацій, в тому числі добровільних товариств, у цьому процесі, в соціально-економічному житті країни в цілому спрямовані рішення XXVII з'їзду КПРС. У своїй діяльності добровільні товариства трудящих гармонійно поєднують особисті, групові та загальнонародні інтереси. Тому вони повинні не обмежуватися своїми суто внутрішніми справами, а брати активну участь у розв'язанні спільних для всієї країни завдань. У прийнятій з'їздом новій редакції партійної Програми зазначається, що, «виконуючи свої функції, ці організації покликані вносити дедалі більший вклад у здійснення політики партії, дбати про якнайповніше вираження і втілення в життя інтересів об'єднаних ними трудящих, про посилення громадянської ініціативи і відповідальності радянських людей»¹.

Комуністична партія і Радянська держава на всіх етапах будівництва соціалізму сприяли й сприяють всебічному розвитку добровільних товариств. Свідченням цього є постійне збільшення їх чисельності, зростання кількості членів, удосконалення форм і методів діяльності. В СРСР діє близько 100 всесоюзних, більш як 200 республіканських і майже 800 місцевих добровільних товариств².

В умовах прискорення соціально-економічного розвитку країни, зростання ролі громадських організацій великого значення набувають якнайповніше вивчення й використання досвіду добровільних товариств, набутого ними на іншому переломному етапі історії Союзу РСР — у період соціалістичної реконструкції народного господарства.

На відміну від таких громадських організацій, як профспілки, комсомол, кооперація, діяльність яких розкрито у багатьох працях, історія добровільних товариств ще не дістала глибокого вивчення³. Єдиним спеціалістом, що досліджує в комплексі історію громадських організацій і, зокрема, добровільних товариств, є Т. П. Коржихіна, у навчальному посібнику якої висвітлюється їх становлення й розвиток у перехідний від капіталізму до соціалізму період⁴.

У працях українських радянських істориків найбільшу увагу приділено таким добровільним товариствам, як Міжнародна організація допомоги борцям революції (МОДР)⁵, оборонне товариство⁶⁻⁷, селянські

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 193.

² Уставы добровольных обществ: Сб. нормат. актов.— Ч. 1.— М., 1986.— С. 3.

³ Див.: Коржихіна Т. П. История добровольных обществ и союзов СССР в советской историографии // Вопр. истории.— М., 1981.— № 3.— С. 114—123.

⁴ Коржихіна Т. П. Общественные организации СССР в 1917—1936 гг.— М., 1981.— 96 с.

⁵ Ямковий А. А. Зміцнення інтернаціональних зв'язків робітничого класу України у відбудовний період (1921—1925 рр.) // Наукові праці з історії КПРС: Міжвід. наук. зб.— К., 1968.— Вип. 24.— С. 60—70; Феценко Р. А. Партійне керівництво діяльністю МОДР на Україні по інтернаціональному вихованню трудящих (1926—1932 рр.) // Укр. іст. журн.— 1971.— № 8.— С. 93—99; Іваненко В. В. Очерки истории мопровского движения на Украине (1933—1937 гг.): Учебн. пособие.— Днепропетровск, 1982.— 92 с.; Іваненко В. В. Участь модрів-

товариства взаємодопомоги⁸. Разом з тим, як зазначається у ґрунтовній історіографічній праці з історії Української РСР, ці дослідження «вузкі за постановкою питань, в республіці ще не створені узагальнюючі праці» з проблеми⁹.

Автор даного повідомлення має на меті в загальних рисах окреслити особливості процесу становлення добровільних товариств України, а також показати їх внесок у здійснення індустріалізації та колективізації в республіці.

З перших днів свого існування пролетарська держава розгорнула роботу по забезпеченню умов для розвитку широкої самодіяльності трудящих, оформлення їх організацій. Надання політичних свобод трудящим масам було закріплено в Програмі РКП(б), а також у Конституціях СРСР та УСРР. Економічні можливості об'єднання трудящих в організації і товариства забезпечувалися докорінними перетвореннями багатокласної економіки, спрямованими на створення суспільної власності на засоби виробництва, змінами в класовій структурі суспільства тощо.

Характерними рисами перехідного від капіталізму до соціалізму періоду були наявність класів, що вели протистояння, у політичній сфері; загострення боротьби між соціалістичними і капіталістичними елементами (у зв'язку з запровадженням непу) у сфері економічній; а також протистояння революційних і клерикально-консервативних сил — у духовній. Ці обставини певною мірою вплинули на характер добровільних товариств. Серед них поряд з організаціями трудящих були й буржуазні та дрібнобуржуазні.

В. І. Ленін вимагав диференційованого, класового підходу до громадських організацій. Володимир Ілліч вважав, що вони повинні здійснювати «...свої завдання, як частину завдань пролетарської диктатури»¹⁰, і підкреслював необхідність підпорядкування їх діяльності політиці Комуністичної партії й Радянської влади. Добровільні товариства, як й інші громадські організації, мали стати передавальним механізмом між робітниками й селянами і державою диктатури пролетаріату, сприяти здійсненню політики Комуністичної партії, бути тими каналами і важелями, через які партія могла б керувати широкими масами, підтримувати зв'язки з ними. Перед владою робітничого класу стояли різні за змістом (але єдині за метою) завдання — політичні, соціальні, ідеологічні, економічні, зовнішньополітичні, оборонні. Для їх виконання одні й ті самі організаційні форми годилися далеко не завжди. Потрібна була, за словами В. І. Леніна, складна система зубчастих коліс, бо не можна здійснювати диктатуру пролетаріату безпосередньо через поголовно організований пролетаріат¹¹. Для розвитку суспільно-політичної активності трудящих аж до «найнижчих низів» необхідні були різноманітні добровільні об'єднання.

Одним з виявів розгортання громадської ініціативи у соціалістичному будівництві стало створення добровільних товариств. Слід відзначити, що коли такі компоненти політичної системи держави диктатури пролетаріату, як марксистська партія, Ради, профспілки, молодіжні, коопе-

ських організацій у соціалістичному будівництві на Україні // Укр. іст. журн.— 1982.— № 11.— С. 110—116; Гусаров В. К. Всесвітній конгрес МОДР // Там же.— 1987.— № 2.— С. 58—64; та ін.

⁶⁻⁷ Боевой отряд советских патриотов: Очерки истории ДОСААФ УССР.— Киев, 1976.— 344 с.

⁸ Рыбак И. В. Крестьянские комитеты (общества) взаимопомощи Украинской ССР (1921—1932 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Киев, 1982.— 21 с.

⁹ Историография истории Украинской ССР.— Киев, 1986.— С. 327.

¹⁰ Ленін В. І. Про пролетарську культуру // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 321.

¹¹ Див.: Ленін В. І. Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки т. Троцького: Промова на об'єд. засіданні делегатів VIII з'їзду Рад, членів ВЦРПС і ММРПС — членів РКП(б) 30 груд. 1920 р. // Повне збір. творів.— Т. 42.— С. 197.

ративні об'єднання, склалися ще в надрах дореволюційної Росії, то процес становлення добровільних товариств на соціалістичних засадах проходив уже після Жовтневої революції. Об'єднання, що існували в царській Росії, мали іншу соціальну природу, інші цілі і не могли стати основою для створення добровільних товариств соціалістичного суспільства.

Процес їх становлення мав свої особливості. Зокрема, в УСРР на початку 20-х років виникли головним чином численні місцеві добровільні товариства інтелігенції. Серед них — об'єднання науковців: математиків у Харкові та Києві, хіміків в Одесі й Катеринославі; представників масових професій: медиків в Одесі, Харкові та Вінниці, юристів у Миколаєві, Києві й Одесі. В ряді міст (Харків, Одеса та ін.) виникли об'єднання художньої інтелігенції — літераторів, художників, музикантів.

Масові добровільні товариства («Техніка — масам», «Геть неписьменність!», «Автошлях» та інші) також почали створюватися на початку двадцятих років. Вони були покликані до життя як безпосередніми потребами доби соціалізму, так і творчістю широких народних мас. Переважну більшість їх членів становили робітники і трудящі селяни, що надавало цим організаціям яскраво вираженого класового характеру вже з перших днів існування.

Наукові товариства, об'єднання творчої інтелігенції пройшли значно складніший шлях становлення, доки стали справжніми виразниками інтересів трудового народу, носіями марксистсько-ленінської ідеології, соціалістичного патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму.

Ряд наукових товариств об'єднував у своїх рядах значну кількість старих спеціалістів, частина яких була вороже настроєна до Радянської влади, а частина, хоч і визнала її, у своїх наукових шуканнях продовжувала користуватися старими методами. Діалектика ж як основа наукового пізнання ще не була взята ними на озброєння. Крім того, численні наукові об'єднання будували роботу на власний розсуд. Належного контролю з боку держави за їхньою діяльністю не було. Ці товариства не мали зв'язків з виробництвом, трудящими масами, профспілками. Багато науковців стояло осторонь тих великих завдань, що їх висував час соціалістичних перетворень.

Вивчення діяльності добровільних наукових товариств України дає можливість краще зрозуміти той складний шлях, який пройшла радянська наука в період свого становлення, значно розширює уявлення про стан справ на науковому фронті тих років. Серед членів цих об'єднань були вчені, які згодом стали основоположниками багатьох галузей радянської науки. Серед них — О. В. Палладін, Д. І. Багалій, А. М. Соколовський, Л. В. Писаржевський, Д. О. Граве, В. П. Бузескул, О. Г. Шліхтер та ін.

Надзвичайно суперечливим було літературно-мистецьке життя 20-х років. Класова боротьба, притаманна духовній сфері, як і всьому тогочасному суспільству, зумовила існування численних творчих угруповань, для яких були характерними строкатість складу, різний ступінь політичної зрілості. До таких об'єднань, зокрема, належали спілка пролетарських письменників України «Гарт», АХЧУ (Асоціація художників Червоної України), АРМУ (Асоціація революційного мистецтва України), ОСМУ (Об'єднання сучасних художників України), ТСАУ (Товариство сучасних архітекторів України) тощо.

З розгортанням соціалістичного будівництва, розширенням самодіяльності трудящих мас збільшувалася кількість їх добровільних об'єднань. Якщо на початок реконструктивного періоду в республіці діяло 33 всеукраїнських товариства¹², то в 1929 р. — вже 61¹³.

¹² Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР. ф. 5, оп. 2, спр. 2710, арк. 17—19 (далі — ЦДАЖР УРСР).

¹³ История Украинской ССР.— Киев, 1984.— Т. 7.— С. 345.

Діяльність добровільних товариств у реконструктивний період можна розділити на два етапи, вододілом між якими є початок 30-х років. На той час з'являються законодавчі акти з питань їх створення та роботи. Одним з них було діюче й нині Положення про добровільні товариства і спілки, затверджене постановою ВЦВК і РНК РСФРР від 10 липня 1932 р. Таким чином, у політичну систему держави було включено новий вид громадських організацій. В республіці продовжили роботу ті об'єднання, які твердо стояли на радянській платформі, визнавали керівну роль Комуністичної партії в суспільстві.

Характерною рисою розвитку наукових товариств на початку 30-х років було те, що ряд з них (регіональних) припинив свою діяльність. Організаційно слабкі, вони займалися фрагментарним вивченням проблем, а розвиток промисловості, сільського господарства вимагав забезпечення «фронту науки», що було під силу лише великим державним закладам. Інша частина наукових об'єднань була реорганізована в НІТТ — наукові інженерно-технічні товариства. В 1932 р. діяло 40 все-союзних НІТТ¹⁴.

На другому етапі розвитку добровільних товариств (1932—1937 рр.) відбувається їх перереєстрація, уточнюється мережа наукових об'єднань, вичленюються в самостійний вид громадських організацій об'єднання художньої інтелігенції¹⁵, ряд товариств, які виникли у зв'язку із специфічними умовами перехідного періоду, виконавши свої завдання, припиняють існування, а інші — реорганізуються відповідно до вимог переміжного соціалізму.

У грудні 1925 р. XIV з'їзд ВКП(б), підбивши підсумки відбудови народного господарства, проголосив курс на індустріалізацію як генеральну лінію в боротьбі за утвердження нового суспільства. Соціалістичне будівництво й стало основною сферою діяльності добровільних товариств.

Вони повели активну боротьбу за соціалістичні форми життєдіяльності суспільства, насамперед у визначальній сфері соціальних відносин — виробничій. Участь добровільних товариств у створенні матеріально-технічної бази соціалізму була багатогранною. Однак рамки даного повідомлення дають змогу при її висвітленні залучити лише найяскравіші приклади.

Питання індустріалізації перебували в центрі уваги ряду культурно-технічних товариств: УТОРНІТСО — Українського товариства робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву (1927—1938 рр.), «Техніка — масам» (1927—1931 рр.), Української асоціації робітників-винахідників (1924—1938 рр.) та ін. Водночас створенню матеріально-технічної бази соціалізму тією чи іншою мірою сприяли й такі добровільні товариства, безпосередня мета яких лежала поза сферою матеріального виробництва — МОДР (1922—1948 рр.), Український Червоний Хрест (утворений у 1919 р.) та ін.

Курс на широке залучення, зокрема, модрівців до соціалістичного будівництва проголосив II всесоюзний з'їзд організації (1928 р.). Він, зокрема, вказав, що, «ставлячи основним своїм завданням допомогу борцям за революцію, МОДР, як масова організація, повинна брати активну участь у соціалістичному будівництві СРСР...»¹⁶.

На необхідність поєднання своєї роботи з діяльністю мас на всіх ділянках соціалістичного будівництва спрямовувала членів Товариства політкаторжан і засланих (1921—1935 рр.) резолюція IV пленуму (1931 р.) Всеукраїнської ради цього об'єднання. Питання про місце науково-технічних товариств у будівництві соціалізму було включено до

¹⁴ Научно-технические общества СССР: Ист. очерк.— М., 1968.— С. 103.

¹⁵ Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932 р.) в республіці в 30-ті роки були створені спілки — письменників, архітекторів, композиторів, художників.

¹⁶ Мопрактивіст.— 1930.— № 6.— С. 2.

порядку денного з'їзду Українського науково-технічного товариства (травень 1929 р.). Таким чином, незалежно від своєї профільної спрямованості добровільні товариства в роки реконструкції народного господарства вбачали одну з найголовніших своїх цілей у мобілізації трудящих на соціалістичне будівництво.

Члени товариств включалися в рух ударників. У 1930 р. на Рутченківському руднику місцеві модрівці організували дві ударні бригади — «Червоний клич» та ім. Сакко і Ванцетті¹⁷. На Дніпропетровщині на той же час діяло 48 бригад модрівців-ударників, у яких налічувалося 1147 чол. У 1931 р. в Житомирі працювало 58 ударних бригад, які об'єднували 2276 членів МОДР¹⁸.

Розгортанню ударництва сприяло підписання договорів на соціалістичне змагання. Так, модрівці ХТЗ викликали в 1931 р. на змагання організацію МОДР Сталінградського тракторного заводу, а Рутченківській шахтний комітет МОДР — колег з Алчевського шахткому¹⁹.

Активними учасниками соціалістичного змагання на виробництві були й члени Товариства безбожників (1922—1947 рр.). Так, п'ять тисяч робітників Дніпрогесу, порвавши з релігією, об'єдналися в так звані «безбожні» бригади, які показували зразки творчої праці, добивалися рекордних показників²⁰.

Різноманітні форми соціалістичного змагання були підпорядковані одній меті — успішному виконанню завдань промфінпланів, а в результаті — п'ятирічок. На це ж спрямовувалася й діяльність Української асоціації робітників-винахідників, лави якої постійно зростали. У 1931 р., наприклад, в республіці налічувалося трохи більше 80 тис. раціоналізаторів і винахідників, у 1932 р. — 120 тис., а в 1933 р. — понад 130 тис.²¹

Члени асоціації активно включалися у стахановський рух. Якщо на 1 липня 1936 р. на Україні стахановці серед винахідників і раціоналізаторів становили 26,6%, то на початок 1937 р. — 43,1%²².

Завдяки впровадженню у виробництво пропозицій винахідників і раціоналізаторів тільки за I квартал 1932 р. в республіці по 4 галузях народного господарства (серед них — легка, вугільна промисловість) було зекономлено 37 млн. крб.²³ Винахідники не лише сприяли успішному виконанню соціалістичних зобов'язань трудовими колективами, де вони працювали, а й почали змагатися безпосередньо між собою. Так, Вінницька обласна рада винахідників у 1936 р. викликала на соцзмагання Молдавську та Одеську обласні ради. Активно включилися в нього винахідники з харківських заводів — електромеханічного, тракторного, «Серп і молот», київського «Більшовика», миколаївського «Червоного Профінтерну» та багатьох інших підприємств²⁴.

Дійову допомогу організаціям винахідників подавали партійні комітети. В 1936 р. Дніпропетровський обком КП(б)У прийняв рішення з питань раціоналізації в сільському господарстві і в тресті «Марганець». Разом з обласною радою винахідників обком партії у червні того ж року провів радіомітинг на тему «Винахідництво на службу стахановському руху», в якому взяли участь представники найбільших підприємств області, передовики виробництва, секретарі парткомів, голови завкомів. Тоді ж Чернігівський обком КП(б)У разом з представниками громадськості перевіряв стан винахідництва в цукротресті, на фабриці «Кіноплівка». Значну допомогу подавали партійні організації винахідникам

¹⁷ Там же.— № 1.— С. 7.

¹⁸ Там же.— 1931.— № 2.— С. 9.

¹⁹ Там же.— № 5—6.— С. 11.

²⁰ Войовничий атеїст.— 1931.— 5 лют.

²¹ Изобретатели XVII партсъезду.— 1934.— С. 12.

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 7752, оп. 1, спр. 160, арк. 1, спр. 437, арк. 3.

²³ Там же, арк. 3.

²⁴ Там же, спр. 473, арк. 19.

і раціоналізаторам заводів ім. Ілліча (Маріуполь) та ім. Ворошилова (Костянтинівка), хімкомбінату (Рубіжне) та ін.²⁵

Осередки добровільних товариств на підприємствах активно допомагали партії й державі у вирішенні такого важливого завдання, що стояло в той час перед промисловістю країни, як закріплення постійних кадрів робітників на фабриках і заводах, що сприяло швидшому освоєнню виробничих потужностей, підвищенню продуктивності праці. Так, ЦК Червоного Хреста УСРР запропонував членам товариства розгорнути роботу, спрямовану на мобілізацію громадської думки проти літунів та злісних прогульників, а також провести в селах кампанію за організоване повернення робітників на виробництво, за самозакріплення їх там.

Послідовно боролосся за поліпшення дисципліни на виробництві, проти пияцтва, яке було причиною прогулів, випуску браку, травмування робітників, Товариство боротьби з алкоголізмом (1928—1932 рр.). Його осередки на фабриках і заводах розгорнули змагання за тверезі зміни, цехи. Спільно з Червоним Хрестом та Товариством оздоровлення праці й побуту (утворилося в 1932 р.) осередки антиалкогольного товариства сприяли організації гарячих обідів на підприємствах. Метою цих заходів було всемірне поліпшення побутових умов на виробництві, що значною мірою впливало на результати праці робітників.

Добровільні товариства приділяли увагу популяризації технічних знань серед трудящих мас. Свій вклад у підвищення технічної грамотності робітників внесло, зокрема, товариство «Техніка — масам», реорганізоване в 1931 р. у галузеві товариства «За оволодіння технікою» («ЗОТ»). Останні мали свої конкретні завдання у всіх галузях промисловості. У вугільній — це була робота по всебічному освоєнню робітниками врубових машин, відбійних молотків; у металургійній — боротьба за зменшення тривалості плавки у мартенах, попередження аварій. На транспорті зотівці сприяли опануванню потужних паровозів «ФД», автоблокування, автогальм, механізації шляхових ремонтних робіт тощо; у нафтовій промисловості — впровадженню техніки глибинного буріння, в хімічній — розв'язанню проблеми зниження витратного коефіцієнту сировини і палива.

У розв'язання проблем реконструкції народного господарства включились і науковці. Так, члени УТОРНІТСО вивчали стан продуктивних сил республіки, брали участь у розробці планів господарського і культурного будівництва на Україні, займалися пропагандою наукових знань серед трудящих, допомагали готувати кадри для виробництва. Члени Українського науково-технічного товариства, у відповідності з рішенням Вищої Ради народного господарства, ввійшли до спеціальної комісії, покликаній вирішити питання про реорганізацію системи управління промисловістю²⁶. Наукове інженерно-технічне товариство металургів розробило технічний план модернізації чорної металургії України, план науково-дослідної роботи на Дніпрельстані на 1932 р., «Принципи реконструкції Півдня СРСР»²⁷. У 1932 р. представники Всеукраїнської ради НІТТ брали участь у конференції з питань машинобудування.

За високі показники в роботі Всесоюзна рада наукових інженерно-технічних товариств нагородила в 1936 р. преміями осередки НІТТ Харківського паровозобудівного заводу, Дніпрокомбінату, заводів ім. Г. І. Петровського, ім. Ф. Е. Дзержинського, ім. Ілліча, «Ленінської кузні», рудника ім. Артема, тресту «Донбасантрацит». Раді НІТТ ХТЗ, крім такої ж премії, було присуджено й перехідний прапор Всеукраїнського міжсекційного бюро інженерів і техніків. В республіці 45 членів цих то-

²⁵ Там же, арк. 4, 5.

²⁶ Вісті ВУЦВК.— 1929.— 24 серп.

²⁷ Про роботу наукових інженерно-технічних товариств (НІТТ) на Україні за 1932 р. // Наук-техн. вісн.— 1933.— № 1.— С. 43.

вариств одержали індивідуальні премії, 10 інженерно-технічних працівників з України було занесено на Всесоюзну дошку пошани²⁸.

Поза увагою добровільних товариств не залишилося й таке важливе питання соціалістичного будівництва, як створення інфраструктури народного господарства — будівництво шляхів сполучення. Велику роботу в цьому напрямі провело товариство Укравтошлях (1927—1935 рр.). Його осередки ставили своєю метою мобілізувати увагу широких кіл громадськості до проблеми боротьби з бездоріжжям. Це питання, зокрема, розглядалося на I Всеукраїнському з'їзді Автошляху (1929 р.), а згодом відбулося й у рішеннях Центральної ради товариства в 1934 р.

Виконуючи рішення XV з'їзду ВКП(б), добровільні товариства включилися в діяльність по соціалістичному оновленню села. Ряд з них проводив свою роботу виключно на селі. Це, насамперед «селянські будинки» та селянські товариства взаємодопомоги. Загальновідомий вклад у колективізацію селянських господарств численних шефських товариств. Разом з тим, багато зробили для будівництва основ соціалізму на селі й інші добровільні товариства.

Серед перших організаторів колгоспів були, зокрема, модрівці. Так, на Житомирщині вони в процесі колективізації створили два колгоспи — «Модрівець Волині» та імені III Всеукраїнського з'їзду МОДР. На 1931 р. в Павлоградському й Чернігівському районах діяло ще 4 колгоспи, організовані модрівцями. На початку 30-х років члени цієї організації створили колгоспи ім. МОДР у селі Боголюбцях Ново-Волинського району та ім. Паризької Комуни в селі Іванівцях Чигиринського району.

Брали участь у колективізації й осередки Тсоавіахіму (1927—1948 рр.) та Автошляху. В 1929 р. Центральна рада Тсоавіахіму звернулася до своїх членів з пропозицією активно включитися в проведення «дня врожаю та колективізації». Всім його осередкам того дня пропонувалося зорати «гектар колективізації». Приділяючи увагу розгортанню діяльності МТС на селі, рада товариства в 1931 р. видрукувала циркуляр, присвячений роботі організації в районах, де налагоджували роботу МТС²⁹. Тсоавіахім багато зробив також для підготовки кадрів масових професій — механіків, шоферів, трактористів, таких необхідних сільському господарству. Тільки з травня 1934 р. по березень 1936 р. він підготував 18 180 шоферів і 6856 трактористів³⁰. Другий Всеукраїнський з'їзд товариства (1930 р.) звернув увагу його членів на необхідність підготовки силами організації агрономів.

Постійну підготовку кадрів для села проводив і Автошлях. Лише за перший рік другої п'ятирічки він підготував 1230 трактористів і 350 шоферів та організував перепідготовку ще 300 шоферів. Вступаючи в боротьбу за врожай, товариство зосередило увагу й на такій важливій ділянці роботи, як ремонт сільськогосподарської техніки. Так, під час посівної кампанії 1933 р. на Україні працювало 116 організаторських бригад, які відремонтували 228 тракторів, 207 різних сільськогосподарських знарядь³¹. Автошлях багато зробив для забезпечення колгоспів, радгоспів, МТС майстернями, гаражами, запчастинами.

Помітного розвитку на селі дістав і рух раціоналізаторів та винахідників. Якщо в 1929 р. сільські трудівники подали 101 рацпропозицію, то в 1931 р. — 861, а лише протягом першого півріччя 1932 р. — 754³². В центрі уваги сільських винахідників були питання механізації, хімізації, електрифікації сільського господарства, підвищення врожайності польових культур, забезпечення тваринництва кормами і підвищення його

²⁸ Сергеев С. Вище темпи роботи НІТТ України // Там же.— 1935.— № 2.— С. 30.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 559, оп. 1, спр. 330, арк. 7 зв.

³⁰ Соціалістична Україна: Стат. зб.— К., 1937.— С. 166.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 4426, оп. 1, спр. 236, арк. 11.

³² Там же, ф. 7752, оп. 1, спр. 592, арк. 22.

продуктивності. Центральна рада Всесоюзного товариства, відзначаючи плідну роботу сільських винахідників України, на V розширеному пленумі організації (1935 р.) наголосила, що в колгоспах України винахідники показують зразки творчої праці, які необхідні країні³³.

Під час проведення весняно-осінніх робіт у колгоспах в поле виїжджали й члени Червоного Хреста. Так, у 1931 р. в республіці вони розгорнули безпосередньо на місцях роботи сільських трудівників 688 пунктів першої допомоги, 1034 аптечки, подали допомогу 58 990 колгоспникам. Силами товариства в полі було організовано 165 пунктів громадського харчування. Дбаючи про залучення до польових робіт жінок, Червоний Хрест влаштував того ж року 250 дитячих ясел і майданчиків. Посівну кампанію 1933 р. обслуговували в колгоспах 143 лікарі, 1283 медичні сестри, а також численні громадські активісти організації — загалом 1761 чол.³⁴ Разом з Червоним Хрестом аналогічну роботу проводили осередки товариств боротьби з алкоголізмом, «Друзі дітей» (1925—1936 рр.) та ін.

Дослідження діяльності добровільних товариств показує, що в їх роботі були й недоліки. Вони пов'язані насамперед з тим, що в 20—30-ті роки, як зазначалося вище, відбувалося становлення цього виду громадських організацій. Ішов пошук форм і методів їх діяльності. У ряді товариств не було точного обліку членів. Залучення однієї особи до кількох організацій, збільшення кількості їх членів за рахунок механічного вступу цілих колективів підприємств, установ вело до номінального членства, до розмивання меж об'єднань. Для членів деяких товариств перебування в їх рядах зводилося лише до сплати внесків. Це викликало недовіря з боку трудящих мас, особливо селян, до таких організацій. Негативно позначалося на діяльності добровільних товариств також недостатнє залучення до практичної роботи в них наукових і культурних закладів, часом байдуже ставлення з боку профспілок. Давалися ознаки й стихійності у роботі та безініціативності ряду місцевих осередків. Ці обставини, а також переоцінка ступеня зрілості суспільних відносин не виправдано, на наш погляд, призвели до передчасної ліквідації ряду об'єднань (наприклад, Автошляху, покликаного боротися з бездоріжжям та ін.). Та, незважаючи на це, досвід, нагромаджений товариствами в досліджуваній період, — безцінний. Він показує, що успіх у розв'язанні найскладніших завдань залежить насамперед від гнучкого поєднання державних заходів і найширшої, різноманітної за формою участі у цій справі громадськості.

Розв'язанню завдань сучасної перебудови життя суспільства значною мірою сприятиме вивчення і використання досвіду громадської ініціативи, набутого в 20—30-ті роки. Адже багато що в сучасних формах і методах діяльності громадських організацій зароджувалося саме в роки боротьби за соціалізм. Цей досвід, говорячи словами Леніна, «...не забудеться. Цього досвіду у робітників, які ...беруться практично за справу загальнонаціонального налагоджування всього виробництва, цього досвіду, що б не було, які б тяжкі не були перипетії російської революції і міжнародної соціалістичної революції, цього досвіду відняти не можна»³⁵. Поставити його на службу прискорення соціально-економічного розвитку країни — спільна справа науковців і широкої громадськості.

³³ Стахановское движение и изобретательство: Материалы V расширен. пленума Центр. Совета Всесоюзн. общества изобретателей.— М., 1935.— С. 69.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 559, оп. 1, спр. 330, арк. 34.

³⁵ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді Рад народного господарства 26 травня 1918 р. // Повне зібр. творів.— Т. 36.— С. 360.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Тема 4. ПАРТІЯ В ПЕРІОД ІНОЗЕМНОЇ ВОЄННОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1918—1920 рр.)

Дана тема історико-партійного курсу надзвичайно актуальна. Вона розкриває один з героїчних періодів біографії Комуністичної партії, Радянської держави і народу. «Досвід, нагромаджений протягом цих двох з половиною років, — відзначав В. І. Ленін, — цілком можна порівняти з багатомісячним розвитком»¹.

З цієї теми пропонується як можливий варіант 4-годинна лекція за планом:

1. Мобілізація партією всіх сил і засобів для захисту соціалістичної Вітчизни, перетворення країни в єдиний військовий табір.
2. Партія — організатор розгрому внутрішньої контрреволюції та інтервентів.
3. Розробка і прийняття другої Програми партії.
4. Узагальнення історичного досвіду більшовизму, розвиток вчення про стратегію і тактику світового комуністичного руху.

Перед тим, як висвітлювати перше питання, доцільно зробити ґрунтовний вступ, у якому нагадати студентам основні факти початку іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни, показати їх масштаби і наслідки для нашої країни. Після цього можна поставити перед студентами запитання, які, хоча і не виділені як самостійні в плані лекції, але мають велике значення для розуміння змісту теми в цілому: чому проти Радянської республіки, яка запропонувала мир усім народам і державам і послідовно за нього боролася, пішли війною; які цілі переслідували інтервенти та білогвардійці; чому, незважаючи на військово-технічні та інші переваги, вони зазнали поразки, а радянський народ переміг?

Такий підхід поліпшує методологічний рівень лекції, дає можливість логічно перейти до висвітлення її основних питань, полегшує пов'язання теми із сучасністю, посилює проблемний характер лекції. Крім того, слід відзначити, що вказані питання самі по собі надзвичайно актуальні, вони залишаються предметом не лише наукових спорів, а й гострої ідеологічної боротьби. Відповідаючи на них, необхідно насамперед підкреслити таке. Фальсифікатори історії, як у минулому, так і нині силкуються «довести», що в усьому, що відбувалося у ті роки, винні більшовики: вони, мовляв, захопили владу незаконним шляхом, нав'язали її всій країні, сформували однопартійний уряд, не рахуючись з волею демократичних партій, розігнали обрані всім народом Установчі збори, відмовилися визнати місцеві уряди, уклали сепаратний мир з Німеччиною і таким чином порушили союзницький обов'язок, відмовилися сплачувати борги колишніх урядів Росії, захопили власність іноземних капіталістів, погрожували Заходу всесвітньою революцією тощо. На підставі цих і подібних тверджень робиться висновок, що так звані експедиційні війська мали на меті допомогти демократичним силам Росії в боротьбі проти «німецької загрози», врятувати світ від більшовицької революції.

Однак такі твердження не відповідають фактам історії, а висновки, зроблені на підставі таких посилок, є навмисною брехнею. Наукову від-

¹ Ленін В. І. Розмова з японським кореспондентом Р. Накахіра, представником газети «Осака Асахі» // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 122.

повідь на поставлене питання дано у працях В. І. Леніна, документах Комуністичної партії та Радянської держави. Похід імперіалістів був експортом контрреволюції, спробою реставрації буржуазно-монархічного ладу в нашій країні. В. І. Ленін наголошував: «Усім відомо, що війна ця нам нав'язана; на початку 1918 року ми стару війну кінчили і нової не починали...»².

Головна причина цієї війни — в природі капіталізму, який генерує агресію і войовничо непримиренний до соціалізму. «Капіталізм, — відзначалося у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії, — зустрів народження соціалізму, як «помилку» історії, яка має бути «виправлена». Виправлена щоб то не було, будь-яким способом, не оглядаючись на право і мораль: збройною інтервенцією, економічною блокадою, підривною діяльністю, санкціями і «покараннями», відмовою від усякого співробітництва»³. Винуватцями інтервенції є імперіалісти всіх країн, і особливо — США. «...Американські мільярдери, ці сучасні рабовласники, відкрили особливо трагічну сторінку в кривавій історії кривавого імперіалізму, давши згоду... на збройний похід англо-японських звірів з метою задушення першої соціалістичної республіки»⁴.

Імперіалісти винні не лише у розв'язанні воєнної інтервенції, а й громадянської війни. Без втручання Антанти ніяка тривала серйозна війна у нас була б неможлива. В. І. Ленін відзначав: «...Всі знають, що проти нас пішли білогвардійці на заході, на півдні, на сході тільки завдяки допомозі Антанти...»⁵.

У війні проти Радянської республіки міжнародний капітал переслідував далекоглядні економічні, політичні й ідеологічні цілі. Головна з них — погасити вогнище світової соціалістичної революції.

Не менш важливим є питання про причини поразки інтервентів і білогвардійців та перемоги радянського народу. Дійсно, ворогів у Радянській республіці було багато, і, незважаючи на їх відмінності, всі вони були єдині у своїй ненависті до Радянської влади, більшовиків, революції; у військово-технічному відношенні вони, як відзначав В. І. Ленін, були в десятки і сотні разів сильніші⁶. У другій половині 1918 р. в їх розпорядженні знаходилося 400-тисячне військо інтервентів і 700-тисячне — білогвардійців. Вони мали солідну соціальну базу, їх підтримували майже всі політичні партії — від лівих есерів до махрових монархістів, організатори антирадянської боротьби застосовували різноманітну тактику (спочатку використовували свої війська, потім білогвардійські армії, згодом — військові формування країн так званої «Малої Антанти»).

Однак інтервенти і білогвардійці зазнали поразки. Цей факт також є постійним предметом буржуазних фальсифікацій. Найбільш поширена з них — твердження про те, що «білий рух» не мав єдності, «демократичні сили» не одержали належної і своєчасної допомоги ззовні.

Однак справа не в цьому, хоча, дійсно, у таборі контрреволюції не було, та й не могло бути єдності, білогвардійці не одержали тієї допомоги, на яку вони розраховували. Причини полягали в іншому. В лекції їх можна не розкривати, а порекомендувати студентам вивчити це питання самостійно, при цьому особливо увагу звернути на характер війни, міцність соціальних інститутів, створених революцією, міжнародну солідарність трудящих, керівну роль Комуністичної партії. Саме на ці

² Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади // Там же.— Т. 38.— С. 48.

³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 12.

⁴ Ленін В. І. Лист до американських робітників // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 46.

⁵ Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади // Там же.— Т. 38.— С. 48.

⁶ Див.: Ленін В. І. Московська губернська конференція РКП(б) 20—22 листопада 1920 р. // Там же.— Т. 42.— С. 21.

обставини вказував В. І. Ленін, характеризуючи джерела і причини нашої перемоги⁷.

Розкриваючи зміст першого питання лекції, необхідно насамперед відзначити, що партія показала причини війни, викрила її винуватців і організаторів, розробила і послідовно впроваджувала в життя програму оборони країни, створила і зміцнювала воєнну організацію соціалістичної держави, розгорнула величезну багатопланову роботу по мобілізації, організації та використанню всіх сил і засобів для досягнення перемоги над ворогом, керувала розробкою воєнно-стратегічних планів та їх здійсненням.

Вона була дійсно воюючою партією, незмінно виходила з ленінської настанови: «Всяка революція лише тоді чого-небудь варта, коли вона вміє захищатися...»⁸.

Для діяльності партії у розглядуваний період характерні небувалий розмах, дуже високі оперативність, організованість і цілеспрямованість. Воєнні питання були в центрі її уваги і вирішувалися у першу чергу. Лише між VIII і IX з'їздами РКП(б), тобто у найбільш напружений для республіки час, вони обговорювалися на 6 пленумах ЦК, 29 засіданнях Політбюро, 19 об'єднаних засіданнях Політичного бюро і Оргбюро та 110 засіданнях Оргбюро Центрального Комітету. Прийняті на них рішення ретельно впроваджувалися у життя. Такою ж напруженою була й діяльність партійних органів на місцях.

Далі слід відзначити, що мобілізація всіх сил і засобів для захисту соціалістичної Вітчизни, перетворення країни в єдиний воєнний табір, дальше зміцнення диктатури пролетаріату проводилися на основі ленінського декрету-відозви «Соціалістична Вітчизна у небезпеці», постанов ВЦВК від 2 вересня і 30 листопада 1918 р. та інших документів Комуністичної партії та Радянської держави. Відповідно до них країна оголошувалася єдиним воєнним табором, безумовний пріоритет надавався питанням оборони, створювалися надзвичайні органи керівництва і управління — Рада робітничо-селянської оборони на чолі з В. І. Леніним та Реввійськрада Республіки під головуванням Л. Д. Троцького, вводилися найсуворіші централізація і дисципліна, в інтересах фронту відбувалися розподіл усіх ресурсів і розстановка кадрів, проводилося навчання населення військовій справі. За 3 роки війни в системі Всеобучу військову підготовку пройшли сотні тисяч трудящих. У 1919 р., наприклад, військовій справі навчалися 800 тис. робітників і селян. Душею всеобучу були комуністи.

Найважливішим елементом діяльності партії по перетворенню країни в єдиний воєнний табір була зміна економічної політики Радянської держави. У зв'язку з цим необхідно відзначити, що серією постанов, розпоряджень і директив з осені 1918 р. почав уводитися «воєнний комунізм», метою якого була мобілізація і централізоване використання усіх можливостей і ресурсів країни під час війни. При цьому доречно підкреслити, що «воєнний комунізм», хоча і не суперечив поглядам на соціалізм, що панували в той час, як на суспільство без товарно-грошових відносин, був заходом, викликаним війною і розоренням. Без цієї політики в таких умовах неможливо було вистояти, тим більше — перемогти. Для доказу цієї тези слід нагадати студентам основні заходи, що проводилися згідно з політикою «воєнного комунізму», та розкрити їх значення. Так, форсована націоналізація усієї промисловості та найсуворіша централізація в її управлінні ослабляли економічні позиції кла-

⁷ Див.: Ленін В. І. Промова на конференції залізничників // Там же.— Т. 38.— С. 304; VIII Всеросійська конференція РКП(б) // Там же.— Т. 39.— С. 328—329; Промова на конференції залізничників Московського вузла 5 лютого 1920 р. // Там же.— Т. 40.— С. 230; Московська губернська конференція РКП(б) // Там же.— Т. 42.— С. 22—23. Див. також: Антисоветская интервенция и ее крах.— М., 1972.

⁸ Ленін В. І. Об'єднане засідання ВЦВК, Московської ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок // Там же.— Т. 37.— С. 116.

сових ворогів і поліпшувати економічне становище республіки. Монополія держави на розподіл хліба, всіх видів сільськогосподарської сировини і продовольства була ударом по куркулях і спекулянтах. Продовольча розверстка і продзагони для контролю за її здійсненням дали можливість зламати саботаж куркульства, одержати для робітничого класу і армії продовольство, для промисловості — сировину, зміцнити союз пролетаріату із селянством, насамперед біднотою. Загальна трудова повинність допомогла залучити все працездатне населення, і насамперед представників скинутих революцією класів, до праці на оборону.

Очевидно, є смисл ще раз нагадати студентам, що «воєнний комунізм», виправданий у надзвичайно складних умовах війни і розорення країни, неприпустимий, згубний в інших умовах, навіть якщо він проводиться у пом'якшених формах. На жаль, після смерті В. І. Леніна, в умовах культу особи Сталіна, це положення було забуте.

Серед інших заходів, що сприяли зміцненню диктатури пролетаріату, зростанню обороноздатності країни, слід назвати прийняття першої радянської конституції, нової партійної Програми, перехід від нейтралізації середняка до союзу з ним при опорі на бідноту, створення і зміцнення воєнно-політичного союзу радянських республік, рішення про їх воєнну єдність, яка доповнювалася єдністю фінансовою та господарською. У зв'язку з цим необхідно звернути увагу студентів на те, що VIII конференція РКП(б), що відбулася у грудні 1919 р., розглянула питання про Радянську владу на Україні і прийняла написану Леніним резолюцію. В ній відзначалося, що ЦК РКП(б), неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ще раз підтверджує визнання самостійності УРСР і при цьому враховує необхідність якнайтіснішого союзу всіх Радянських республік в їх боротьбі проти міжнародного імперіалізму.

Величезне значення в справі розв'язання питання про взаємовідносини між РРФСР та УРСР, зміцнення їх інтернаціоналістських засад мав ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», написаний наприкінці грудня 1919 р. «Ми хочемо добровільного союзу націй, — відзначав В. І. Ленін, — такого союзу, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над одною, — такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довір'ї, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді»⁹. Ленінська національна політика була однією з найважливіших передумов перемоги.

Заслугою Комуністичної партії є й те, що вона повною мірою врахувала міжнародний фактор: ефективно використала внутрішні та міжнародні протиріччя імперіалістичних країн та спиралася на міжнародну солідарність трудящих. Вона зробила все можливе, щоб прагнення іноземних робітників і селян взяти участь у захисті завоювань нашої революції було реалізоване. У зв'язку з цим можна нагадати студентам, що близько 300 тис. синів зарубіжних народів билися в лавах Червоної армії та у партизанських загонах у тилу інтервентів й білогвардійців.

Усі ці заходи Комуністичної партії та Радянської держави в політичній, економічній і військовій галузях зміцнювали позиції Республіки, сприяли перетворенню країни в єдиний воєнний табір, відіграли вирішальну роль у мобілізації й організації всіх ресурсів держави, створювали можливості й передумови для успішного захисту соціалістичної Вітчизни і розгрому ворогів.

Розпочинаючи висвітлення другого питання лекції, слід відзначити, що для перемоги над ворогом вказаних вище передумов, незважаючи на їх важливість, недостатньо — потрібна була армія нового типу. Тому однією з найважливіших сторін роботи партії у розглядуваний період була воєнно-організаційна діяльність, яка включала питання політичного керівництва військовим будівництвом і бойовими діями армії на фронтах і партизанів у тилу противника. Вирішуючи питання військового бу-

⁹ Там же.— Т. 40.— С. 41.

дівництва, партія спиралася на висновки К. Маркса і Ф. Енгельса, лєнінськy воєннy програму пролетарськoї революції і вчення про захист соціалістичної Вітчизни, на досвід воєнно-бойової роботи більшовиків у трьох революціях. Напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції і до 1918 р. Комуністична партія виходила з програмного положення про заміну постійного війська загальним озброєнням народу. Однак уже в грудні 1917 р., коли воєнно-політична обстановка ускладнилася, почалися пошуки шляхів створення постійної армії. 15(28) січня 1918 р. було прийнято декрет РНК про створення Червоної Армії, а 29 січня (11 лютого) — Воєнно-Морського флоту. До літа 1918 р. Червона Армія формувалася на принципах добровільності, а потім — на основі обов'язкової воїнської повинності. Це була класова, робітничо-селянська армія, право служити в ній надавалося лише трудящим.

До березня 1919 р. було проведено величезну роботу по створенню масової армії. На 6 фронтах і у внутрішніх округах до цього часу налічувалося 125 піхотних і 9 кавалерійських бригад. Разом з тим річний досвід виявив й істотні недоліки в цій справі: в ряді частин і з'єднань не було викорінено партизанщину, організація і дисципліна там були низькими, партійно-політична робота належною мірою не розгорнута. В управлінні військами порушувалися необхідні централізація та організованість. Окремі керівні військові працівники зневажливо ставилися до досягнень буржуазного воєнного мистецтва, виступали проти використання у Червоній Армії старих військових спеціалістів, недооцінювали значення воїнської дисципліни, відстоювали партизанщину. Все це загрожувало ослабленню бойової могутності армії. Тому воєнне питання виносилося на обговорення VIII з'їзду РКП(б).

Проти лінії ЦК виступила група «лівих комуністів» і ряд військових партійних працівників, у тому числі А. С. Бутов, К. Є. Ворошилов, П. І. Голошокін, С. К. Мінін, О. Ф. Мясников. Їх погляди були відображенням настроїв дрібнобуржуазних верств, які негативно ставилися до дисципліни та організованості. Величезну роль у захисті та обґрунтуванні лінії партії з питань військового будівництва відіграла промова В. І. Леніна на закритому засіданні з'їзду 21 березня 1919 р.

У прийнятій з'їздом Програмі і в рішенні з військового питання було закріплено основи воєнної політики партії та лєнінські принципи будівництва регулярної, масової, робітничо-селянської дисциплінованої армії нового типу.

Йдучи курсом з'їзду, партія добилася дійсно видатних успіхів у мобілізаційній роботі, формуванні військових частин і з'єднань, створенні постійних резервів, реорганізації постачання, у перебудові управління, будівництві партійних організацій і посиленні їх впливу у військах. До кінця громадянської війни в рядах Червоної Армії налічувалося 5,3 млн. бійців і командирів. За роки війни вдалося сформувати 20 армій, 100 дивізій і понад 100 полків різного призначення, у тому числі близько 300 військових формувань інтернаціоналістів. Створюючи багатомільйонну армію, партія піклувалася про збереження її класової чистоти, зміцнення пролетарської основи Збройних Сил. До кінця громадянської війни у Червоній Армії налічувалося 760 тис. робітників.

Створення багатомільйонної армії висунуло на порядок денний питання її озброєння і матеріально-технічного забезпечення. У зв'язку з цим було вжито енергійних заходів по збільшенню воєнного виробництва, особливо гвинтівок, кулеметів, артилерійських гармат і боєприпасів. З літа 1918 р. до кінця 1920 р. промисловість дала фронту 1 млн. гвинтівок, 13,6 тис. кулеметів, понад 840 млн. патронів, близько 800 гармат. За роки війни було відремонтовано 1600 і побудовано 650 нових літаків. Низький рівень розвитку економіки не давав можливості повною мірою задовольнити потреби діючої армії у бойовій техніці та зброї — в них вона постійно відчувала брак. Однак Червона Армія зуміла добитися воєнної переваги над противником.

Успішно розв'язувалося партією завдання підготовки і виховання кадрів. До кінця війни в армії налічувалося 273 тис. чол. офіцерського складу. Це були насамперед представники робітничого класу і колишні військові працівники партії з багаторічним підпільним стажем (М. В. Фрунзе, М. І. Подвойський, С. І. Гусев, С. М. Кіров, В. В. Куйбишев, Г. К. Орджонікідзе, В. К. Блюхер, В. О. Антонов-Овсієнко, В. М. Примаков, М. В. Криленко, К. О. Мехоношин, Р. П. Ейдеман, Й. Е. Якір та ін.). Це комуністи, направлені партією на воєнну і воєнно-політичну роботу в Червону Армію, — С. С. Вострецов, І. Н. Дубовой, І. Ф. Федько, О. Я. Пархоменко, М. О. Руднев, І. П. Уборевич, Я. Ф. Фабріціус, М. О. Щорс та багато інших. Це колишні солдати, матроси та унтер-офіцери старої армії Ф. Ф. Раскольников, М. Г. Маркін, С. М. Будьонний, Г. І. Котовський, В. І. Чапаєв, В. М. Азін, С. К. Тимошенко, І. С. Куртяков, І. І. Матвеев, В. І. Кіквідзе, М. М. Криворучко, Хаджі-Мурат Дзорахов та ін.

Великий загін військових кадрів становив уведений на самому початку будівництва Червоної Армії інститут політичних працівників: члени реввійськрад, воєнні комісари, політруки, інструктори політорганів, агітатори, відповідальні партійні організатори, клубні і бібліотечні працівники, співробітники редакцій військової преси, організатори навчання грамоті воїнів армії і флоту. Понад 60 тис. червоних офіцерів було підготовлено через систему військово-навчальних закладів.

Особливу сторінку в діяльності партії становить її досвід залучення на службу в Червоній Армії буржуазних спеціалістів. Внаслідок проведеної у цьому напрямі роботи за роки громадянської війни до лав армії влилося близько 96 тис. офіцерів, 10 тис. військових чиновників, 41 тис. медичних працівників. Питома вага військових спеціалістів у складі РСЧА у другій половині 1918 р. становила 76, у 1919 р. — 53 і у 1920 р. — 42%. Багато військових спеціалістів, які перейшли на бік Радянської влади, займали у Червоній Армії відповідальні командні й штабні посади і внесли великий вклад у справу розгрому інтервентів і білогвардійців. Серед них — І. І. Вацетіс, С. С. Каменев, М. М. Тухачевський, О. І. Єгоров, В. І. Шорін, А. І. Корк, Б. М. Шапошніков, Д. М. Карбишев та багато інших. Говорячи про роль військових спеціалістів, В. І. Ленін наголошував: «І тільки з допомогою їх Червона Армія могла здобути ті перемоги, які вона здобула»¹⁰.

Завершуючи виклад цієї частини лекції, слід розкрити роль партії у вихованні Червоної Армії, наголосити, що особливе значення у цьому плані мали такі заходи, як уведення вищезгаданого інституту політпрацівників, створення армійських політорганів і політорганізацій, постійне поповнення армії комуністами і комсомольцями. За роки війни було проведено 5 загальнопартійних мобілізацій комуністів на фронт, крім того, з дозволу Центрального Комітету проводилися місцеві мобілізації. У загальній кількості вони дали армії 260 тис. комуністів. На партійно-політичну роботу в армію лише через центральні органи партії було направлено понад 28 тис. відповідальних працівників. В армії діяло 7 тис. партійних осередків. Створений у жовтні 1918 р. комсомол направив на фронт 70 тис. своїх членів. Через своїх членів, комісарів, партійні організації та партійні органи партія забезпечила свій вплив у Червоній Армії, виступила вихователем її особового складу і цим створила ідейні передумови перемоги над силами контрреволюції.

Заслуга Комуністичної партії полягала не тільки в тому, що вона створювала необхідні передумови для перемоги, а й організовувала їх реалізацію, тобто здійснювала політичне і військово-стратегічне керівництво бойовими діями Червоної Армії і партизанів у тилу противника. Центральний Комітет був справжнім штабом, центром керівництва обо-

¹⁰ Ленін В. І. Промова на засіданні Московської Ради робітничих і червоно-армійських депутатів 6 березня 1920 р. // Там же.— Т. 40.— С. 191.

роною країни. У його постановах і директивах визначалися стратегічні цілі найважливіших операцій, на основі яких командування розробляло плани бойових дій.

Розкриваючи зміст цієї тези, слід відзначити, що Центральний Комітет насамперед добивався суворого втілення в життя принципу єдності політичного й військового керівництва, не допускав ніяких відхилень від лінії і вказівок партії. «Політика військового відомства, як і всіх інших відомств та установ, — відзначалося в постанові ЦК РКП(б) від 25 грудня 1918 р., — проводиться на точному обґрунтуванні загальних директив, які давала партія в особі її Центрального Комітету»¹¹. Водночас Центральний Комітет ліквідував спроби некомпетентного втручання у розв'язання воєнно-оперативних питань, підміни функцій військових органів партійними, підризу авторитету Головокома чи командуючих. Влітку 1918 р. ЦК РКП(б) направив ряду партійних комітетів директиву, в якій, зокрема, відзначалося: «ЦК пропонує партійним комітетам і всім членам партії не тільки не втручатися в оперативні розпорядження фронту, а й неухильним їх виконанням подавати належний приклад усім іншим організаціям та особам»¹².

Керівна роль партії полягала в тому, що вона своєчасно визначала, звідки треба чекати найбільшої небезпеки, тобто визначала головний театр воєнних дій, головний напрям і вид стратегічних ударів, стежила за правильністю з політичної точки зору воєнно-стратегічних планів і розробок Головного командування Червоної Армії. Так, у «Тезах ЦК РКП(б) у зв'язку з становищем Східного фронту»¹³ було визначено головне політичне і воєнно-стратегічне завдання — розгромити Колчака. Східний фронт оголошувався головним. Влітку 1919 р. ЦК партії визначив, що головна небезпека перемістилася на південь. У листі ЦК РКП(б) «Всі на боротьбу з Денікіним!» було сказано про нову стратегічну установку партії. «Всі сили робітників і селян, всі сили Радянської республіки, — підкреслювалося в ньому, — повинні бути напружені, щоб відбити нашість Денікіна і перемогти його, не спиняючи переможного наступу Червоної Армії на Урал і на Сибір»¹⁴. Навесні 1920 р. у зв'язку з вторгненням на територію Радянської країни військ буржуазно-поміщицької Польщі ЦК РКП(б) визначив головним Західний фронт і дав вказівку військовому відомству протягом найкоротшого часу зосередити там максимум сил і засобів. Восени того ж року партія направила основні сили на розгром Врангеля.

Так партія діяла протягом усього ходу громадянської війни, зосереджуючи сили Червоної Армії й мобілізуючи людські резерви для нанесення рішучого удару противнику на головному напрямку, на найнебезпечнішій ділянці фронту. Туди перекидалися найбільш боєздатні частини, посилалися комуністи і комсомольці. Підкреслюючи вирішальну роль партії у досягненні перемоги, В. І. Ленін відзначав у доповіді Центрального Комітету на IX з'їзді партії, що «...тільки завдяки тому, що партія була на сторожі, що партія була якнайсуворіше дисциплінована, і через те, що авторитет партії об'єднував усі відомства й установи, і на заклик, що його дав ЦК, як один ішли десятки, сотні, тисячі і кінець кінцем мільйони, ...тільки через це, незважаючи на дворазовий, триразовий і чотириразовий похід імперіалістів Антанти та імперіалістів усього світу, ми спроможні були перемогти»¹⁵.

Завершити виклад даного питання доцільно тезою про те, що душею всієї справи захисту Вітчизни був В. І. Ленін. Будучи членом ЦК та його Політбюро, очолюючи Раду Народних Комісарів й Раду Робітничої

¹¹ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза.— М., 1969.— С. 35.

¹² КПСС — организатор защиты социалистического Отечества.— М., 1977.— С. 114.

¹³ КПРС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 86—88.

¹⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 41—42.

¹⁵ Там же.— Т. 40.— С. 230.

і Селянської Оборони, перейменовану згодом у Раду Праці і Оборони, Володимир Ілліч об'єднав партійне, державне і військове керівництво, контролював діяльність Реввійськради республіки й Головного командування, керував усією складною роботою по мобілізації ресурсів країни на оборону, на всебічне забезпечення бойових дій Червоної армії*.

У робочому кабінеті Володимира Ілліча, крім карти європейської частини Росії, на якій він сам помічав прапорцями розташування військ, було ще 50 карт і схем найважливіших операцій Червоної Армії. Він вникав у подробиці ходу бойових дій і вражав усіх незвичайною глибиною своїх військових знань та далекоглядністю пропонованих ним задумів і рішень. Якось після бесіди В. І. Леніна з працівниками штабу РВР республіки один з військових спеців зауважив: «Та ж Володимир Ілліч — справжній генерал-професор»¹⁶.

Один з відомих військових діячів партії К. О. Мехоношин згадував: «Якщо учасникам Жовтневої революції вдасться відновити більшменш точну історію воєнної боротьби того часу і з усією повнотою змалювати роль В. І. Леніна як військового вождя, то ми побачимо, скільки найнебезпечніших моментів ми уникли завдяки тому, що Володимир Ілліч своїм геніальним чуттям так правильно визначив роль і завдання Головнокомандуючого усіх революційних Збройних Сил. Його сміливо можна назвати нашим першим червоним маршалом»¹⁷.

Одним з найважливіших аспектів діяльності партії в розглядуваний період була підготовка і прийняття нової Програми. Оскільки це питання виноситися на семінарське заняття, у лекції, на наш погляд, доцільно спинитися лише на таких основних положеннях. По-перше, з перемогою Жовтневої революції перша Програма була виконана — робітничий клас Росії взяв політичну владу у свої руки. «Вперше в історії, — сказано, зокрема, в новій редакції Програми КПРС, — виникла держава робітників і селян. Почалося творення нового світу»¹⁸. В умовах, що склалися, виникла необхідність прийняття нової Програми, яка мала озброїти партію чіткою орієнтацією її дальшої діяльності, визначити основний зміст і головні напрями роботи на весь період переходу від капіталізму до соціалізму. Вона мала стати орієнтиром для всіх комуністичних і робітничих партій при розробці і здійсненні ними своєї політичної лінії.

По-друге, друга Програма партії з повною підставою називається ленінською. І це цілком закономірно: адже В. І. Ленін виступив ініціатором її підготовки ще у квітні 1917 р. Проект Програми розробила комісія під його керівництвом. Особливо важливу роль у теоретичній розробці і обґрунтуванні корінних положень проекту відіграли праці В. І. Леніна, у тому числі «Доповідь про перегляд програми і зміну назви партії», «Чорновий начерк проекту програми РКП», «Проект програми РКП(б)», «Чергові завдання Радянської влади» та ін. Володимир Ілліч захистив принципів положення теоретичної частини проекту Програми та з національного питання, показав помилковість позиції в цьому М. І. Бухаріна, Г. Л. Пятакова та деяких інших делегатів VIII з'їзду РКП(б).

Програма, за визначенням В. І. Леніна, має «містити абсолютно незаперечне, фактично встановлене»¹⁹. Тому він прагнув, щоб у Програмі був простежений розвиток капіталізму в цілому — від простого товар-

* За період з грудня 1918 р. по 24 грудня 1920 р. під головуванням В. І. Леніна відбулося 143 засідання РПО. Тільки в 1919 р. він керував роботою 14 пленумів ЦК і 40 засідань Політбюро, де вирішувалися військові питання. З листопада 1917 р. по листопад 1920 р. Володимиром Іллічем написано понад 600 документів з питань оборони.

¹⁶ Лит. газ.— 1980.— 18 февр.

¹⁷ О Владимире Ильиче Ленине: Воспоминания, 1900—1922.— М., 1963.— С. 244—245.

¹⁸ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 145.

¹⁹ Ленін В. І. Доповідь про партійну програму 19 берез: VIII з'їзд РКП(б), 18—23 берез. 1919 р. // Повне збір. творів.— Т. 38.— С. 151.

ного виробництва до його вищої стадії — імперіалізму. Імперіалізм породжує пролетарські революції, які змітають його панування. Однак повна ліквідація капіталізму досягається не одразу. Розв'язання цього завдання становить суть перехідного періоду.

М. І. Бухарін, який виступав на з'їзді другим доповідачем з питання прийняття Програми (від меншості комісії по виробленню проекту), пропонував включити до вступної її частини тільки визначення імперіалізму і не давати в ній характеристики простого товарного виробництва й до-монополістичного капіталізму, з яких виростає монополістичний капіталізм, співіснуючи з ними. На відміну від В. І. Леніна, М. І. Бухарін розглядав імперіалізм як особливу суспільно-економічну формацію, відстоюючи теорію так званого «чистого імперіалізму». Такий підхід логічно вів до визнання можливості «чисто пролетарських» революцій, заперечення ролі аграрного й національно-визвольного рухів, до недооцінки дрібного товаровиробника, а найголовніше — союзу робітничого класу з трудовим селянством. На ділі це означало заперечення можливості перемоги революції й побудови соціалізму в одній країні.

Викриваючи неспроможність позиції Бухаріна, В. І. Ленін показав, що він ігнорує необхідність перехідного періоду. «Чистий імперіалізм, — підкреслював Володимир Ілліч, — без основної бази капіталізму ніколи не існував, ніде не існує і ніколи не існуватиме»²⁰.

В. І. Ленін піддав гострій критиці помилкові погляди Бухаріна й Пятакова з національного питання. Вони, зокрема, вважали неможливими національно-визвольні війни при імперіалізмі, заперечували програмну вимогу про право націй на самовизначення аж до державного відокремлення, підміняючи його лозунгом «самовизначення трудящих класів кожної національності». Володимир Ілліч довів, що така позиція ігнорує реальність, підтримує, по суті, великодержавний шовінізм, позбавляє пролетаріат союзників і ставить під удар саме існування Радянської влади.

По-третє, нова Програма була першою програмою правлячої Комуністичної партії, програмою побудови соціалізму. «Прийнявши другу Програму на VIII з'їзді в 1919 році, — підкреслювалося на XXVII з'їзді КПРС, — партія висунула завдання побудови соціалізму»²¹. В економічній сфері нова Програма орієнтувала на всебічний розвиток виробничих сил країни, доведення до кінця експропріації буржуазії, перетворення засобів виробництва у всенародну власність, переведення всього господарського життя на основу єдиного народногосподарського плану. Її аграрна частина містила заходи соціалістичної перебудови сільського господарства. При цьому підкреслювалося необхідність дотримання принципу добровільності під час вступу селян до колективних господарств. У Програмі було визначено також завдання в галузі народної освіти, охорони праці й соціального забезпечення, охорони здоров'я тощо.

По-четверте, нова Програма була документом величезного значення не тільки для нашої партії й радянського народу, а й для всього міжнародного робітничого й комуністичного руху. «...Простий переклад нашої програми, — підкреслював В. І. Ленін, — буде найкращою відповіддю на питання, що зробила Російська комуністична партія, яка становить один із загонів всесвітнього пролетаріату. Наша програма буде найсильнішим матеріалом для пропаганди й агітації, буде тим документом, на підставі якого робітники скажуть: «Тут наші товариші, наші брати, тут робиться наша спільна справа»²².

Важливим аспектом діяльності партії в роки іноземної інтервенції і громадянської війни було піклування про стан і перспективи міжнарод-

²⁰ Там же. — С. 148.

²¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 145.

²² Ленін В. І. Промова при закритті з'їзду, 23 берез: VIII з'їзд РКП(б) // Повне зібр. творів. — Т. 38. — С. 206.

ного робітничого й комуністичного руху, боротьба за створення та зміцнення III, Комуністичного Інтернаціоналу, розробка стратегії і тактики діяльності партій нового типу. Велику роль у розв'язанні цих завдань мала праця В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі».

Оскільки цьому передбачається присвятити семінарське заняття, в лекції доцільно спинитися на тих аспектах питання, які мають проблемний характер і найбільшою мірою пов'язані із сучасністю. Нагадавши студентам про те, що 12 червня 1920 р. перед відкриттям II Конгресу Комінтерну вийшла в світ кількома мовами праця В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», можна поставити запитання: «Чому під час війни, коли питання боротьби проти сил контрреволюції були ще далеко не розв'язані, Володимир Ілліч пише працю, яка з переліченими вище завданнями безпосередньо не пов'язана?».

Відповідь на це запитання допоможе дати аналіз обстановки того часу, стану міжнародного робітничого й комуністичного руху, перспектив світової революції, що тоді намітилися. У зв'язку з цим слід відзначити, що під впливом Жовтня і в силу внутрішніх причин у багатьох країнах з'явилися комуністичні партії й групи. Кількість членів у них була ще незначною, а зв'язки з масами — неміцними. Свого досвіду вони ще не нагромадили, а досвіду більшовизму — не опанували. Молоді партії і групи ще не звільнилися від тягаря соціал-реформізму II Інтернаціоналу, з рядів якого вони вийшли. Це в той час було головною небезпекою в комуністичному русі. Водночас молоді партії і групи припускалися помилок «лівого» характеру: заперечували роль авторитетів вождів у революційному русі, неправильно трактували питання про співвідношення ролі мас, класів, партій і вождів у визвольній боротьбі, виступали проти централізму та партійної дисципліни, заперечували можливість і необхідність роботи в реформістських профспілках та буржуазних парламентах, не визнавали ніяких компромісів у політичній боротьбі тощо.

Це були помилки росту. В. І. Ленін називав їх «дитячою хворобою лівизни». Небезпека цих помилок зросла у зв'язку з тим, що на них мало звертали уваги, не було достатнього досвіду боротьби з ними, вони могли розростатися і призвести до відриву партій від мас, перетворити їх у секти, перешкодити їм стати справжніми вожаками мас у їх визвольній боротьбі.

Отже, треба було вилікувати братні партії і групи від хвороби «лівизни», озброїти їх революційною стратегією і тактикою й таким чином зміцнити міжнародний комуністичний рух — одну з вирішальних умов успішного розвитку світової революції.

Кращим способом розв'язання цього завдання В. І. Ленін вважав показ міжнародного значення Жовтневої революції й історичного досвіду більшовизму, а також марксистський аналіз помилок «лівих» та обґрунтування шляхів їх подолання. Саме цьому підпорядковані весь зміст і структура його праці.

Книга В. І. Леніна, як відомо, і починається з показу міжнародного значення Жовтневої революції. І це не випадково. Володимир Ілліч керувався тим, що її досвід є унікальним, оскільки вона була першою переможною революцією пролетаріату й найбіднішого селянства, й універсальним, оскільки революція перемогла в країні, яку можна порівняти із соціальною лабораторією всієї планети.

Трудящі багатьох країн потяглися до цього досвіду, прагнули багато чого зробити за російським зразком, але цьому перешкоджали дві помилкові точки зору, які набули поширення на Заході. Опортуністичні вожді II Інтернаціоналу (Каутський, Бауер, Адлер та ін.) намагалися довести, що досвід Жовтня нібито неприйнятний для розвинутих країн Заходу, що вони мають іти і підуть своїм шляхом (тобто шляхом повільних реформ і поступової зміни та перетворень капіталізму). На противагу реформістам молоді комуністичні партії й групи абсолютні-

зували досвід Жовтня, канонізували його, робили спроби використати його без врахування місцевих умов і міжнародної обстановки в цілому.

Обидві точки зору становили небезпеку для міжнародного робітничого й комуністичного руху. Перша — роззброювала робітничий клас, штовхала його на безплідний шлях боротьби за реформи що б то не стало. Друга — вела до відриву від життя, до авантюризму.

У зв'язку з викладеним вище особливого значення набувають розв'язані В. І. Леніним питання: як треба розуміти міжнародне значення Великого Жовтня, як сприймати й ставитися до історичного досвіду більшовизму, чого вчить досвід нашої революції, що необхідно насамперед засвоїти і прийняти з історичного досвіду більшовицької партії. Розкрити ці питання на лекції зовсім не обов'язково. Методично виправданим буде обмежитися лише їх постановкою з таким розрахунком, що студенти знайдуть на них відповіді у праці В. І. Леніна і обговорять на семінарі. В менш підготовленій аудиторії можна звернути увагу на те, що Володимир Ілліч виступав як проти применшення, а тим більше заперечення досвіду Жовтневої революції, так і проти його абсолютизації. Він вважав, що його необхідно застосовувати творчо, з урахуванням конкретних умов того часу. Головним у цьому досвіді є безперечно доведене положення про те, що без диктатури пролетаріату і партії нового типу перемогти буржуазію, взяти владу, утримати її й побудувати соціалістичне суспільство неможливо.

В. І. Ленін розвинув учення про основний закон революції, про історичне призначення, завдання і функції диктатури пролетаріату, про партію в системі диктатури пролетаріату, закони її розвитку і зміцнення, показав джерела і корені небезпеки справа та дрібнобуржуазної революційності в робітничому русі, вніс видатний вклад у вчення про стратегію і тактику комуністів.

Конкретні помилки «лівих» розглядати на лекції, як показує досвід, не варто. Можна обмежитися лише постановкою проблемних питань. Наприклад, таких: Чому В. І. Ленін вважав помилковим протиставлення «лівими» вождів — партіям, класам, масам на тій підставі, що лідери II Інтернаціоналу зрадили інтереси робітничого класу, перейшли на бік буржуазії, а після Жовтня повернули свій фронт боротьби проти Радянської влади? Чому відмова «лівих» працювати в реформістських профспілках і їх спроби створити свої революційні професійні організації В. І. Ленін вважав помилкою, небезпечною для робітничого класу та його партії? Чому В. І. Ленін закликав комуністів працювати в буржуазних парламентах, хоча буржуазний парламентаризм до того часу пережив себе історично? У чому помилковість і небезпечність безкомпромісної тактики «лівих», чому і за яких умов компроміси в політичній боротьбі можливі, допустимі й неминучі?

Шукаючи відповіді на пропоновані запитання, студенти, як правило, наштовхуються на певні труднощі. Виникає проблемна ситуація. В такому випадку варто дати студентам поради, які допоможуть їм знайти відповіді у ході самостійної роботи, зробити висновки і пов'язати їх із сучасністю. Для першого запитання, наприклад, достатньо буде нагадати відомі з програми середньої школи марксистські положення про співвідношення ролі народних мас і особи в історії. Для другого запитання доцільно навести ленінську тезу про таку умову, як єдність усіх загонів робітничого класу у боротьбі проти буржуазії. Для третього — звернути увагу на те, що буржуазний парламентаризм пережив себе історично, а не політично, оскільки віра мас у буржуазний парламент, їх прихильність до традицій парламентаризму в країнах Заходу була ще великою, та й нині ще досить значна.

Очевидно, слід докладніше спинитися на четвертому запитанні — про компроміси, їх природу, характер і особливості застосування. При цьому треба звернути увагу на яскраві приклади політичних компромісів у міжнародній діяльності КПРС на сучасному етапі.

Оскільки зміст книги В. І. Леніна на лекції докладно не розглядається, то, оцінюючи її, можна обмежитися тезами, які будуть розкриті і доповнені студентами на семінарських заняттях. Історичне значення праці слід пов'язувати з умовами (тодішніми і теперішніми). Треба також сказати, яке значення вона має для нас і для комуністів інших країн. У зв'язку з цим необхідно відзначити, що це — одне з видатних творів ленінського генія. В книзі узагальнено історичний досвід більшовизму, викладено вчення про класову боротьбу пролетаріату та його партії в нових історичних умовах. У ній набули дальшого розвитку теорія соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, вчення про партію нового типу. Ідеї книги були схвалені і покладені в основу рішень II Конгресу Комінтерну. Вони допомогли братнім партіям вилікуватися від дитячої хвороби «лівизни» і стати масовими. Ленінська праця була і залишається настільною книгою комуністів усіх країн. Світова історія підтвердила правильність усіх її положень, порад і вказівок. Ідеї книги набули дальшого розвитку в рішеннях КПРС і братніх партій, і насамперед, у документах міжнародних та регіональних нарад, конференцій та зустрічей представників марксистсько-ленінських партій, у матеріалах XXVII з'їзду КПРС і XIX Всесоюзної партійної конференції.

На закінчення лекції необхідно зробити загальні висновки, нагадати оцінку періоду громадянської війни й іноземної інтервенції, дану М. С. Горбачовим у доповіді, присвяченій 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції: «Суворі випробування принесли ці роки молодій Радянській владі. В усій своїй простоті й суворості постало питання: бути чи не бути соціалізму. Партія згуртувала й мобілізувала народ на оборону соціалістичної Вітчизни, завоювань Жовтня. Голодні, роздягнені й роззуті, погано озброєні червоні бійці розгромили добре навчену та озброєну контрреволюційну армію, яку щедро підгодовували імперіалісти Заходу і Сходу. Вогненна межа громадянської війни пройшла по всій країні, по кожній сім'ї, переорала звичний уклад життя, психологію і долю людей. У цьому смертельному бою перемогла воля народу, прагнення мільйонів до життя»²³.

У ході лекції доцільно використати історичну карту і слайди: «Республіка в кільці фронтів», «Програма захисту завоювань Жовтня», «Політика «воєнного комунізму», «В. І. Ленін про умови перемоги соціалістичної революції», «На чому тримається дисципліна революційної партії», «У боротьбі з якими ворогами зміцнів і загартувався більшовизм» тощо.

Завершити лекцію слід короткою характеристикою літератури, що вийшла по темі останнім часом. Особливу увагу слід звернути на книги: Ленин В. И. «Военная переписка, 1917—1922» (М., «Воениздат», 1987); Горбачов М. С. «Жовтень і перебудова: революція продовжується» (К., «Політвидав України», 1987); «Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия» (М., «Сов. Энциклопедия», 1987); «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник» (К., «Головна редакція Української Радянської Енциклопедії», 1987); «Они остаются с нами (Об интернационалистах, участвовавших в Октябрьской революции и гражданской войне) : В 2-х кн. (М., «Политиздат», 1987).

І. Ф. НОВИКОВ (Київ)

²³ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 9.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

ОДИН ДЕНЬ БИТВИ ЗА ДНІПРО 1943 р.

Вихід до Дніпра

Кінець серпня 1943 р. Біло-голуба імла вкрила сріблясту гладінь Дніпра. По річці у безладді пливли шматки розбитих човнів, різних плотів та інших переправних засобів. Зрідка з гуркотом вибухали снаряди, випущені важкою артилерією противника, котрі здіймали в повітря величезні пухлини водяного пилу. Все тут нагадувало про недавній бій.

У ті дні штурмові загони, створені з комуністів і комсомольців, переправлялися через річку, щоб захопити плацдарм та утримувати його до підходу своїх головних сил. «3-й комсомольський мотострілецький батальйон під командуванням І. П. Вороніна, який ще вчора визволяв місто Кременчук, цієї ж ночі з 29 на 30 серпня 1943 року, здійснивши 80-кілометровий марш-кидок, на світанку вийшов на берег Дніпра біля села Переволочне. Завдання було нелегке: з наступом темряви батальйон мав переправитися на протилежний берег, захопити й утримувати плацдарм»¹.

Усі напружено готувалися до бою: одні шукали переправні засоби, інші вели спостереження за противником, вивчали місце, визначене для наступу, треті займалися зброєю й боеприпасами, непомітно переносили їх ближче до берега.

У другій половині дня капітан Воронін наказав бійцям відпочити, а сам, схилившись над картою, обдумував план наступної операції: циркулем міряв відстань до зрізу води, першої ворожої траншеї, робив хронометраж часу, який знадобиться для того, щоб подолати її. Подумки міркував: «Раптовість і тільки раптовість. Підійти непомітно, водночас усім батальйоном, стрімким кидком, без пострілу захопити висоту разом з траншеями».

Насували сутінки. Дніпро вкривався білою завісою туману, а нічний прохолодий вітерець вже нагадував про наближення осені. Бійці, які трохи відпочили, готувалися до операції: хто переносив на руках човни, а хто штовхав до води амфібії. Перевірялася надійність і готовність усіх переправних засобів. Командир батальйону і командири рот востаннє уточнювали план дій, порядок висадки й взаємодії воїнів на протилежному березі.

— Все готово, товаришу капітане! — чітко доповів командир понтоного взводу старший сержант П. Кириченко. Воронін подивився на годинник!...

— Двадцять три години,— підтвердив П. Кириченко,— а до протилежного берега — майже кілометр.

Капітан на хвилинку замислився, а потім віддав наказ — завантажуватися. Все робилося швидко, без зайвої штовханини, із додержанням усіх правил маскування.

Форсування

Противник обстрілював з мінометів та артилерійських гармат усю заплаву річки. Це нікого не турбувало, бо всі звикли до такої обстановки. Завантажилися, і караван транспорту вирушив на Мишурин

¹ Центр. арх. Мін-ва оборони СРСР (далі — ЦАМО СРСР), ф. 332 мк, оп. 4948, спр. 36, арк. 18.

Ріг *. Темрява і густий туман сприяли непомітному просуванню човнів й амфібій та підходу до наміченого об'єкта. Комбат сів на носову частину амфібії і вдивлявся у безмовну темряву, відлічуючи хвилини. Він постійно думав про бойове завдання, раптову висадку, про варіант атаки, який треба вибрати... Час спливав не так швидко, як хотілося. Всім здавалося, що амфібії ось-ось підійдуть до берега.

— Ми, начебто, не в той бік пливемо, — сказав хтось із солдатів. У цей момент попереду з'явилася ледь помітна біла заграва.

— Ракети! — загукали всі в один голос.

— До берега ще далеко, — відповів досвідчений понтонер П. Кнриченко, водій головної машини.

— Амфібіям вирівнятися в лінію, — віддав наказ комбат. Машини вишикувалися, течія води і знесення транспорту зменшилися. У повітрі десь стрекотав літак ПО-2, який спеціально глушив шум моторів, щоб човни й амфібії могли непомітно підійти до району висадки. Обстановкою, що склалася, Воронін був задоволений.

— Починаємо діяти за варіантом № 1, — наказ комбата було передано бійцям. Це означало: швидкий кидок до самих траншей противника, не відкриваючи вогонь; бій починати із захопленням траншей; ворога приголомшити раптовістю нападу.

Берег, де бійці мали висадитися, заріс чагарником та рідким лісом, далі йшло підвищення. Все це завершувала висота, де й проходив передній край головної смуги ворожої оборони. Безпосередньо біля берега річки були лише ракетники, які освітлювали підступи до неї. Ракети вихоплювалися одна за одною, але розчинялися в гущині туману.

Транспорт наближався до берега, всі готувалися до бою. Капітану Вороніну не давала спокою єдина думка: «220 чоловік, а що у кожного на душі? Чи знаю я їх усіх? Що вони думають про мене?» Вона захопила зненацька, вперше прийшла до нього. На хвилину мозок полонив страх. Комбат сторопів... «Ні, всі вони радянські люди, більшість — комуністи й комсомольці. Вчора я з ними йшов у бій за Кременчук. Вони не відстали від мене, а йшли вперед...» На цьому місці думка обірвалася. Амфібії вже підійшли до берега, бійці вистрибували з них і бігли займати свої позиції.

Захоплення плацдарму

Раптова висадка вдалася, батальйон успішно просувався вперед, до висоти, не відкриваючи вогонь. Але противник уже зняв тривогу, почав безладно стріляти. На лівому фланзі 3-я рота зайняла траншеї і вела рукопашний бій. Капітан Воронін підняв другу роту і з бійцями йшов у наступ. Він сподівався виграти час і, користуючись темрявою, прагнув якомога ближче підійти до ворожих окопів. Ось вже з'явився бруствер траншей, видно німців, що метушаться і тікають.

— Сигнал до атаки! — наказав Воронін. Його ординарець І. Кутепов розрядив одразу дві ракетниці... Пролунало грізне «ура», у ворожі окопи полетіли гранати, противник запанікував. Фашисти не витримали нічного рукопашного бою, але зараз спробували чинити опір. Та перевага в силах була на боці радянських бійців. Багато хто з гітлерівців, наляканий цим раптовим наступом, кидав зброю і тікав по ходах сполучення вглиб своєї оборони. Комбат разом з розвідниками старшого сержанта В. Дегтярьова одним з перших стрибнув у траншею. Вони знищили кілька гітлерівців. Швидко зорієнтувавшись, Воронін віддав наказ:

— Ось тут розмістимо наш командний пункт! Командиру взводу зв'язку розгорнути радіостанцію! Зв'яжіться з лівим берегом.

* Підручними засобами ми не користувалися. В наше розпорядження було передано понтонну роту.

Зв'язківці, тримаючи в руках катушки з дротом, побігли вздовж лінії фронту. 18-річна комсомолка Є. Морозова, якій, здавалося, важко було навіть підняти радіостанцію РБМ, впала у траншею і вже через кілька хвилин звичайно бубніла: «Волга», я «Десна», як мене чуєте? Прием!» Комбат квапив зв'язківців, його цікавило становище на флангах — як там? Подумки він увесь час згадував наказ командира корпусу генерала М. Д. Соломатіна: «Від вас багато що залежить. Якщо ви не захопите висоту, противник вас скине у Дніпро». Воронін чудово це розумів і квапився доповісти комкору про успішні дії бійців батальйону. Висоту зайнято, є й трофеї: чотири гармати, два десятки кулеметів, більш як п'ятдесят автоматів і карабінів.

Комбат почав допитувати полонених. Його цікавило таке запитання: з якими ворожими бойовими частинами він має справу? Скільки їх? Він дізнався, що проти радянських воїнів діяли солдати 30-ї піхотної дивізії і танкової дивізії СС «Велика Німеччина». «Противник серйозний», — подумав капітан і відразу ж визначив завдання взводу саперів — протитанковому резерву. Вони почали збирати протитанкові німецькі міни й розміщувати їх на напрямках можливої танкової атаки.

Туман розсіявся, почався новий день. З'явилося непривітне осіннє сонце. У повітрі загурчав розвідувальний літак «Фокке-вульф». Помітним став рух військ у глибині оборони противника. Оцінюючи обстановку, Воронін дійшов висновку: гітлерівці готують контратаку. Він знав, що німці спробують повернути втрачене, й готувався до їхнього наступу. Воронін по телефону попередив командирів рот про можливий бій з ворогом: «Дивіться, найстрашніше попереду. Стояти на смерть! Проведіть нараду за участю комсомольців та комуністів».

З'явилися фашистські літаки, дев'ятка за дев'яткою. Вони методично бомбардували висоту. Потім у хід пішли артилерія та міномети. Гітлерівці розраховували знищити всіх радянських бійців. Але вони прорахувалися... Комуніст Воронін передбачив це, він завчасно віддав наказ: «Всіх людей відвести по ходах сполучення ближче до переднього краю противника, використавши його бліндажі». І ось вони в небезпеці. Парторги рот, скориставшись цією нагодою, провели заплановану нараду.

Клятва

Комбат вирішив зібрати комуністів другої роти й протитанкової батареї.

— Товариші,— почав Воронін.— Ми виконали наказ Батьківщини, захопили плацдарм майже без втрат. Сьогодні на нас чекає смертельний бій з ворогом. Комуністи й комсомольці завжди виявляли відвагу та мужність. Отже, поклянемося партії й Вітчизні виконати свій обов'язок і утримати позиції. Жодного кроку назад!

— Запевняємо вас, товаришу комбат, і вас, товариші комуністи, що висоту 147,4 бійці другої роти втримають,— заявив старший лейтенант Є. Волков.

— Усі ми присягаємо,— сказав комуніст П. Єдунов. Клятва пролунала надзвичайно урочисто. Багато хто з комсомольців написав заяву з проханням прийняти їх до лав Комуністичної партії.

— Тепер ми всі — комуністи,— сказав парторг роти рядовий С. Онищенко, коли зібрав ці документи. Потім виступив командир взводу розвідки В. Дегтярьов. Урочисту клятву воїнів і нині, через стільки років, не можна читати без хвилювання.

Капітан Воронін стояв серед бійців і подумки згадував минулі бої, все, про що йшлося на цих зборах. Воно схвилювало його до глибини душі. Він потайки гриз себе за те, що іноді скептично думав про бійців. Тепер капітан був упевнений в них. Це надавало йому сил і бадьорості.

— Гітлерівці підуть в атаку і спробують скинути нас у Дніпро,— почав комбат. — Але ви пам'ятаєте, що я завжди був з вами. І в цьому бою ми разом будемо битися до останньої краплини крові.

Тим часом ворожа артилерія й авіація продовжували обстрілювати плацдарм. У повітря злітали шматки землі, палав ліс, все, що могло горіти. Чорний дим вкрив плацдарм. Здавалося, що на цій крихітній території не залишилося жодної живої істоти. Але батальйон, перебуваючи в нейтральній зоні, готувався до бою.

Поки калатають серця

Літаки відлетіли, замовкла артилерія, в окопах почала підніматися ворожа піхота. Радянські воїни швидко зайняли свої місця. Німці йшли стіною, на весь зріст, вигукуючи незрозумілі, дикі слова. Вони сподівалися, що після такої артпідготовки все живе знищене. Ось противник підійшов на відстань пострілу; помітно, як гітлерівці прискорюють свої кроки. А команди «вогонь» не було. У когось не витримали нерви — пролунала кулеметна черга...

— Вогонь! — вигукнув комбат. У повітря злетіла червона ракета. Свинцевим дощем «пригостили» ворога наші бійці. Один за одним падали на землю фашисти. Поразка розлютила гітлерівське командування. Знову запрацювала артилерія, почалася нова атака. Німці йшли вже не стіною, а цепом, короткими перебіжками. В деяких місцях їхнім малим групам удалося досягти нашої траншеї і почати рукопашний бій. Вони поспішали, намагаючись до кінця дня захопити плацдарм, бо розуміли, що вночі з другого берега переправляться свіжі сили і тоді у них шансів не буде...

Ось виник розрив між першою та другою ротами. Рукопашний бій веде взвод лейтенанта М. Косорева. Комбат відправив йому свій резерв — взвод розвідки. Сам ліг за кулемет і чергами відрізав ворожих солдатів, котрі бігли туди. Розвідники швидко пригасили наступальний запал німців. І хоча попереду височіли гори вбитих гітлерівців, противник не хотів змиритися з втратою висоти. У бій вводилися нові й нові сили.

Зменшувалися й наші лави, в окопах з'явилися білі пов'язки. Ті, хто мав легке поранення, продовжували битися. Воїни розуміли, що від того, чи вдержать вони свої позиції, залежить і доля плацдарму. Військовий лікар М. Маклашова та медична сестра Н. Макарова під зливою куль та вогнем перев'язували людей, тих, хто ще міг залишатися в окопах і тримати в руках зброю. «От якби протриматися до вечора, а там підійде підкріплення», — раптом не витримав комбат. Він хапався за телефонні трубки, віддаючи накази командирам рот.

— Та що ви, Іване Павловичу! Утримаємо! Комуністи присягнули,— запевнив командира парторг роти С. Онищенко.

Радистка Морозова передавала в ефір координати точок ведення артилерійського вогню: «Волга», я «Десна». Координати 124/32». Ці слова вона повторила кілька разів. Згодом дівчина передала комбату аркуш паперу:

— Товаришу капітане, радіограма зі штабу. Що відповісти? Радіограма містила такий текст: «Доповідайте про обстановку. Плацдарм утримати за будь-яку ціну».

— Передайте генералу — відступати нам нікуди. Або вистоїмо, або загинемо. Тим часом противник готувався до чергової атаки. Із селища Лихівка рухалися кілька танків. Вони йшли журавлиним строем, утворивши сталевий танковий клин.

— Підготуватися до відбиття нападу ворожих танків,— пролунала команда Вороніна. Протитанкова батарея вийшла на позицію прямої наводки, сапери за наказом старшого сержанта Кириченка розкидали трофейні міни. Біля кожного бійця на бруствері була в'язка гранат.

Танки рухалися в напрямку висоти, ось вони з'явилися на відстані прямого пострілу. Впритул за ними бігла піхота в чорних мундирах.

«Ось вона, есесівська дивізія «Велика Німеччина». Подивимося, яка ж ти «велика»? — подумав комбат.

— Шість танків, — доповів командир батареї.

— Ну то й що? Це не так уже й багато! Менш як по два на кожен гармату. Під Москвою ми на двобій з танком виходили з пляшкою гарячої суміші й знищували по дванадцять машин на день. Передати цепом і по телефону — хай танки підійдуть ближче. Приголомшити їх одночасним залпом. Фланговим кулеметам відсікти від них піхоту, — продовжував віддавати накази Воронін.

— Лейтенанте, пам'ятаєте, як ми розстрілювали впритул фашистські танки під час Курської битви?

— По ворожих танках вогонь, — наказав М. Козлов.

Батарея відкрила вогонь. Перший залп по «тигру», що рухався попереду. Від його броні рикошетом та з жахливим свистом відлітали болванки.

— Хай «тигри» підійдуть ближче! Бити по середніх, — пролунала наступна команда Козлова.

Другим пострілом був підбитий середній танк, потім спалахнув інший. У повітрі з'явилася авіація, шквал вогню зростає. Командир саперного взводу Кириченко намотував на котушку телефонний дріт, і дерев'яний ящик рухався під гусеницю «тигра». Він розрахував точно. Міна вибухнула, і громадище спинилося. Піхоту, що бігла за танками, кулеметним вогнем з флангів притиснули до землі. Артилеристи підбили ще одну ворожу машину. Дві інші повернули назад. Есесівська піхота змушена була залягти. Атака гітлерівців заглинулася².

І знову артилерійський вогонь, наліт фашистської авіації. «Юнкерси» утворили коло і вишукували наші вогневі точки.

— Де ж наші винищувачі? — з неприхованою досадою сказав комбат. Він підняв голову і крізь дим побачив, як у небі стрімко з'явилася п'ятірка «Яків». Вони зайшли з боку сонця і почали бій. Невдовзі два ворожі літаки задиміли, відокремилися від своєї групи і швидко пішли вниз, тягнучи за собою довгі димові шлейфи.

— Молодці! Справжні орли! — із задоволенням промовив Воронін. — Ось так треба бити фашистів.

Вирішальний бій

Здавалося, і день уже завершувався, а ворожа атака не припинялася. Від Лиховки рухалася нова хвиля танків, на броні яких маячили сірувато-зелені силуети десанту. У багатьох наших воїнів закінчувалися боеприпаси, а дехто вже користувався трофейною зброєю.

— Битимемо німців їхньою зброєю, — сказав парторг роти. Він передав комбату кулемет.

— Тримайтеся! — горлав Воронін у телефонну трубку.

Радистка Морозова, у якої вже зашерхли губи, передавала в ефір відкритим текстом: «Волга», я «Десна». Негайно відкрити вогонь по Лиховці! По Лиховці!»

Ситуація ускладнювалася. З кожною хвилиною зростала напруга, лави бійців зменшувалися. В окопах було чимало поранених людей, змучених важким боем. Здається, годі й шукати живого місця на цих чорних від пилу та бруду обличчях. Як мертві падають від втоми на бруствер, прагнучи хоча б трохи перепочити. Але починається нова атака. Знову піднімаються, кудись зникає втома. Навіть ті, хто через

² ЦАМО СРСР, ф. 332 мк, оп. 4948, спр. 36, арк. 6.

поранення не міг тримати зброї та стріляти, залишалися в строю і в критичні моменти бою (хто як міг) кидали гранати. Не було окремих сміливців. Героїзм був масовим. Командир роти старший лейтенант Волков з перев'язаною рукою підбадьорював людей, особистим прикладом надихав їх на подвиги. Воронін помітно втопився, але всі рішення, які він приймав, були безпомилковими.

Насувався вечір, а гітлерівці почали ще одну атаку. Попереду рухалися три «тигри», потім чотири Т-4 (середні танки). Гітлерівське командування, очевидно, вирішило знищити наші бойові порядки й очистити берег (потім про це розповідали полонені). Танки йшли повільно, за ними — піхота.

Комбат помітно нервував. Він знав, що в ротах боеприпаси кінчалися. Люди діяли як заведені. Вся надія була на артилеристів. Вони ще мали повний боекомплект снарядів. Напружено працювали телефоністи, які передавали всі накази: використовувати трофейну зброю, приготувати протитанкові гранати, економити боеприпаси.

З німецького боку в небо злетіли кілька жовтих ракет. Над полем бою з'явилися «юнкерси».

— Товаришу капітане, це сигнал до атаки! — доповів парторг Онищенко.

— Зрозуміло! — підтвердив комбат. — Хай починають, зустрінемо й цих.

Танки помітно прискорили свій рух, піхота почала стрибати з машин і бігти за ними.

— По фашистських танках вогонь! — наказав Воронін. Артилеристи кількома пострілами підбили дві машини. Чорна димова завіса вкрила поле бою. Вогневий шквал зростав з обох боків. Гуркіт канонади змішувався з гулом моторів та ревінням «юнкерсів». У деяких місцях дрібним групам гітлерівців удалося досягти наших окопів, але вони не витримали рукопашного бою. Один з «тигрів» на повній швидкості вискочив на край траншеї, розвернувся і спробував був давити наші окопи. Рядовий А. Хоменко встиг підтягнути під гусеницю дерев'яний ящик-міну. Танк вибухнув і запалав. Одержав важке поранення і сам Хоменко. На лівому фланзі через бойові порядки радянських воїнів прорвався ще один танк противника. Його розстрілювали, закидали гранатами, але він рухався далі. П. Єдунов бачив, як «тигр» розчавив гармату й, поливаючи свинцем траншеї, повзе до другої. Комуніст не міг пробачити собі, що ворог прорвав оборону на ділянці його взводу. Прихопивши зв'язку гранат, він повернув убік, щоб зникнути з поля зору ворожого екіпажу. Воїн не звертав уваги ані на вогневий шквал, ані гуркіт артилерії. Він підкрався впритул до машини й кинув під гусеницю гранати. Сам миттю впав у найближчу воронку. Завирувала земля, пролунав страшний вибух, від якого загуло у вухах. Єдунов лише відчув, що на нього посипалися шматки землі. На відстані п'яти метрів від нього, нахилившись на один бік, незграбно стояв «тигр». Сержантові здалося, що його башта повертається. Він метнув ще одну, останню свою гранату... В цьому ж бою комсомолец Мурзагалімов знищив 4 ворожі машини³.

Насувала темрява, але атаки противника не припинялися. Гітлерівці вже мали перевагу. Піхота йшла у наступ, в різних місцях спалахували сутички. Важко було нашим бійцям. Зв'язківці, сапери і навіть тендітна, втомлена радистка Морозова із зброєю в руках відбивали ці атаки. Дуже влучно стріляв кухар С. Макаров.

Бій не вщухав до пізньої ночі. День здавався як вічність. Свідомість кожного була підпорядкована єдиній меті — стояти на смерть! Опівночі бойові дії почали втрачати свою гостроту. Лише окремі постріли з рушниць порушували нічну тишу. Втома і сон валили воїнів з ніг.

³ ЦАМО СРСР, ф. 332 мк, оп. 4948, спр. 36, арк. 29.

Люди як неживі падали на землю від фізичних перевантажень, але відпочивати не було часу. Треба було ще й допомогти пораненим. Лікар М. Маклашова й медична сестра Макарова самовіддано боролися за те, щоб зберегти життя бійцям і командирам.

Ми разом з капітаном Вороніним пройшли по траншеях і подякували всім, хто героїчно бився з ворогом. Комбат подумки підраховував втрати. У нього защеміло на серці.

— За всю війну я не мав таких втрат,— звертаючись до мене, сказав Іван Павлович.— Але поставлене перед нами завдання ми виконали. У цю хвилину до нас підбіг командир взводу розвідки старший сержант Дегтярьов і доповів: «На берег висаджуються основні сили корпусу — 219-а танкова бригада полковника О. Анфімова та 19-а механізована — під командуванням В. Єршова⁴.

Йшли ми далі, а з голови не виходила думка про втрати: скільки їх там загинуло? Скільки не повернеться додому до своїх рідних? Скільки залишиться на нашій землі сиріт та удовиць?

Вранці 2 жовтня 1943 р. батальйон було виведено з бою, а головні сили корпусу продовжували збільшувати захопленій у ворога плацдарм на території Правобережної України.

Нині, через стільки років після закінчення війни, коли згадуєш, що випало на долю бійців і командирів, важко повірити в те, як це можна було витримати. Але радянський народ витримав страшні випробування, пройшов через усе і переміг.

Читач може запитати автора: хто з героїв цієї розповіді залишився живим, як склалася їх доля? Комбат, Герой Радянського Союзу, майор у відставці І. П. Воронін живе у Житомирі, працює в одному з автогосподарств міста, а Герой Радянського Союзу М. М. Стариков — у Саратові. Він — співробітник залізничного управління.

Герой Радянського Союзу П. А. Кириченко нині проживає у Воронежі. Він — на заслуженій пенсії. Військовий лікар М. Ф. Маклашова мешкає в Орську (Оренбурзька область), а Герой Радянського Союзу Г. Г. Мурзагалімов — Челябінську. Він — слюсар тракторного заводу. На землі України загинули В. С. Авер'янов та П. П. Єдунов.

Час не може вплинути на пам'ять людську. Коли пригадуються ці жорстокі бої, то здається, що роки й відстань скорочуються. Начебто, все було лише вчора.

Минуть століття, а наші нащадки відзначатимуть ті історичні дні і згадуватимуть героїв, які віддали життя за свободу та незалежність Батьківщини.

І. Ф. ЮРКОВ (Одеса)

⁴ Там же, спр. 4, арк. 37.

НАШ КАЛЕНДАР

ДІЯЛЬНІСТЬ Е. І. КВІРІНГА НА УКРАЇНІ

В. І. Ленін, створена ним партія більшовиків виховали тисячі відданих революціонерів, які загартовувалися в трьох російських революціях. Вони стояли на чолі захисту завоювань Великого Жовтня, будівництва соціалізму в нашій країні. Але згодом, в роки культу особи, прізвища багатьох із них загнали в підпілля історії. Після XX, особливо XXVII з'їзду КПРС почалося активне виведення на сцену сьогодення безпідставно звинувачених і знищених активних діячів революції. До них належить і Еммануїл Іонович Квірінг. Його прізвище мало відоме сучасному читачеві, навіть молодим історикам республіки, хоч з вересня 1914 р. до квітня 1925 р. він працював на Україні. Звідси царизм відправив Е. І. Квірінга на заслання до Сибіру. Двічі за життя В. І. Леніна його обирали секретарем ЦК КП(б)У.

Е. І. Квірінг народився 1(13) вересня 1888 р. в селі Гфрізенталь, нині Новолиповка, Советського району Саратовської області в сім'ї німця-колоніста, волосного писаря. Після закінчення чотирирічної земської школи він вчився в Саратові у приватній прогімназії, в 1907 р. брав діяльну участь у стихійних вуличних виступах трудящих міста, за що був названий в жандармських документах як «неблагонадійна особа»¹. В наступні роки він працював в містах Покровському (нині місто Енгельс) та Астрахані, віддавав багато часу самоосвіті, особливо вивченню революційної літератури.

Влітку 1912 р. Еммануїл переїхав до Петербурга і поступив на економічний відділ політехнічних курсів, організованих столичним товариством професорів, і через меншого брата Еріха, який був членом партії, встановив зв'язки з більшовиками. В грудні 1912 р. Е. І. Квірінга прийнято до лав РСДРП.

Незабаром Петербурзький комітет РСДРП рекомендував його секретарем більшовицької фракції IV Державної думи і особистим секретарем депутата-більшовика О. Є. Бадаєва. Повсякденне спілкування з О. Є. Бадаєвим, В. Д. Бонч-Бруєвичем, М. М. Крестінським (юрисконсульт фракції), М. К. Мурановим, М. С. Ольмінським, Г. І. Петровським, Ф. М. Самойловим, М. Р. Шаговым та іншими досвідченими більшовиками, а також активна робота в редакції «Правди» надзвичайно вплинули на формування марксистсько-ленінського світогляду Еммануїла Іоновича, його становлення як професійного революціонера. «Як більшовик, — писав він згодом, — я належу до покоління «правдистів», вихованих не тільки на боротьбі з царизмом і капіталізмом, а й на боротьбі з ліквідаторсько-меншовицьким впливом на пролетаріат. Я вважаю, що це допомогло і мені, і більшості «правдистів» залишитись непохитними більшовиками»². В липні 1914 р. поліція розгромила редакцію «Правди», заарештувала її співробітників, і в тому числі Еммануїла Іоновича. Після допитів і двомісячного перебування в «Хрестах» * Е. І. Квірінга вислали з Петрограда **. За порадою Г. І. Петровського він поїхав до Катеринослава. «Таким чином, — писав Е. І. Квірінг, я став українцем»³.

На той час Катеринославська партійна організація почала відновлювати сили після чергового розгрому. Революційною роботою серед робітників керували досвідчені більшовики-підпільники В. К. Аверін,

¹ Держ. арх. Саратов. обл., ф. 4, спр. 6, т. 3, арк. 39.

² Энциклопедический словарь русского языка библиографического института Гранат. — Т. 41. — Ч. 1. — С. 184.

* Тюрма в Петрограді.

** 18 серпня 1914 р. Петербург переіменовано в Петроград.

³ Там же.

Г. М. Баглій, Т. Л. Бондарев, В. А. Валявко, С. Н. Власенко, П. О. Воронцов, Д. З. Лебедь та інші. Зразу ж включився в цю роботу і Е. І. Квірінг. На початку 1915 р. він увійшов до складу Катеринославського комітету РСДРП від Брянського заводу (нині завод ім. Петровського в м. Дніпропетровську), бере активну участь в проведенні масовок, виданні листівок, в підготовці більшовицької газети «Южная правда». Але на початку липня 1915 р. 10 катеринославських більшовиків, серед яких був і Е. І. Квірінг, заарештували. Після кількох місяців ув'язнення, допитів і знущань їх вислали до Сибіру.

Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції, Е. І. Квірінг приїздить до Петрограда. Ознайомившись з політичним становищем в столиці та інших промислових центрах, він звернувся до ЦК РСДРП з проханням направити його до Катеринослава. «Не можна сказати, — згадував Е. І. Квірінг пізніше, — щоб Катеринослав був моєю батьківщиною, але звідси мене вислали, тут проходила моя остання робота на Брянському заводі, і я вважав за необхідне їхати саме сюди»⁴.

У Катеринославі в цей час активно діяла більшовицька організація, яку очолювали Г. М. Баглій, Т. Л. Бондарев, С. І. Гопнер, М. В. Копилов, Д. З. Лебедь та інші. Е. І. Квірінга відразу ж ввели до складу більшовицького комітету.

У травні відбулися перевибори міської Ради, в якій більшість належала угодовцям. Від Брянського заводу до її складу було обрано Е. І. Квірінга, а незабаром за пропозицією більшовиків Г. І. Петровського — випробуваного лєнінця — обрали товаришем голови міської думи, С. І. Гопнер зайняв пост секретаря. Три більшовики увійшли до складу управи, Е. І. Квірінг очолив житловий відділ. Він часто виступав на засіданнях думи на захист інтересів трудящих. Більшовицька фракція з успіхом витримала політичні бої з представниками буржуазних і дрібнобуржуазних партій, провела в думі ряд революційних для того часу рішень.

13—15 липня 1917 р. в Катеринославі відбулася обласна конференція більшовиків, на якій було утворено партійну організацію Донецько-Криворізького басейну, обрано обласний комітет РСДРП(б) на чолі з Ф. А. Сергєєвим (Артемом). Від більшовиків Катеринослава до комітету серед інших увійшли М. В. Копилов, Е. І. Квірінг. У середині серпня Е. І. Квірінга обирають головою міського партійного комітету.

Комітет на чолі з Е. І. Квірінгом спрямував всю діяльність на виконання рішень VI з'їзду РСДРП(б), на підготовку трудящих до збройного повстання. Велика увага приділялась зміцненню Червоної гвардії, яку було створено при Катеринославському комітеті ще в квітні, роботі серед робітничих мас та солдатів гарнізону, викриттю контрреволюційної суті угодовців, які в той час ще переважали в Раді робітничих і солдатських депутатів. Разом з тим не можна не сказати, що більшовики Катеринослава і, зокрема, Е. І. Квірінг помилково вважали Катеринославську губернію не складовою частиною України, а частиною півдня Росії і що її доля повинна вирішуватися шляхом плебісциту. З цього питання більшовицька фракція внесла 12 жовтня 1917 р. два проекти резолюції — один в міській думі, другий в міській Раді⁵. Постановка питання про плебісцит і можливість виділення Катеринославщини з України була явно надуманою. Населення губернії його ніколи не порушувало. Недооцінювалась також в той час революційна робота серед селянства. Були помилки також в питанні ставлення до Центральної ради. Це згодом визнав сам Е. І. Квірінг⁶.

⁴ Бачинський П., Квірінг В. Еммануїл Іонович Квірінг.—К., 1964.—С. 25.

⁵ Большевицские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.).—Киев, 1957.—С. 534—535.

⁶ Квириг Э. И. Екатеринославский Совет и Октябрьская революция // Летопись революции.—1922.—№ 1.—С. 67.

Трудящі Катеринослава з радістю зустріли звістку про перемогу Жовтня в Петрограді. «Мітинги показали, — писав Е. І. Квірінг, — що маси цілком за владу Рад і що в Катеринославі буржуазна контрреволюція не має жодної опори. Якби Рада була наша, перехід влади до Ради здійснився б негайно»⁷.

Підготовку до збройного повстання в Катеринославі очолив міський революційний комітет, головою якого був обраний Е. І. Квірінг. Головне завдання полягало у викритті контрреволюційності націоналістичної Центральної ради, яка захопила владу в Києві і 7 листопада 1917 р. проголосила створення буржуазної Української народної республіки, а також в озброєнні робітників та Червоної гвардії. У відповідь на прохання катеринославських більшовиків за розпорядженням В. І. Леніна їм було надіслано з Тули 10 тис. гвинтівок, 10 млн. патронів, кілька сотень наганів, 10 кулеметів. На цей час в рядах Червоної гвардії в губернії нараховувалось понад 4 тис., а в Катеринославі 3 тис. бійців⁸. План збройного повстання погодили з штабом військ Радянської України, які наступали в напрямку Катеринослава на чолі з П. В. Єгоровим.

Становище в місті і губернії було дуже складним. Тут були зосереджені значні сили націоналістичної контрреволюції. 19 грудня закінчились перевибори міської Ради, а 26 грудня був затверджений виконком Ради. Більшість в ньому одержали більшовики і ліві есери. Головою Ради обрали Е. І. Квірінга. На заклик більшовиків збройне повстання в місті почалося 27 грудня 1917 р. Три дні тривали запеклі бої. Допомогу катеринославцям подали червоногвардійські загони і бронепоезд з групи військ П. В. Єгорова. Боротьба за Радянську владу в Катеринославі закінчилась перемогою робітників. Але національні інтереси українського народу, який прагнув миру, були зражені Центральною радою, яка 27 січня 1918 р. підписала з Німеччиною і Австро-Угорщиною договір про окупацію України. 31 березня їх війська захопили Кривий Ріг і наблизились до Катеринослава. Більшовицька організація доклала всіх зусиль, щоб зупинити їх просування. Е. І. Квірінг до останнього дня керував обороною міста, організував підпілля, евакуацію промислового устаткування. Ввечері 3 квітня він разом з В. К. Аверінім покинули місто.

19—20 квітня 1918 р. в Таганрозі, куди евакуювалися уряд України і частина партійних працівників, відбулася нарада, яка повинна була розробити заходи для об'єднання більшовицьких організацій України в єдину партію — невід'ємну частину РКП(б). На нараді було внесено два проекти резолюції: один з них — Е. І. Квірінга, який відображав погляди В. І. Леніна про створення КП(б)У як складової частини РКП(б).

Згодом, 5—12 липня 1918 р. в Москві відбувся I з'їзд КП(б)У. Е. І. Квірінг був серед групи делегатів, яка зустрічалась з В. І. Леніним напередодні з'їзду. Він виступав на з'їзді з кількох важливих питань, зокрема зробив співповідь про збройне повстання і про створення КП(б)У як автономної частини РКП(б), а також доповідь про взаємовідносини України з Росією.

Треба відзначити, що його пропозиції витримали випробування історією. З'їзд створив КП(б)У, як одну з організацій, складову і невід'ємну частину РКП(б). За пропозицією Е. І. Квірінга з'їзд затаврував заколот лівих есерів, що спалахнув у Москві, і разом з іншими делегатами Е. І. Квірінг брав участь в його придушенні. Після закінчення з'їзду ЦК КП(б)У і Закордонне бюро, до складу яких входив Е. І. Квірінг, очолили визвольний рух трудящих України проти окупантів. 8—9 вересня 1918 р. Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся в м. Орлі, звільнив Г. Л. Пятакова з посади секретаря ЦК КП(б)У за грубі помилки, які були припущені в керівництві визвольною боротьбою українського народу. Учасни-

⁷ Там же.— С. 6.

⁸ Гарчев П. І. Червона гвардія України в Жовтневій революції.— Харків, 1969.— С. 58—59, 103.

ки Пленуму в числі інших критикували Е. І. Квірінга за недостатню практичну роботу по створенню ревкомів і організації збройної боротьби трудящих.

17—22 жовтня 1918 р. в Москві проходив II з'їзд КП(б)У. За день до відкриття з'їзду В. І. Ленін провів нараду з його делегатами, серед яких був і Е. І. Квірінг. Обговорювались всі основні проекти резолюцій⁹. Це допомогло делегатам накреслити правильну тактичну лінію Компартії України у керівництві боротьбою українського народу. З'їзд оцінив роботу ЦК КП(б)У як незадовільну і визначив новий його склад. Секретарем ЦК КП(б)У було обрано Е. І. Квірінга. В листопаді 1918 р. він ввійшов до складу створеного Тимчасового уряду республіки. 29 січня 1919 р. Тимчасовий уряд було реорганізовано в Раду Народних Комісарів. Будучи секретарем ЦК КП(б)У, Е. І. Квірінг зайняв в уряді посаду голови Раднаргоосу.

За короткий час були опубліковані десятки декретів, постанов, інструкцій з питань радянського і партійного будівництва. Найголовніші з них — про відновлення федеративних зв'язків України з РСФРР, про націоналізацію підприємств, землі, банків, транспорту, про зруйнування старого буржуазного апарату, про створення місцевих органів влади, про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, про створення органів земельних справ, продовольства, радянської пропаганди, народної освіти та десятки інших. В їх редагуванні активну участь брав Е. І. Квірінг.

В 1919 р. після третього з'їзду КП(б)У було створено Політбюро ЦК КП(б)У. Е. І. Квірінга ввели до його складу. (В складі Політбюро ЦК КП(б)У він перебував до 1920 р., а потім — в 1923—1925 рр.). У 1919 р. в надзвичайно складних умовах спільно з іншими керівниками Компартії і уряду України Е. І. Квірінг багато зробив для зміцнення Радянської влади на Україні.

Але поряд з цим вони припустили і ряд помилок при здійсненні земельної політики, захопилися створенням радгоспів і комун, за що були піддані гострій критиці В. І. Леніним на VIII Всеросійській конференції РКП(б) в грудні 1919 р.¹⁰

Після звільнення України від денікінців у 1920 р. Е. І. Квірінг віддав багато зусиль відродженню Катеринославщини. Протягом року він займав тут різні посади: очолював губернську раду народного господарства, був заступником голови губревкому, головою ревкому, губернського і міського виконкомів Рад, секретарем губкому КП(б)У.

У березні 1920 р. Е. І. Квірінг бере активну участь у роботі IV конференції КП(б)У. Він був обраний до складу президії. 19 березня Е. І. Квірінг головував на конференції. На ній гостро проходило обговорення питання про діяльність Наркомпроду. Е. І. Квірінг вперше офіційно в партії запропонував проект резолюції, схвалений Катеринославською губпартконференцією, про відміну продрозверстки. Проте її не підтримав жоден делегат і він змушений був зняти цей проект з голосування¹¹. Як відомо, у 1921 р. X з'їзд РКП(б) прийняв рішення про заміну продрозверстки продподатком.

Влітку 1920 р. Е. І. Квірінг багато зробив для мобілізації трудящих на боротьбу з махновщиною, Врангелем і розрухою. В листопаді цього року ЦК РКП(б) відкликав Е. І. Квірінга з Катеринослава і включив його до складу російсько-української делегації по укладенню мирного договору з Польщею. Після його підписання 19 березня 1921 р. він повернувся до столиці і попросив направити його на роботу в Донбас, туди, де вирішувалась доля всієї радянської промисловості.

⁹ В боротьбе за власть Советов на Украине.— Киев, 1977.— С. 237.

¹⁰ Ленін В. І. Заключне слово в питанні про Радянську владу на Україні 3 грудня // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 347.

¹¹ Коммунист.— 1920.— 24 берез.

30 березня 1921 р. Е. І. Квірінга обрали секретарем Донецького губкому КП(б)У. Донецька партійна організація була в той час найбільшою на Україні (16,5 тис. чоловік)¹².

Очолювана Е. І. Квірінгом Донецька партійна організація мобілізувала трудящі маси на відбудову кам'яновугільної промисловості. Ожили шахти та інші підприємства, зростав видобуток вугілля.

Наприкінці 1922 р. Е. І. Квірінг брав активну участь в роботі VI Донецького губернського з'їзду Рад, III сесії ВУЦВК, VII Всеукраїнського з'їзду Рад і I Всесоюзного з'їзду Рад, які розглядали питання про створення СРСР. Як депутат він виступав з запитом, доповідями, вносив пропозиції щодо об'єднання радянських республік в єдину соціалістичну державу. Його було обрано членом ЦВК СРСР.

В квітні 1923 р. Е. І. Квірінга обрано першим секретарем ЦК КП(б)У. Це була висока оцінка політичної діяльності вірного лєнінця. А незабаром він, делегат XII з'їзду РКП(б), працював у секретаріаті з'їзду та у спеціальній комісії по прийому заяв. На цьому з'їзді, а також на всіх наступних, аж до XVI з'їзду ВКП(б) включно, він обирався до складу ЦК Комуністичної партії.

Саме на посаді першого, а згодом Генерального секретаря ЦК КП(б)У *** найяскравіше проявилися організаторські здібності, талант і творчий характер в діяльності Е. І. Квірінга як партійного і державного керівника вищої ланки.

Завдяки дружній, злагодженій і колегіальній роботі Е. І. Квірінга, Г. І. Петровського, Д. З. Лебеда, М. О. Скрипника, багатьох наркомів, секретарів губкомів партії і голів губвиконкомів (Е. І. Квірінг і В. Я. Чубар, зайнявши найвищі посади в республіці, не робили «перетряски» кадрів) Україна швидко пішла по шляху відбудови народного господарства.

З притаманною йому пунктуальністю Е. І. Квірінг взявся за наведення належного порядку в партапараті, поліпшення його організаторської та ідейно-політичної роботи серед трудящих. Державні, господарські і громадські органи були зорієнтовані на скорочення і перебудову апарату, економію коштів, наближення його до населення.

В ці роки під керівництвом ЦК КП(б)У і Раднаркому республіки, особисто Е. І. Квірінга і В. Я. Чубаря, було закінчено об'єднання підприємств у всесоюзні і республіканські трести, організацію синдикатів, переведення їх на повний госпрозрахунок.

Е. І. Квірінг розумів, що після голоду 1921—1922 рр., який охопив всі південні губернії республіки, головну увагу партійних, державних і господарських органів необхідно зосередити на питаннях відбудови народного господарства і швидкого поліпшення соціальних умов трудящих, переконати їх в перевагах нового ладу, пробудити їх творчість, прагнення до повсякденної напруженої праці. За ініціативою Е. І. Квірінга державні органи провели ряд заходів, спрямованих на поліпшення житлових умов трудящих.

Е. І. Квірінг брав активну участь в підготовці Конституції СРСР 1924 р., в розробці заходів по здійсненню культурної революції і лєнінської національної політики на Україні. Саме в ті роки під керівництвом Е. І. Квірінга, Г. І. Петровського, В. Я. Чубаря була проведена велика робота по українізації партійного, державного і громадського апарату, по створенню державності національних меншостей в тих районах, де вони жили.

У роки відбудови народного господарства проходили гострі дискусії, пошуки кращих методів і шляхів будівництва соціалізму. Проте ці дискусії 1923—1925 рр. набули небезпечного характеру під час хвороби В. І. Леніна, особливо після його смерті.

¹² Известия ЦК КП(б)У.— 1922.— № 4.— С. 33.

*** Посада Генерального секретаря ЦК КП(б)У зберігалася до 1934 р.

Е. І. Квірінг безпосередньо очолив боротьбу партійних організацій України проти троцькізму. Він виступав на засіданнях Політбюро, на пленумах ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б), VIII конференції КП(б)У. Лише під час дискусії 1924—1925 рр. він опублікував декілька брошур і майже 30 статей, в яких з більшовицькою принциповістю викривав опортунізм Троцького, глибоко роз'яснював комуністам, всім трудящим основні етапи історії партії, основи марксистсько-ленінського вчення. Виступи Е. І. Квірінга, його праці відіграли свою роль в згуртуванні комуністів України навколо ЦК РКП(б).

Результати дискусії підбив січневий 1925 р. Пленум ЦК РКП(б). Він засудив опозиційний виступ Троцького, прийняв рішення про його звільнення з посади голови Реввійськради, попередивши при цьому, що в разі спроб порушення або невиконання партійних рішень ЦК змушений буде визнати неможливим його дальше перебування в складі Політбюро і поставити питання про перебування в ЦК.

Як розповідала С. І. Гопнер авторові даної статті в 1963 р. в присутності сина Е. І. Квірінга Віктора, Й. В. Сталін після січневого Пленуму ЦК РКП(б) 1925 р. запросив до себе на квартиру декількох учасників Пленуму, серед яких був і Е. І. Квірінг. Обговорювалися питання про поведінку Троцького. Е. І. Квірінг, виходячи з ленінського «Листа до з'їзду», висловив думку, що навряд чи Й. В. Сталін зможе згуртувати партію, Політбюро і запропонував йому очолити замість Троцького Реввійськрату, а посаду Генсека передати іншому. Сталін почервонів і сприйняв цю заяву як образ. В першій половині квітня 1925 р. в газетах з'явилось повідомлення, що 7 квітня Пленум ЦК КП(б)У звільнив Е. І. Квірінга з посади Генерального секретаря ЦК КП(б)У в зв'язку з його проханням¹³. Заяву Е. І. Квірінга про звільнення ще не виявлено в архівах.

Е. І. Квірінг працював на Україні майже 9 років. Незаперечні його заслуги в справі організації трудящих на боротьбу за встановлення і зміцнення Радянської влади, в створенні КП(б)У. Завдяки невтомній його діяльності вона до 1925 р. значно зросла кількісно, зміцніла організаційно та ідейно.

З травня 1925 р. Е. І. Квірінг працював у Москві заступником голови Вищої ради народного господарства СРСР, заступником народного комісара шляхів сполучення, заступником голови Держплану СРСР.

Життя Е. І. Квірінга трагічно обірвалося 25 листопада 1937 р. Реабілітований 1956 р. У Дніпропетровську на будинку, в якому він жив, встановлено меморіальну дошку, його іменем названо одну з дніпропетровських вулиць, завод кольорових металів в Артемівську.

Пам'ять про Е. І. Квірінга, невтомного бійця партії, послідовного лєнінця, учасника боротьби за перемогу Жовтня і соціалізму, завжди з нами.

П. П. БАЧИНСЬКИЙ (Київ)

¹³ Правда.— 1925.— 9 апреля.

70-річчя
ОРДЕНА ЧЕРВОНОГО
ПРАПОРА РРФСР ТА 60-річчя
ОРДЕНА ТРУДОВОГО
ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА СРСР

У вересні цього року минуло 70 років з дня встановлення першої радянської нагороди — ордена Червоного Прапора РСФРР та 60 років — ордена Трудового Червоного Прапора СРСР. Їх історія багата на яскраві сторінки мужності та героїзму, трудового ентузіазму будівників і захисників країни соціалізму.

ОРДЕН ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА. В декреті ВЦВК від 16 вересня 1918 р. вказувалося, що орденом Червоного Прапора РСФРР нагороджуються ті, хто виявив особливу хоробрість і мужність під час безо-

середньої бойової діяльності. «Той, хто носить на своїх грудях цю високу пролетарську відзнаку, — зазначалося у пам'ятці нагородженому, — повинен знати, що із середовища рівних собі виділений волею трудящих мас, як найбільш гідний і кращий з них., повинен пам'ятати, що на нього дивляться інші, як на взірць, що по ньому вчать безкорисливому виконанню обов'язку»¹.

Через 12 днів після встановлення ордена ним було нагороджено В. К. Блюхера — сина селянина-бідняка, солдата першої світової війни, члена лєнінської партії з 1916 р. Велика Жовтнева соціалістична революція висунула його як талановитого полководця, організатора частин Червоної Армії. Влітку 1918 р. загін червоноармійців і партизанів під його командуванням, будучи відрізаним від основних сил, протягом двох місяців завдавав нищівних ударів по білокозаках та білочехах на території Башкирії та Південного Уралу. Реввійськрада 3-ої армії, у розташування якої вийшов Блюхер із своїм загоном, відзначала: «Перехід військ тов. Блюхера у неможливих умовах можна прирівняти тільки що до переходів Суворова у Швейцарії. Ми вважаємо, що російська революція повинна висловити вождю цієї жменьки героїв, які вписали нову яскраву сторінку в історію нашої молодшої армії, подяку і захоплення»².

Орден № 2 став нагородою 22-річного члена Реввійськради 8-ої армії Й. Е. Якіра, який виявив мужність і залізну волю в боях проти армії Краснова в районі Воронежа—Коротояка восени 1918 р.

Усього за подвиги в боях з білогвардійцями та інтервентами орденом Червоного Прапора РСФРР були відзначені близько 15 тис. воїнів, майже 300 з них — двічі, більш як 30 — тричі. Чотири герої громадянської війни — В. К. Блюхер, С. С. Вострецов, Я. Ф. Фабріціус та І. Ф. Федько — стали почесними червонопрапорниками — так тоді називали нагороджених чотирма орденами.

Ордена Червоного Прапора РСФРР були удостоєні також понад 50 воїнських частин³, робітничий клас Петрограда, Луганська, Царицина, Ташкента, Грозного, головних залізничних майстерень Ростова-на-Дону, Челябінських вугільних копалень⁴.

Постановою Президії ЦВК СРСР від 1 серпня 1924 р. встановлювався орден Червоного Прапора СРСР. Нагородження орденом Червоного Прапора РСФРР та прирівняними до нього орденами Закавказьких та Середньоазіатських республік було припинено.

За період з 1924 по 1940 р. ряди нагороджених цим орденом збільшилися на 20 тис. чол. За подвиги в роки Великої Вітчизняної війни понад 300 тис. воїнів армії та флоту, партизанів і підпільників були удостоєні ордена Червоного Прапора⁵. Вже на 17-й день війни стали відомими імена перших червонопрапорців Великої Вітчизняної — 43 авіаторів, в тому числі командира полку майора С. Ф. Бузильова, командирів ескадрильї капітана І. Г. Агєєва і лейтенанта С. Я. Жуковського, командирів ланок лейтенантів Є. М. Горбатюка і М. Б. Тимохіна, стрільців-радистів сержантів І. Г. Белюченка, С. Ф. Терехова та ін.⁶

Серед нагороджених орденом Червоного Прапора в роки війни — генерал-лейтенант В. П. Глазунов, який відзначився під час оборони Києва, захисник Москви старший сержант В. О. Матюшенко (онук керівника повстання на броненосці «Потемкин»), командир «Молодої гвардії» Іван Туркенич, білоруська партизанка Римма Шершнева — єдина жінка, яка повторила подвиг Матросова, син першого червонопрапорника рядовий Всеволод Блюхер, 12-річний київський піонер Костя Кравчук, який

¹ Воєнно-істор. журн.— 1968.— № 8.— С. 123.

² Легендарний рейд: Сб .воспоминаний.— М., 1959.— С. 189.

³ Вопр. істории.— 1963.— № 9.— С. 199.

⁴ История Коммунистической партии Советского Союза: В 6 т.— М., 1968.— Т. 3.— Кн. 2.— С. 561.

⁵ Правда.— 1974.— 30 июня; Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны.— М., 1968.— С. 375.

⁶ Правда.— 1941.— 9 июля.

протягом більш як двох років зберігав бойові прапори двох стрілецьких полків, тисячі інших патріотів.

У ході війни було проведено понад 3270 нагороджень цим орденом воїнських частин і з'єднань⁷ та 25 підприємств і установ, які самовідданою працею активно сприяли перемогам на фронті. 26 червня 1944 р. за заслуги в організації молоді на боротьбу проти німецько-фашистських загартників та у зв'язку з 25-річчям орденом Червоного Прапора був нагороджений ЛКСМ України. Червонопрапорними стали також комсомольські організації Радянської Армії і Военно-Морського Флоту, Білорусії, Москви, Ленінграда, Києва, Волгограда, Севастополя, Одеси, Краснодару і Шепетівки.

Тисячі радянських патріотів стали кавалерами ордена Червоного Прапора в післявоєнні роки: сапери, які, ризикуючи життям, знешкоджували міни воєнних часів, льотчики та моряки, які відзначилися під час випробування нової бойової техніки, майор М. Р. Воронов та його підлеглі, які 1 травня 1960 р. знищили американський літак-шпигун⁸, герої Даманського, бортпровідниця Надія Курченко, яка не здригнулася під дулом бандитського обрізу, льотчик капітан В. О. Куляпін, який на реактивному ракетносії таранив іноземний військовий літак, що вдерся у повітряний простір СРСР⁹, та багато інших. Чимало молодих воїнів удостоєні ордена Червоного Прапора за подвиги при виконанні міжнародного обов'язку в Афганістані.

Серед червонопрапорців є патріоти, нагороджені орденом багаторазово, в різні періоди історії країни. Так, сімома орденами Червоного Прапора відзначено заслуги маршалів авіації І. М. Кожедуба та І. І. Пстига, генерал-лейтенанта М. А. Єншина, генерал-майора авіації М. І. Бурцева та ін., шістьма — Маршалів Радянського Союзу С. М. Будьонного, К. Є. Ворошилова, К. К. Рокоссовського, генералів армії А. Л. Гетьмана, І. Г. Павловського, генерал-полковників авіації В. Д. Лавриненкова, І. Д. Підгорного та ін.

Встановлений у рік створення Радянських Збройних Сил, орден Червоного Прапора є яскравим символом героїзму й мужності різних поколінь захисників Країни Рад.

ОРДЕН ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА. Цей орден встановлено постановою ЦВК СРСР і РНК СРСР від 7 вересня 1928 р. для нагородження за великі трудові заслуги в галузі виробництва, науки, культури, літератури, мистецтва, народної освіти, охорони здоров'я, у державній, суспільній та інших сферах трудової діяльності.

Цьому загальносоюзному ордену передували однойменні ордени союзних республік — ордени Трудового Червоного Прапора РСФРР, встановлений 28 грудня 1920 р., УСРР, встановлений 2 березня 1921 р., та інших республік. З 1933 р. нагородження ними було припинено.

Орден Трудового Червоного Прапора СРСР за № 1 було вручено колективу Путиловського (нині Кіровського) заводу в Ленінграді. Одними з перших удостоєні цього ордена колективи криголамів «Красин» та «Мальгин», Ростовського заводу сільськогосподарського машинобудування, експедиція підводних робіт на Чорному і Азовському морях, МВТУ ім. М. Е. Баумана. 21 січня 1931 р. за виявлену ініціативу в справі ударництва і соціалістичного змагання, які забезпечили успішне виконання п'ятирічного плану, орденом Трудового Червоного Прапора було нагороджено Всесоюзну Ленінську Комуністичну Спілку Молоді.

Серед перших нагороджених цим орденом — авіамеханіки М. Квятковський, А. Шелагін і В. Федотов, головний інженер будівництва Волховської ГЕС Г. О. Графтію, вчені О. М. Бах і Б. І. Збарський, основоположник радянської космонавтики К. Е. Ціолковський, робітники Ростов-

⁷ Штеменко С. М. Указ. соч.— С. 378.

⁸ Ведомости Верховного Совета СССР.— № 18 (1002).— 1960.— 12 мая.

⁹ Красная звезда.— 1986.— 6 апр.; 1987.— 4 июня.

ського заводу сільськогосподарського машинобудування, заводів «Светлана» (Ленінград), «Моселектрик».

Усього до початку Великої Вітчизняної війни здійснено понад 8 тис. нагороджень орденом Трудового Червоного Прапора, в ході війни його удостоєні більш як 21,5 тис. трудівників тилу¹⁰.

На великих новобудовах післявоєнних п'ятирічок цим орденом нагороджувалися великі групи робітників, інженерно-технічних працівників, службовців. Так, 5 жовтня 1973 р. за успішне виконання завдань по будівництву нафтопроводу Самотлор — Усть-Балик — Курган — Уфа — Альметьєвськ орденом Трудового Червоного Прапора нагороджені 180 чол.¹¹ У дні роботи Всесоюзного з'їзду вчителів (1978 р.) кількість кавалерів цього ордена збільшилася на 1508 чол.¹² За досягнуті успіхи у виконанні завдань першого року одинадцяті п'ятирічки і у зв'язку з 1500-річчям Києва ордена удостоєні 396 трудівників столиці України¹³. 16 грудня 1987 р. ним відзначені заслуги у справі виховання і навчання дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського догляду, 26 чол. — вчителів, вихователів, медичних працівників, майстрів виробничого навчання¹⁴.

Орденом Трудового Червоного Прапора нагороджені фабрики і заводи, колгоспи і радгоспи, навчальні заклади і науково-дослідні установи, міста та області.

Будні країни багаті на приклади трудового героїзму. Зростають ряди патріотів, удостоєних ордена Трудового Червоного Прапора.

М. П. САВИЧЕВ (Київ)

¹⁰ Колесников Г. А., Рожков А. М. Ордена и медали СССР.— М., 1983.— С. 53.

¹¹ Правда.— 1973.— 6 окт.

¹² Ведомости Верховного Совета СССР — № 27 (1945).— 1978.— 5 июля.

¹³ Вечерний Киев.— 1982.— 26 июля.

¹⁴ Правда.— 1987.— 17 дек.

3 ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. КОСТОМАРОВ*

МАЗЕПА

Глава вторая

В конце лета 1688 г. в Москве решено было возобновить на следующую весну войну с бусурманами. Пришли от римского императора и от Венецианской республики к московскому правительству побудительные призывы действовать сообща против турок. Извещали, что настает время самое удобное победить и искоренить бусурман и освободить от их ига православных христиан,— туркам приходится худо, со всех сторон потери и поражения, на севере в Сербии потеряли они Белград, а на юге — Селунь (Солунь) и остров Кандия завоеваны венецианцами. Такой счастливой для христиан поры уже тысяча лет как не бывало. В Москву стали приходить обращения прямо из восточно-православного мира, поработанного мусульманами. От бывшего константинопольского патриарха Дионисия, лишеного своего сана за дружбу с Россией, прибыл архимандрит Исая. Он привез грамоту от имени всех вселенских патриархов, в которой излагалось то же, что и в грамотах римского императора и Венецианской республики: наступило удобное время с надеждою на успех ополчиться на неверных,— они пришли в крайнее бессилие и сами говорят, что к ним приближается конечная гибель. Но зато они с неистовством озлобились на православных христиан в Румелии, Морее, Болгарии и Сербии, причинили им много мук и поруганий, до трех тысяч истребили, а несчетное множество свезли в Азию и в Египет на поселение; они, с повеления своего султана и своего великого муфтия**, намереваются разорить до основания все церкви и монастыри в тех краях, откуда выселили христиан, а оставшихся на прежних местах жительства перебить и таким образом искоренить все христианство. «В нашей стране нет ни города, ни местечка, где бы не творились поругания и разорения церквам Божиим, посрамлены архиереи и иереи: крест оплеван, хулится и укоряется имя Христово; неверные все только говорят: если б ваш Иисус был Бог, не оставил бы он своих поклонников в наших руках в неволе»¹. Тот же архимандрит Исая привез грамоту от волоцкого (молдавского) господаря Щербана: тот советовал отправить разом два войска — одно на Буджак сухопутем, другое водою на Дунай, а для удержания крымцев сосредоточить третье войско на Запорожье; затем просил принять всех православных христиан под царскую руку, уверял, что и он сам, и сосед его, владетель мултанский (валахский) с подвластными странами, желают поступить в подданство московскому престолу ради одной веры и не замедлят выступить с семидесятитысячным войском на помощь царским силам². С тем же архимандритом прислал грамоту и нареченный сербский патриарх Арсений о том же, но делал предостерегательные внушения насчет союза с западным христианством.

«Западные державы,— писал он,— отняли у турок в Венгрии и в Морее местности, заселенные православным народом, но тотчас стали там вводить унию и обращать православные храмы в костелы. Если

* Продолжения. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1988.— № 8.

** Муфтий — духовный глава турецких мусульман.

¹ Собр. Госуд. Гр. и Дог., т. IV, с. 589.

² Там же, с. 592.

повезет им счастье далее и они завоюют Царьград, то православные христиане придут в окончательную погибель и вера православная искоренится. Православные христиане с радостью отдадутся под власть великих государей российских, но не под власть папешников»^{*}.

Списки с привезенных Исайею грамот посланы были на обсуждение гетману Мазепе, и тот в своей грамоте, посланной в Москву, согласно с сербским патриархом, представлял также, что западные союзники только того и желают, чтобы искоренить восточное православие, заменив его латинством в Царьграде и подвластных ему областях. «В том страхе правоверные христиане, яко духовные, тако и мирские, обретаючися, не имеют иного прибежища, токмо великих государей», — выражался Мазепа, вероятно, с целью сказать угодное верховной власти³. Гетман, по царскому повелению, сообщил волоскому господарю, что, сообразно договору, заключенному царями с польским королем, войска обоих государств весною выступят на войну с решительною целью освободить всех христиан от мусульманского ига⁴.

19 сентября в Москве был объявлен царский указ всем служилым людям готовиться весною будущего года в поход против крымцев⁵, а 28 сентября Мазепа сообщал, что малороссияне, услышав о предстоящей войне, приняли это известие с большою радостью и «ни в ком не объявится лености»⁶. Гетман советовал выступить весною как можно ранее, а чтобы неприятели не сожгли в степи сухой прошлогодней травы и не произвели степного пожара, затруднительного для русских войск, необходимо самим выжечь степь осенью: тогда новая трава скоро и беспрепятственно начнет расти следующей весною, и так русские войска будут идти по самой первой весенней зелени, и для войска это будет здоровее, так как еще не начнутся тягостные летние жары и не успеет явиться моровое поветрие, которое обыкновенно запорожцы, через свои походы, заносят из Крыма. Тогда бусурманы будут лишены в достатке конского корма; а если у татар лошади не будут сыты, то татары отпора не дадут. Такой совет подал тогда гетман, и, быть может, если б он был принят и исполнен, то и предложенный поход совершился бы удачно⁷.

В октябре отправился к гетману в Батурин любимец царевны Софьи и князя Голицына, Шакловитый, с милостивым словом к гетману, а вместе с тем и с тайным поручением проведать о верности самого гетмана и о степени расположения и доверия к нему подчиненных малороссиян. Шакловитый сообщил в Москву, что хотя в поступках гетмана не замечается наклонности к измене, но малороссияне его не любят, не доверяют ему, твердят, что он весь душою поляк и ведет тайные переписки с польскими панями⁸. От таких известий в Москве не поколебалось доверие к гетману — напротив, оно должно было в то время укрепляться, потому что искренность его предостережений насчет западных держав подтверждалась известиями русского посла в Вене, Возницына, доносившего секретно, что цесарское величество положительно хочет заключить мир с Турцией особо, без участия России; то же сообщалось и о другом союзнике — польском короле, хотя последний положительно заявлял, что ни за что не станет мириться с Турцией без согласия с Россиею⁹.

Поход открылся в марте 1689 года. Великороссийских войск, выступивших в поле, было 112 000, под главным начальством князя Ва-

* Тобто папи і його ієрархів.

³ Арх. Ин. дел, 1688 г., св[язка] 20, № 89.

⁴ Там же, № 91.

⁵ Собр. Госуд. Гр. и Дог., т. IV, с. 587.

⁶ Арх. Ин. дел, 1688 г., № 96.

⁷ Там же, 1688 г., окт. 20, № 99.

⁸ Gordon, т. II, с. 235.

⁹ Устрялов. Ист. Петра Вел., т. II, с. 217.

силія Васильєвича Голицына. Генерал Гордон радив у поході триматися берега Дніпра і через кожен чотири переходи ставити фортеці, а в кожній з фортець залишати по декількох сот чоловік. Такий спосіб запроваджувався в тому розваженні, щоб російське військо могло мати пункти опори для свого продовольства і для розміщення поранених, а ворогові могло це викликати страх, так як йому здалося б, що у росіян дуже великі сили¹⁰. Інші начальні люди говорили, що краще йти прямо степом до Криму. Головкомандуючий зупинився на останньому думанні, прийнявши, зрештою, частину думки Гордонова: залишили залишити у Самарі частину військ під командування князя Івана Федоровича Волинського, а з усім рештним йти в поход по лівому березу Дніпра швидким кроком, щоб не допустити татар викликати степний пожегу. Гетьмана тоді на радю не було; його радю, даний ще минулого року, про спалення сухої трави в передшествовавшу осінню пору, залишився, як видно, без виконання. Гетьман з цілим своїм полком (тут у значенні: військом.— М. К.) приєднався до головному війську навколо 20 квітня¹¹.

Слідуючи далі по призначеному напрямку, 11-го травня з'єднане військо досягло річки Кайрки: залишалося ще чотири дні шляху до Перекопа. Князь Голицын відправив частину своїх сил до Аслан-Кермену у Дніпра і рушив з цілим корпусом далі на Перекоп. 14-го травня військо досягло Зеленої Долини. Вона була шириною в десять верст, була багата водою і травою. Росіяни розмістилися в стані. Тут полонений татарин показав, що хан кримський за день перед тим рушив до річки Каланчака, а його орда розмістилася впереду, на Чорній Долині¹². Росіяни по цій звістці рушили далі. На просторі, що відокремлює Чорну Долину від Зеленої, з'явився загін орди; вона рушила від Кизикерменської дороги і наступала з правої сторони на російське військо. Стався бій, що тривав від трьох до чотирьох годин. З обох сторін було вбито і поранено багато, але росіяни змусили татар відступити.

16 травня росіяни досягли Чорної Долини. Тут справа з'явився сам хан з усіма своїми силами. Злилося сильне дощ. До полудня перевага була на стороні татар. Вони з надзвичайною швидкістю напали на ар'єргард, загнали російську конницю і піхоту в обоз, але постріли змусили їх відступити. Тоді татари звернули на ліву частину російського війська, нанесли поразку двом слободським полкам, вбивши у них багато коней і людей, хоча і самі потерпіли від ружєйної і пушечної стрілянини. Після цього вже татари не сміли вступати в бій і тільки издали показали намір напасти, а з наступленням ночі зовсім зникли з виду. На другий день 17 травня, росіяни рушили далі, але головкомандуючий наказав конницю в обоз, вважаючи, що вона не в силах витримати натиск ворога, коли він з'явиться. Швидко татари знову з'явилися, але не бачили конницю впереду обоза, а на піхоту напасти не сміли і рушили до Каланчака. Росіяни слідували за ними і до вечора досягли Каланчака. Там знайшли достатню траву і воду, але лісу для дров не було. 20 травня росіяни дійшли до Перекопа¹³.

Останні два дні шляху від Чорної Долини до Перекопа були важкими для російського війська. Князь Голицын в своєму доповіді каже, що від самої Кайрки військо шло вісьма днів безводною степом: проти звісткі Гордона¹⁴, князь каже, що в обох долинах — Зеленої і Чорної — води взагалі не було, а в

¹⁰ Gordon, т. II, с. 249.

¹¹ Устрялов. Ист. Петра Вел., т. I, прилож. IX, с. 361.

¹² Gordon, т. II, с. 257.

¹³ Устрялов. Ист. Петра Вел., т. I, примеч. 95. Место из дневника Гордона, не вошедшее в немецкий перевод Посселята.

¹⁴ Gordon, т. II, с. 257, 258.

Каланчаке вода была дурного свойства. Гибли от безводья и лошади, и люди. Начинала чувствоваться скудость и хлебных запасов. Когда, наконец, русские добрались до Перекопа, то думали было сперва возводить шанцы и стали досматривать, откуда можно доставать воду и корм для лошадей. Оказалось, что все поля были потравлены и выбиты, воды не доставало ни в реках, ни в колодцах: с правой стороны Перекопа было Черное море, с левой — Гнилое (Сиваш.— М. К.), но в обеих вода соленая и для питья невозможная. Около Перекопа все посады и деревни были выжжены татарами¹⁵. Соображая, что долго стоять под Перекопом будет для войск слишком затруднительно, князь Голицын попытался войти в сношения с ханом: в этом случае он доверял пленному татарину, который показал, что хан желает примириться. Но хан, через присланного к князю Голицыну своего кеман-мурзу Сулешова, изъявил готовность мириться не иначе, чем на условиях Бахчисарайского мира¹⁶. Это побудило князя Голицына прервать и сношения с татарами, и военные действия против них. 21 мая русские стали отступать назад¹⁷. Впоследствии современники распускали слухи, будто князь Голицын в предшествовавшую тому ночь взял с хана взятку в две бочки золотых¹⁸.

Гетман Мазепа, как и прочие военачальники, не участвовал в намерении главнокомандующего мириться с неприятелями, а когда князь Голицын послал к нему Венедикта Змиева спросить: не будет ли от такого примирения между казаками смуты. Мазепа, со своею обычною уклончивостью, не стал противоречить сильному временщику, но хотел всеми возможными способами отстранить себя от участия в таком деле, от которого мог ожидать со временем неприятных последствий: он отвечал, что казаки скучают, но измены от них он не ожидает.

На обратном пути целых восемь дней беспокоили отступающих русских татары, однако не причинили им большого вреда. Русские более терпели от безводья, пока им на облегчение не полился проливной дождь¹⁹. 12 июня достигло войско до Самары. 24 июня Мазепа расстался с главнокомандующим и с берегов Коломака повернул с войском своего регимента в гетманщину²⁰. 27 июня сам Голицын распустил все свое войско и с начальными людьми отправился в столицу²¹. Сердечно преданная Голицыну, царевна Софья спешила перед братьями-царями и перед вельможами выставить подвиги своего любимца в самом светлом виде. Сам князь Голицын в своих донесениях постоянно представлял ход дела в войске, так как будто русские одерживают над неприятелем блистательные победы одна за другою. 27 июля, в субботу, объявлена была похвала и царские милости боярам-предводителям во внутренних дворцовых покоях, а второстепенным начальным людям — на дворцовой лестнице. Бояре получили в дар кубки, кафтаны, вотчины, денежную придачу к окладам жалования; прочим, второстепенным, давали ковши, материи на одежду, жаловали увеличением денежного оклада и обращением части числящихся за ними поместий в вотчины; иностранцам, бывшим в походе, пожалованы были серебряные кубки, соболи, материи на одежду и месячное жалованье не в зачет, в виде подарка²². Имена убитых выставлены были в соборной церкви, дабы отцы, сыновья, братья и ближние родственники имели всегда перед глазами свидетельство о верности и подвигах своих кровных. Всем участвовавшим в походе розданы

¹⁵ Устрялов. Ист. Петра Вел., т. I, прилож IX, с. 372. Донесение Голицына.

¹⁶ Там же (Вигідна для хана російсько-кримська угода 1681 р., за якою Росія була змушена на час відмовитися від визволення Правобережної України.— М. К.).

¹⁷ Устрялов. Ист. Петра Вел., т. I, прим. 95. Из дневника Гордона.

¹⁸ Там же, т. II, с. 235.

¹⁹ Там же, т. I, прим. 95. Из дневника Гордона.

²⁰ Gordon, т. II, с. 262.

²¹ Ibid., с. 263.

²² Ibid., с. 266.

были на память золотые медали разной величины, смотря по достоинству чина каждого*.

Слабоумного царя Иоанна сестре не трудно было уверить, что ее любимец вел дело блистательно; но не могла Софья заставить так же думать и талантливую Петра, уже и без того озлобленного против сестры. Правда, 26 июля усиленные просьбы склонили его не препятствовать объявлению милостей и наград; но когда на другой день полководцы и начальные люди поехали в Преображенское благодарить за царские милости, Петр не принял никого, и тогда все поняли, что уже близка гроза и наступает перемена в правлении. Гроза разразилась в августе того же года. Начальник стрелецкого приказа Шакловитый, сторонник Софьи, настраивал своих стрельцов против Петра, но двое из этих стрельцов, Мельнов и Ладогин, прибравши с собою других товарищей, убежали в Преображенское и сообщили Петру, что на него и на его мать, царицу Наталью Кирилловну, замышляется убийство. Ночью с 7 на 8-е августа Петр вскочил с постели, едва успел обуться, в одном белье побежал в конюшню, сел на верховую лошадь и ускакал в лес; туда принесли ему платье и он, верхом на той же лошади, тот час уехал в Троицкий монастырь. На другой день к нему прибыли мать, жена и несколько ближних бояр, между которыми пользовался тогда особым доверием Петра князь Борис Голицын²³.

Когда в столице и ее окрестностях происходили такие смуты, в Москву приехал гетман Мазепа с старшинами, полковниками и с большой свитой. (Имена людей, що входили до почту Мазепи, опущені.— М. К.). Сверх того с гетманом приехали тогда в Москву девять значных войсковых товарищей старших, семнадцать значных войсковых товарищей молодших и восемь канцеляристов. При каждом из этих лиц было по казаку. Затем собственный штат гетмана состоял из восьми дворян гетманских, близких к особе гетмана; при каждом из них также было по казаку. Дворовых гетманских людей было 70 человек, 50 драгунов, 12 музыкантов — всего при гетмане и при всех знатных особах было 304 человека. Разом с гетманом прибыли в Москву и пять духовных сановников.

Встречать их выслан был стрелецкого полка полковник стольник Иван Циклер с 500 конных рейтаров и с двумя ротами подъячих Малороссийского Приказа. Дьяк Василий Бобынин приехал с царской каретой для почетного гостя и от имени царей и царевны спросил гетмана о здоровье. Гетман счел уместным похвалить царскую карету и сказал: «Благодарю Бога, что сподобил меня чести сесть в царскую карету!» Гетмана ввели в Калужские ворота, потом через плавучий мост привезли в Москворецкие ворота, а далее, следуя Ильинским крестцом, привезли на большой Посольский двор, где назначено было ему помещение со всеми прибывшими с ним малороссиянами. Гетман не знал еще, что происходит «наверху», не мог предвидеть скорого падения власти Софьи и временщика, считал Голицына неизменно могучим, а потому в разговорах с приставами (которые должны были о его речах доносить князю Голицыну) расхваливал подвиги князя Василия Васильевича в крымском походе. «Никогда еще,— говорил Мазепа,— не бывало бусурманам такого страха, как от князя Василия Васильевича, ближнего боярина! Жаль, что за безводными и бескормными местами не успели розорить Перекопа! Но ведь в древних хрониках писано: персидский царь Дарий приходил войною на Крым и войска у него было множество, а все-таки не мог он взять Перекопа за безводием и бескормицею и принужден был уйти, а зарок дал, что не пойдет более в тот край».

* Всі учасники походу 1689 р. були нагороджені виготовленими з золота монетами, розміром і вагою від копійки до кількох дукатів (червінців) у залежності від рангу нагородженого.

²³ Ibid., т. II, с. 267, 268; Устрялов. Ист. Петр. В., т. II, с. 61.

На другой день после приезда в Москву гетмана с малороссиянами повезли во дворец для торжественного представления. Думный дьяк приготовил пышную речь, восхвалил славные подвиги князя Василия Васильевича Голицына, нанесшего бусурманам такое поражение, «какого они себе не чаяли, и такому подобного не слыхано». И гетману отдавалась похвала, как участнику победоносного дела. Тогда гетману даны были от имени государей дары: серебряный рукомойник с лоханью, золотой пояс с турецкими драгоценными камнями, золотая узда с наперстью. Гетман и все малороссияне были у руки одного из государей, Иоанна Алексевиича. Петра здесь не было. Потом гетман посетил патриарха Иоакима²⁴.

С месяц после того сидели малороссияне со своим гетманом в большом Посольском дворе, а тем временем в столице совершались великие дела. Пошла решительная, последняя борьба между братом и сестрою. Петр из Троицкого монастыря потребовал к себе служилых. Софья всеми средствами старалась удерживать стрельцов от перехода к Петру, а между тем пыталась посылать к брату сначала бояр, а потом патриарха с целью как-нибудь уладить возникший спор. Все было напрасно,— и бояре и патриарх остались при Петре у Троицы. Петр дал приказание всем стрелецким и солдатским начальным людям, под опасением смертной казни за ослушание, прибыть к Троице, взявши с собою по десяти человек простых рядовых из каждого полка, а вместе с ними должны были явиться к государю московской гостиной сотни и всех московских черных сотен с десятью тяглецами из каждой сотни и слободы²⁵. Все повиновались. Тогда Петр потребовал выдачи Шакловитого и его сообщников стрельцов, обвиняемых в злоумышлении на жизнь Петра и его матери. Софья принуждена была уступить, потому что все стрельцы уже перешли на сторону Петра. Шакловитого выдали и казнили. Князь Василий Васильевич Голицын не принимал участия в московских смутах этих дней и запрятался в свою подмосковную вотчину Медведково; но после выдачи Шакловитого 7-го сентября отправился к Петру вместе со своим товарищем и другом Леонтием Неплюевым, окольниким Венедиктом Змиевым, Григорием Ивановым Косаговым и думным дьяком Емельяном Игнатъевичем Украинцевым. Князь Голицын приготовился доказывать Петру свою невинность, но его не допустили ни до каких объяснений, а прямо объявили приговор, которым лишали его всех вотчин и назначили ему жить в ссылке в Каргополе: виною ему поставлено было то, что он провозгласил самовольно царевну Софью верховною правительницею, тратил бесплодно государственную казну и совершил два напрасных похода в Крым, ничего не сделавши. Неплюева за обиды, нанесенные севским жителям во время своего управления, за грабительство и разорение Комарницкой волости, лишив всех имений, сослали в Пустозерск. Змиева удалили в его деревни, а Косагова и Украинцева оправдали²⁶. Только влиянию любимца Петрова, князя Бориса Алексевиича Голицына, обязан был падший временщик тем, что не подвергся смертной казни. Впрочем, на другой год Каргополь был найден слишком удобным для такого преступника: его перевели в Пинегу, где он и умер в крайней бедности, в преклонных летах, в 1713 году²⁷.

Казалось бы, с падением временщика должна была постигнуть неблагоприятная участь и гетмана Мазепу, который был возведен в гетманский сан главным образом по влиянию князя Василия Васильевича и с той поры держался его милостями. Действительно, Мазепа уже тогда ожидал себе беды, а бывшие с ним малороссияне советова-

²⁴ Архив Министерства юстиции, кн. 51. Подробное описание пребывания Мазепы в Москве в 1689 г.

²⁵ Gordon, т. II, с. 270; Устрялов, II, с. 651.

²⁶ Gordon, т. II, с. 280.

²⁷ Устрялов, II, прим. 20, с. 344, 345.

лись между собою, кого теперь придется им избирать в гетманы вместо Мазепы: об отрешении последнего, казалось, не могло быть никакого сомнения²⁸. Волею-неволею по царскому приказу отправился Мазепа со своею ассистенциею к торжествующему царю Петру. 9-го сентября, когда он, едучи к Троице*, доехал до села Воздвиженского, ему было прислано царское приказание остановиться и ждать, пока позовут его. Страшно, конечно, ему было ожидать этого зова. Но пришлось ему томиться ожиданием недолго. На другой же день, 10 сентября, его позвали. На Троицком посаде малороссияне встретили великолепный шатер, поставленный для приема их гетмана. В тот же день, после полудня, гетман был допущен к царю. Он вошел, одетый в богатый кафтан, окруженный старшинами; за ним казаки несли блестящие дары; то были: золотой крест, осыпанный драгоценными камнями, сабля в золотой оправе, стоившая 2 000 рублей, и 10 аршин золотого аксамиту для царской матери — царицы Натальи Кирилловны, а для царицы Евдокии — золотные ожерелья с алмазами. Молодой царь, статный и красивый, сидел, одетый в бархатный кафтан, окруженный боярами, одетыми в байберековые кафтаны. Думный дьяк Украинцев объявил гетману и всем старшинам похвалу за военные походы с Голицыным. Таким образом давалось знать, что немилость царя к Голицыну за его крымский поход не падает на участников этого похода — Мазепу и все войско запорожское, так как казаки в этом походе исполняли только свой долг и не могли принимать ответственности за ошибки главного предводителя. Думный дьяк, проговоривши свою речь, сказал гетману, что он может теперь говорить к великому государю, если имеет нужду. Мазепа прежде всего заметил о трудности своего сана, тем более, что он, как старик, не может похвалиться здоровьем, но он давал обещание служить царю верно, до пролития последней капли крови, бил челом, чтобы великий государь держал его всегда в своей милости со всеми старшинами и со всем народом малороссийским. Речь Мазепы, вполне до нас не дошедшая, понравилась Петру. Сверх ожидания многих, он принял очень милостиво и ласково гетмана и всех старшин. Ласковый прием придал гетману смелости, и он тут же подал государю челобитную, чернившую Василия Васильевича Голицына и товарища последнего Леонтия Неплюева. Он доносил царю, что Леонтий Неплюев угрозами вынудил у него дать князю Голицыну отчасти из пожитков отрешенного гетмана Самойловича, а отчасти из собственного своего «именьишка», которое по милости монаршей нажил на гетманском уряде, 11 000 рублей червонцами и ефимками (західноєвропейськими талярами.— М. К.), более трех пудов серебряной посуды, на 5 000 рублей драгоценных вещей и три турецких коня с убором²⁹. Любопытна записка Мазепы, сохранившаяся в делах Государственного архива вместе с письмами царевны Софьи, показывающая, что Мазепа после своего избрания в гетманы заплатил князю Голицыну взятку за содействие (детально про неї Костомаров пише у примітці, яка тут опущена.— М. К.). В нравственных правилах Ивана Степановича смолоду укоренилась черта, что он, замечая упадок той силы, на которую прежде опирался, не затруднялся никакими ощущениями и побуждениями, чтобы не содействовать вреду падающей прежде благодетельной для него силы. Измена своим благодетелям не раз уже выказывалась в его жизни. Так он изменил Польше, перешедши к заклятому ее врагу Дорошенку; так он покинул Дорошенка, как только увидел, что власть его колеблется; так, и еще беззастенчивее, поступил он с Самойловичем, пригревшем его и поднявшим на высоту старшинского звания. Так же поступал он теперь со своим величайшим благодетелем, перед которым еще

²⁸ Gordon, т. II, с. 283.

* Троице-Сергіїв монастир поблизу Москви, де тоді перебував Петро I.

²⁹ Архив Ин. дел, 1689 года, № 17.

недавно льстив і унижався. Йому на цей раз удалося більше, ніж все прежні рази. Він заслужив к себе милость царя Петра. Вероятно, теперь ему помогла та природная вкрадчивость, та способность всем нравиться с первого раза,—способность, которая живет с человеком и с ним умирает, оставляя мало следов для потомков, задающихся изучением исторического лица. По единогласному свидетельству лично знавших этого человека, ему была присуща в высшей степени такая способность*. Петру не представлялось ничего против этого человека. Если он слушался Голицына, то потому, что в руках Голицына была верховная власть. Избран был Мазепа в гетманы по желанию всего войска запорожского вольными голосами; от старшин на него не было челобитных; ничто не возбуждало к нему царского неудовольствия, а заявлением о Голицыне и Неплюеве Мазепа отклонил от себя подозрение крепкой солидарности с Голицыным и его друзьями.

14 сентября думный дьяк предложил гетману и старейшинам, не найдут ли они нужным представить соображения к изменению чего-нибудь в статьях договора, составленного на Коломацкой раде. Замечено было, что вопрос об арендах на этой раде остался нерешенным, но и теперь оставляли его решить голосам всего народа, которые будут отбираться по вопросам, разосланным в полки. Гетман находил необходимым произвести новую перепись всем казакам, чтоб отделить настоящих казаков от своевольных мужиков, беспрестанно втирающихся в казаки**, а затем надобно будет строго наблюдать, чтобы мужики отнюдь самовольно не вписывались в казачество. Старшины старались не допускать в казаки посполитых, чтобы держать последних у себя в подданстве с их землею. Со старшинами заодно того же домогались все войсковые товарищи, владевшие маетностями***. Мазепа, как поляк по воспитанию, мирволил этому «панскому» направлению; но ему хотелось, чтобы «паны», то есть владельцы маетностей, зависели от него, и потому обратил внимание правительства на то, что некоторые малороссияне ездили в Москву и там выхлопывали себе маетности в Малороссии. Отсюда происходили, как выражался гетман, «трудности и ненадежная докука». Тот, кто недавно получил грамоту в Москве, домогается отвода ему земли во владение, сообразно жалованной грамоте, а тут явится кто-нибудь другой и докучает гетману, указывая, что у него есть более давнее право на владение, сообразно гетманскому универсалу. На это представление гетману отвечали, что впредь не будут выдавать жалованных грамот на маетности без предварительных гетманских универсалов. В этот приезд гетмана в Москву выдано было множество жалованных грамот на маетности, и тогда, можно сказать, более, чем в прежние времена, положен был фундамент частного землевладения в Малороссии и начало будущего малороссийского дворянства. Кроме общей жалованной грамоты всему малороссийскому народу на бывшие у каждого лица поземельные владения³⁰, самому гетману Мазепе даны грамоты на села Остров и Ядлонку в Барышевском повете Переяславского полка, которые гетман тогда же пожертвовал на содержание богадельни при Киево-Печерском монастыре, на село Кочуровку в Глуховском повете, где у гетмана был двор и водяная мельница на реке Есмани, и на село Самбур в Красненском повете. Всеми этими маетностями владел Мазепа и прежде, в звании генерального асаула, а теперь они отда-

* Тут Костомаров суперечить самому собі. Дійсно, Мазепа вмів втиратися в довір'я до можновладців, людей з свого класу. Але він ніколи не користувався популярністю серед українського народу. Прості люди, селяни, міщани і козаки, ненавиділи Мазепу. І це яскраво показано у праці, яку ми публікуємо.

** Йдеться про феодально залежних селян, які, не бажаючи коритися панам, утікали від них і «показувалися», оголошували себе козаками, вільними людьми.

*** Тут наочно показано процес нобілітації, перетворення козацької старшини у феодалів-землевласників.

³⁰ Арх. Юст., кн. 51, лл. 199—220.

вались ему в потомственное владение. Еще прежде своего приезда в Москву исходатайствовал гетман утверждение своих универсалов: за генеральным писарем Кочубеем села Диканьки и Ярославца, за генеральным судьей Вуеховичем двух сел в Полтавском повете, за Михаилом Гамалеєю на села в Любецком повете, за генеральным бунчужным Ефимом Лизогубом сел: Погребки, Кишки и Крапивное с мельницами на реке Сейме³¹, за басанским сотником Янковичем, нежинским полковником Степаном Забелою и охотничьими полковниками Герасимом Васильевичем Яворским, Кожуховским и Новицким — на пожалованные им всем маетности³². В приезд Мазепы в Москву, по гетманскому ходатайству, даны грамоты на маетности и многим другим лицам*.

Гетман покровительствовал тогда и литературным трудам в своем крае. По его рекомендации, еще до приезда его в Москву, привозили в столицу старцы Киево-Николаевского монастыря книгу Радивилловского «Венец Христов», а старцы печерские — книгу «Венец от цветов духовного винограда печерского» для поднесения их государям³³. Разом с гетманом приезжал в столицу глуховский житель Афанасий Заруцкий с книгою «На похвалу великих государей». Он подавал Голицыну челобитную, где изъявлял желание потрудиться и впрямь «в начертании книжном к прославлению престола их царских величеств и его, князя Голицына, чтоб испытно чином весь летописец о родстве их царских величеств написан был, дабы и в настоящее время мудрым людям было что прочитатъ». Он заявлял, что до сих пор он писал кратко, но и теперь хотел бы написать подробнее, и просил снабдить его летописями, потому что в малороссийском крае таковых нельзя было найти³⁴.

19-го сентября малороссияне были отпущены из Москвы. На отпуске гетману и старшинам подарили соболей, разных приностей и лакомств, вина, уксусу и проч.

Глава третья

Поездка гетмана в Москву не обошлась без некоторых смут в Малороссии. Гетман, отъезжая в столицу, поручил вместо себя управление краем в звании наказного гетмана генеральному судье Вуеховичу, а для защиты рубежей гетманщины от татарских вторжений расставил вдоль Днепра охотных казаков и засеймские сотни Нежинского полка, давши над теми и другими наказное начальство стародубскому полковнику Миклашевскому. Боялись татар, но тревога наступила от своих, а не от чужих³⁵. Гетман получил от Вуеховича известие, что в Ромнах, в Чернухах, в Басани — в Переяславском полку, в Кобыляках и Будицах — в Полтавском полку и во всех побережных городах пошли слухи, что гетмана задержат в Москве со старшинами, отпустятся назад только бывшие с ними незнатные люди; толковали даже, что «некий иной чин имеет быти». Такие слухи распространяли запорожцы, злобствовавшие на гетмана за то, что он запретил малороссиянам ездить на Запорожье для торговли и лишил Запорожскую Сечь возможности получать хлеб и другие предметы продовольствия из Малороссии. Запорожцы ошибались: такие стеснительные меры последовали по воле московского правительства, и гетман, будучи в Москве, ходатайствовал об их отмене. Вуехович писал, что трудно ему удерживать спокойствие, люди его не слушают, властей не уважают и уходят в разные стороны: те на Низ в степи, а те к Бугу и иным

³¹ Арх. Ин. дел. 1688 г., № 76 и 115.

³² Там же, 1689 г., № 7.

* Опускаю численний перелік осіб, які одержали такі грамоти.

³³ Арх. Ин. дел. 1688 г., № 60.

³⁴ Там же, 1688 г., № 63; 1689 г., № 30.

³⁵ Летопись Самовидца, изд. 1878 г., с. 177.

речкам на правій стороні Дніпра. Из полков Гадяцького, Миргородського і Лубенського піднімається посольство більшими громадами на правий берег Дніпра іскать новоселья *; иные же, доносил Вуехович, думают и нечто новое у себя зачать. Правобережная Украина, по-видимому, начинала для малороссиян левого берега делаться такою же обетованною землею, какою лет пятнадцать тому назад казались для правобережной Украины левобережная и слободской край. «Что можем мы сделать,— писал Вуехович,— с какими-нибудь несколькими тысячами дворян (т. е. гетманской надворной команды) против большого числа непослушных! Не так страшны нам неверные татары, как свои нехристи, которые страха Божия не имеют и начальства не слушают. Множество их порывается на ту сторону Дніпра іскать себе житья, а запорожцы разглашают, что татар бояться нечего, что татары нам не враги и хан приказал отпустить на свободу всех, которых татары недавно захватили на другом берегу Дніпра, когда те ходили за ягодами и за дровами». Вуехович умолял гетмана поспешить на Украину и издать универсал к народу; о том же доносили гетману генеральный хорунжий Ломиковский и стародубский полковник Миклашевский: последний писал, что, находясь на страже в Дніпровской пристани, он принужден был пропускать несколько возов за Дніпр, потому что весь народ роптал, почему не дозволяют ходить на Низ за звериными и рыбными промыслами ³⁶.

Шатание с места на место, искание льготного жития на новосельях ** было тогда в нравах малороссийского народа не только в гетманщине, но и в тех краях, где селились выходцы слобожане. Путивльського уезда слободы Терновой жители малороссияне, поверстаные службою к севскому воеводе, самовольно убежали со службы, забрали свои семьи и ушли в село Хоруговку, принадлежавшее Михаилу Гамалею. Владелец объявил у себя новопоселенцам льготы на 15 лет и таким образом переманил к себе из Терновой слободы 40 дворов, а потом посылал делать наезды на Терновую слободу, грабить и бить людей, чтобы от такой «тесноты» (утисків.— М. К.) переходили к нему терновцы на житье ³⁷.

По возвращении домой гетман узнал, что вся смута в народе исходит от запорожцев. Был на Запорожье писарь по имени или по прозвищу Сажка. Он сообщал на Украину секретно гетману, что творится в Сечи, и как запорожцы, подушаемые татарами, толкуют о том, что надобно вместе с ляхами и татарами воевать москалей ³⁸. Сажка известил гетмана, что кошевой Гусак, хотя и против своего желания, но по воле товарищества, послал в Варшаву к польскому коронному гетману Прокопа Лазуку с товарищами Забиякою и Кисляковским; они повезли «суплику» от войска низового запорожского с жалобою, что Москва нарушает их вольности и хочет всех их сделать рабами своего московского царя и его бояр ³⁹. «Пусть,— обращались они в своей суплике ко всей Речи Посполитой,— пусть святой дух осветит сердца вельможностей ваших и даст вам здравый совет, а наше желание таково, чтобы оба народа, польский и малороссийский, соединились» ³⁹.

* На посилення феодального гноблення селяни відповідали втечами на Запоріжжя, а також на вільні, незаселені землі Правобережної України.

³⁶ Арх. Юст., кн. 51, л. 220—248.

** Багато поміщиків зазивали селян на свої землі і, щоб заманити їх, надавали різні пільги на чималий час (10—20 років), зокрема звільняли від виконання феодальних повинностей. Зрозуміла річ, потім пани, надміру посилюючи експлуатацію, з лихвою надолужували те, що надали селянам раніше.

³⁷ Арх. Юст., кн. 51. Донесение воеводы из Путивля от 9 октября.

³⁸ Там же, кн. 51, л. 248; кн. 59 (На Запоріжжі тоді існувала протатарська партія, вороже настроєна до Російської держави.— М. К.).

³⁹ Російські урядовці не завжди тактовно поводитися з волелюбним козацтвом. До того ж російська казна постійно затримувала запорожцям платню. Поданий у посланні текст «суплики» опущений.

³⁹ Арх. Ин. дел, 1689 г., июнь, № 40; Арх. Юст., кн. 59 (Тодішня інтриганська

Обо всем этом гетман узнал через писаря Сажку и потом через посланного нарочно в Варшаву ловкого киевского торговца Ельца и сообщил в Москву; но там узнали о сношениях запорожцев с Польшею и другим путем. Какой-то шляхтич подольский сообщил московскому резиденту (послу у Варшаві.— М. К.) о прибытии запорожцев, замечая, что король польский хоть и не примет запорожцев в подданство, но будет рад размолвке запорожцев с царем и с городовыми казаками, потому что король польский, как и все вообще поляки, недоволен уступкою Москве областей, принадлежавших прежде Речи Посполитой⁴⁰. В следующем 1690 году Сажка известил гетмана, что Прокоп Лазука воротился от короля и привез королевский подарок 200 червонцев для раздачи товариству⁴¹. Тогда гетман отправил в Сечь ловкого козака Василя Горбачевского, приказывая сойтись с Прокопом Лазукою и выведать от него все, что ему говорили в Польше. Лазука открылся Горбачевскому и говорил: «Меня очень хорошо приняли в Польше. Коронный гетман * увещевал нас служить королю, а король, отсылая через меня 200 червонцев, обещал еще прислать поболее через посредство каких-то киевских знатных особ, но пусть гетман не доверяет ляхам. Из того, что я слышал от коронного гетмана и других знатных панов, вижу, что они зла желают нашей Украине». Такое предостережение Лазуки скоро стало подтверждаться вестями, приходившими из Крыма, что хан намеревается всеми силами орды своей помогать полякам подчинить себе Украину, а летом 1690 года⁴² Мазепа сообщил в Приказ (Малоросійський.—М. К.), что турецкие послы подали цесарскому величеству статьи о мире и в этих статьях упоминается только о цесарской державе, да о польской Речи Посполитой, да о Веницейской, а о царской державе нет и помина. Польский король то и дело пересылается с крымским ханом, который берется устроить примирение между Турцией и Польшею. «Я имею,— писал Мазепа,— верную ведомость, что от цесарского величества и от польского короля великим государям царям никакого добра надеяться не следует, а, напротив, можно опасаться военных вредительств»⁴³.

Так расплывались в ничто пышные ожидания успехов, которых, казалось, можно было ждать от союза христианских держав в борьбе с мусульманами. Союзники, вместо того, чтобы действовать, поддерживая друг друга, ковали ковы один против другого и каждый поодиночке искал возможности помириться с враждующею стороною, с выгодою для себя и в ущерб союзникам. Бдительный гетман, отлично понимавший, что такое польское правительство, следил за ходом дел и в пору указывал московскому правительству неискренность союза Польши с Россией и тем самым, оказывая ему услуги, располагал к себе его доверие.

Между тем у гетмана были внутри края между старшинами враги, не терпевшие его в равной степени, как не терпел их и он. Главным из них продолжали быть Леонтий Полуботок и Михайло Васильевич Галицкий. О Полуботке доносил гетман, что он наговаривал киевскому воеводе князю Ромодановскому на гетмана, будто он, Мазепа, человек польской породы, посылает в Польшу к сестре своей старицу Липницкую для покупки маетностей и что войско запорожское этого гетмана не терпит и всем малороссиянам он неприятен. Ромодановский подтвердил, что это сообщалось было Полуботком. Мазепа воспользовался челобитною, поданною на Полуботка некоторыми переяславцами, и по-

верхівка Запоріжжя, що складалася з заможних козаків, у цьому питанні керувалася власними егоїстичними інтересами і не висловлювала бажань маси козацтва, яке волило бути разом з російським народом.— М. К.).

⁴⁰ Арх. Ин. дел. 1849 г., № 40.

⁴¹ Арх. Юст., кн. 62, л. 111.

* Головнокомандуючий усіма польськими військами.

⁴² Арх. Ин. дел, июль 1690 г.

⁴³ Арх. Юст., кн. 59.

просил в Приказе (Малоросійському.— М. К.) одобрение смены его с полковничьего уряда, назначив вместо него управлять Переяславским полком Ивана Лысенка⁴⁴.

С другим недоброжелателем гетмана, Михаилом Васильевичем Галицким, Мазепа связал дело о появившемся в Киеве подметном письме.

9-го марта 1690 года в Киеве стрелец Евстратка в Пятницких воротах Печерского местечка (обнесенного фортечною стіною Печерська.— М. К.) поднял письмо и принес его своему капитану, а последний доставил это письмо царскому киевскому воеводе. Письмо это заключало в себе предостережение от «злопрелестного» гетмана Мазепы. Оно выдавалось написанным жителем правой стороны Днепра, уступленной Польше. Припоминалось, как этот Мазепа когда-то людей православных русских — подольских и волынских — хватал и продавал бусурманам, обдирав в церквах с икон серебряные оклады и отдавал туркам, как после того своего пана гетмана задал в вечное бесславие и бесчестие и завладел его достоянием, с которого потом покупал сестре своей маестности в польских владениях, а на остаток, что горше всего, стакался с Голицыным, хотевшим жениться на царевне Софье и изгнать с престола и со света царя Петра, с тем и приехал в Москву, чтобы, устранивши Петра, устроить на свой счет свадьбу Голицына с Софьею. Они вместе затевали «искоренить, погубить и в ничто обратить престол, от века сияющий и страшный всем гонителям на благочестие. Иные из соумышленников уже приняли суд, а его, который есть источник и начало пагубы, вы сохраняете на таком уряде, на котором если первого своего замысла и не учинит, то уже подлинно управляемый им край злою хитростью своею отдаст в нашу сторону, где все церкви божии и людей вера благочестивая скончаются под игмом польским, и вашей власти упадок, и нам кончину, и благочестию православному конец учинит прелестник Мазепа. Доколе же вы этого злодея, губителя будете держать? Ваше царское благочестие промышляете, как бы заграничных врагов победить, а этого домашнего врага бережете на пагубу своему царству! У нас в Короне Польской издавна так и ведется, что умышляющих зло королю казнят смертью и роды их, сеймовыми конституциями обесчещенные, пребывают вечно под банницею (у вигнанні; ошельмовані.— М. К.) и только для того держатся, дабы другие, видя постигшую их от Бога и Речи Посполитой пагубу, каялись и не покушались мыслить зла королю своему; сей же на ваше царское здоровье умышлял и ему как будто все прощено, и он ищет способа, как бы своего достичь!.. Мы сердечно скорбим о таких изменнических видах против вашего престола и не желаем, чтобы цел оставался враг, через которого пала бы стена благочестия нашего, когда вы сами, государи, для того и мир с польским королем постановили, чтобы сияло благочестие».

На обертке этого подметного письма было написано, что воевода должен передать его самим государям, а не иному кому для вручения, потому что изменник, будучи в Москве, раздавал ближним боярам многие сокровища за то, чтоб те при всяком удобном случае держали его сторону.

Письмо это было переслано в Москву, а из Москвы отправлено было в Батурин с дьяком Борисом Михайловым, которому приказано было уверить гетмана в неизменной к нему царской милости. В Москве подозрение падало на некоего старца Одорского, приехавшего в Киев к митрополиту Гедеону посвящаться в сан епископа мстиславского. Киевские воеводы задержали его и взяли у него какие-то листы польского и латинского письма, которые почему-то показались подозрительными и теперь отправлялись к гетману.

⁴⁴ Арх. Юст., кн. 59, л. 104; Арх. Ин. дел, 1690 г., № 32.

Борис Михайлов прибыл в Батурин 8-го апреля. Прием ему был очень почетный. За пять верст от города встречал его генеральный хорунжий Ломиковский. По прибытии в Батурин царский посланец остановился на постоялом дворе, и гетман прислал за ним свою карету. На гетманском дворе встречали его генеральные старшины и пятьдесят знатных батуринских обывателей, а сам гетман стоял на крыльце своего гетманского дома и поклонился ему до земли.

«У нас,— сказал Мазепа,— так издавна ведется: как приедет к нам лицо от царского пресветлого величества, то генеральные старшины сходятся и радуются, и на радости у гетмана бенкетуют, и тебя, Борис, нам невозможно так же не почтить».

Посланник извинился недомоганием и уехал в той же гетманской карете в свое помещение. Отложили свидание до будущего времени. В назначенный для того день Бориса Михайлова привезли снова. Мазепа встретил его на крыльце и ввел в свои покои. Свидание с царским посланником происходило наедине.

Соображаясь с данным наказом, Борис Михайлов, вручивши Мазепе подметное письмо, говорил гетману:

«Кто бы мог быть таким недругом, что подкинул письмо? Не Одорский ли? Не взять ли бы его тотчас из Киева и привезти в Батурин на допрос?»

Дьяк сообщил гетману и другие подозрения: на некоего поляка Искрицкого, недавно приезжавшего в Малороссию и желавшего видеться с гетманом, и на одного священника, который приезжал в Киев просить благословения у митрополита на постройку церкви в Корсуни. «Этому попу,— сказал дьяк,— не следует позволять строить церкви в Корсуни, а дать бы ему священническое место где-нибудь на левой стороне (Дніпра.— М. К.), для того, чтобы отвадить ездить к нам с правой стороны и подговаривать жителей к переселению с левой стороны на правую».

Проглядевши поданное подметное письмо, гетман поднял глаза к образам и произнес: «О Пресвятая Богородица! Ты зриши мою убогую и грешную душу, Ты веши, как денно и ночью непрестанное имею попечение, как бы их царским величествам до конца живота услужить и за их государское здравие кровь пролить. Мои злодеи не спят и о здравии моем нудятся: ищут, чем бы могли меня поткнуть и погубить. На тебя, Богородица, моя надежда, что верная и истинная служба великим государям и мое радение до сего не допустят».

Затем гетман рассыпался в клятвах и уверениях о том, что никогда не имел он помышления делать какой-либо вред великим государям. «Письмо это,— говорил он,— написано не в Польше и не поляком. Это показывают слова, каких в польской речи совсем нет. Думаю, это письмо написано здешними людьми, и притом не одним; в двух местах оно переправлено другим почерком. Это сочинил какой-то малороссийский уроженец левой стороны Днепра, притом часто бывавший в Москве. Подозреваю Михайла Васильевича Галицкого: природа у него такая, что влечет к тому, чтобы другим делать зло и в людях посеять смуту. Когда я был в Москве, он всякими способами старался привлечь царя на гнев против меня. Тогда он для себя самого добивался гетманства. И прежде, когда я еще был генеральным асаулом, он составил подметное письмо, в котором написал, будто я гетманского сына Семена и дочь его, что была за боярином Шереметьевым, отравил, и на самого гетмана болезнь глазную наслал; только бывший гетман не поставил этого ни во что. Будучи гадяцким полковником, он самовольно сносился с крымскими мурзами и бывшего гетмана подбивал, чтобы тот надеялся на дружбу крымцев, а на того же гетмана писал подметные письма. Когда Михайла от полковничества отставили, он жил в Москве, а теперь услышал я, что его отпустили из Москвы в свои маетности в Лебедянском уезде. Думаю, напрасно ему дозволяют

жить в малороссийском крае; будет из того вред: он уйдет либо на Дон, либо в Крым, либо в Запорожье — и там затеет такое дело, что после и слышать будет страшно. Пусть бы великие государи приказали поскорее взять его из Лебедянского уезда и привезти в Москву. Есть у меня подозрение, что в написании подметного письма, вместе с Михайлом участниками были: Дмитрашко Райча и Полуботок. В подметном письме есть выражение: «для милосердия Божия». Такое выражение в обычае у Дмитрашки Райчи в письмах. Оба — и Дмитрашка Райча и Полуботок — с Михайлом большие друзья, а Полуботок ему еще и сродни».

(Далі буде)

Підготовка тексту до друку і примітки М. Ф. Котляра.

ЖИВЕ ПИТАННЯ ЖИВОГО ЖИТТЯ

Р. А. Саликов, И. Я. Копылов,
Э. Ю. Юсупов.

Национальные процессы в СССР.

М. : Наука, 1987.— 351 с.

Одним з актуальних завдань, поставлених XXVII з'їздом КПРС, наступними пленумами ЦК партії перед радянськими вченими, є дослідження закономірностей розвитку національних процесів в усій їх складності і суперечності. «Суперечності,— зазначалося на з'їзді,— властиві всякому розвитку, неминучі вони і в цій сфері. Головне — бачити постійно виникаючі їх аспекти і грані, шукати і вчасно давати правильні відповіді на питання, які висуває життя»¹.

Саме розв'язанню даної проблеми присвячена рецензована праця, підготовлена вченими Інститутів філософії АН СРСР і АН Узбецької РСР. Передмову до книги написали Ф. Т. Константинов і Б. О. Шувалов. Основна характерна риса монографії — новизна і актуальність висвітленої в ній проблематики. В ній національні відносини в СРСР розглядаються не як щось статичне, усталене, незмінне, а як живе, постійно змінюване явище.

Називаючи цю динаміку «національними процесами», досліджуючи природу і структуру останніх, автори зосереджують увагу на аналізі складної діалектики їх розвитку в Радянській країні. Цілоком слухаю вбачаючи джерело даних процесів у самій їх суперечливій сутності, дослідники показують і докладно аналізують загальні закономірності розвитку націй і народностей СРСР та їх взаємодію, соціально-економічні, правові й духовно-ідеологічні аспекти національної політики партії на різних етапах існування Радянської багатонаціональної держави, перспективи дальшого розвитку національних відносин. Отже, автори дослідили саме ті риси національного життя, які становлять його основний зміст. Вчені аргументують необхідність постановки і розв'язання проблеми національних відносин такими обставинами: по-перше, потребою всебічного розкриття як позитивного, так і негативного аспектів у національних відносинах і національній політиці, особливо в застійний період, на що звернув особливу увагу січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС; по-друге, перспективами демократизації радянського суспільства, що становить суть сучасної його перебудови і охоплює всі соціальні, в тому числі національні, процеси в країні; по-третє, необ-

хідністю викриття буржуазних фальсифікацій національної політики КПРС.

Основна частина праці присвячена аналізу суперечностей у національних відносинах як джерела і рушійної сили всіх національних процесів. Виділення і обґрунтування авторами пропонованої ними системи суперечностей (с. 117), у рамках якої, на їх думку, можливий найефективніший аналіз національних відносин,— доказ методологічної обґрунтованості подібного підходу.

Керуючись діалектико-матеріалістичним принципом єдності історичного і логічного, дослідники цілоком правомірно виділяють і характеризують три основні групи національних процесів в історії і сучасному розвитку нашої країни: першу, пов'язану з вирішенням національного питання в перехідний період, другу — з національним розвитком на етапі побудови соціалізму і третю — з удосконаленням національних відносин на етапі перебудови соціалістичного суспільства.

Пропоновані авторами періодизація і класифікація національних процесів зумовили і структуру монографії. Її окремий розділ присвячений розв'язанню національного питання в СРСР, утворенню Радянської багатонаціональної держави, національно-державному будівництву в роки перших п'ятирічок.

В іншому розділі показані процеси розвитку й зближення націй і народностей СРСР, інтернаціоналізації всіх сторін суспільного життя, утворення і зміцнення нової соціальної та інтернаціональної спільності — радянського народу, зміцнення його державної єдності. Заслужовує на увагу ряд нових висновків про духовні цінності радянського народу, його суспільну свідомість, ідеологію, психологію, спосіб життя (с. 160—168).

Читачі книги переконуються, що розв'язання однієї з найбільш важких проблем сучасності здійснювалося в обстановці гострої безкомпромісної боротьби партії, всіх трудящих проти шовіністичних і буржуазно-націоналістичних ухилів. Автори монографії не обходять мовчанкою гострих кутів при висвітленні національних відносин, вказуючи на існуючі труднощі і проблеми (с. 232—258, 285—295).

В найбільш узагальненому вигляді ці проблеми знайшли відображення у розділі, присвяченому дальшому вдосконаленню національних відносин в умовах перебудови. Серед них: розв'язання завдань прискорення соціально-економічного розвитку радянських республік, питань соціальної справедливості у національних відносинах, інтернаціонально-патріотичного виховання трудящих, боротьби з націоналістичними проявами, породженими як внутрішньою логікою розвитку суспільства, так і впливом буржуазної ідеології. В зв'язку з цим показані ідейна спорідненість і однотипність соціальних коре-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 63.

нів буржуазного націоналізму і антирадянщини, націоналістичних і клерикальних пережитків. На прикладі критики ідейно-політичної платформи мусульманського націоналізму показано його місце і роль у сучасній ідеологічній боротьбі.

Позитивною рисою праці є те, що автори розглядають керівництво національними процесами з боку партії як комплексну проблему, що розв'язується КППРС в усіх сферах — економічній, соціально-політичній, культурній та ін.

Монографія має гострополемічний характер. У ній критикується односторонній підхід до висвітлення національних проблем, що мав місце в радянській літературі до недавнього часу, зокрема ігнорування об'єктивної, діалектично-суперечливої логіки розвитку національних процесів і суб'єктивістське забігання наперед (с. 153, 255), надмірне вип'ячування успіхів національної політики (с. 241, 295). Автори загострюють увагу на негативних сторонах, на великій кількості ще нерозв'язаних проблем, вносять ряд пропозицій, дають практичні поради щодо їх реалізації (с. 268—277, 288—310).

Безумовно, деякі висновки авторів мають дискусійний характер. Наприклад, твердження про взаємозв'язок радянського народу та інших соціальних спільностей нашої країни як співвідношення цілого і частини (с. 152) викликає заперечення. Адже якщо це положення поширювати на все, зокрема на духовні параметри радянського народу, то за такою логікою ідеологія радянського народу складається з ідеологій інших соціальних спільностей, а його психологія — з психологій цих спільностей тощо, що не відповідає дійсності.

Справедливо твердячи про те, що психологія радянського народу — це сплав

психології робітничого класу і кращих рис психічного складу всіх народів СРСР (с. 165), автори, однак, непослідовні, бо зводять ці «кращі риси» до психологічних особливостей, властивих кожному народу. З цим неможливо погодитися: у змісті національної психології кожного народу переважає не національно-виняткове, а класове і загальнолюдське. На жаль, у монографії, по суті, не розкрито одне з актуальних питань — про співвідношення загальнолюдського, інтернаціонального, класового і національного.

У рецензованій книзі читач знайде багато свіжих фактів, нових цифрових даних, порівнянь, зіставлень, конкретних прикладів, які яскраво ілюструють динаміку розвитку національних процесів. Матеріали, наведені в монографії, викликають у читачів широкую гаму інтернаціонально-патриотичних почуттів і разом з тим класової гордості за досягнення світу соціалізму і непримиренності до його ворогів, виховують позицію активних ідеологічних бійців.

«Ніколи не будемо забувати про те, що ми живемо в багатонаціональній державі, де будь-які соціально-економічні, культурні, правові рішення прямо і безпосередньо завжди зачіпають і національне питання, — зазначав М. С. Горбачов. — Національні відносини в нашій країні — це живе питання живого життя»². Саме з таких позицій досліджують національні процеси в СРСР автори рецензованої книги.

Ю. І. РИМАРЕНКО (Київ),
Ю. С. ВІЛКОВ (Київ),
А. М. ЩУРОВСЬКИЙ (Київ)

² Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується. — К., 1987. — С. 36.

ДОКУМЕНТИ ПРО КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

*Культурне будівництво в Українській РСР.
1928 — червень 1941 р. :
Зб. документів і матеріалів.*

К. : *Наук. думка*, 1986. — 416 с.

Історичний досвід здійснення культурної революції в СРСР привертая і привертає пильну увагу дослідників. Становленню й розвитку соціалістичної культури присвячено численні монографії, документальні збірники, статті. Однак чимало питань, пов'язаних з цією важливою темою, потребують дальшої поглибленої розробки. Назріла потреба в її комплексному, системному дослідженні. Тим часом процес творення нової культури досліджується іноді без достатнього зв'язку з питаннями будівництва

соціалістичної економіки, виконання п'ятирічних планів, розвитку науково-технічного прогресу. Недостатньо ще вивчене й одне з найважливіших питань — досвід партійного керівництва культурним будівництвом на різних етапах розвитку радянського суспільства.

Зважаючи на це, вихід у світ збірника документів і матеріалів про культурне будівництво в Українській РСР у період соціалістичної реконструкції народного господарства і перемоги соціалізму в нашій країні становить значний науковий інтерес і має практичну цінність.

Рецензоване видання підготували до друку працівники Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління УРСР, Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КППРС, Інституту історії Академії наук УРСР, Київського державного

інституту культури ім. О. Є. Корнійчука* Дана публікація є продовженням збірника про культурне будівництво на Україні за перше десятиріччя Радянської влади¹. Книга складається з двох розділів — «Документи Комуністичної партії і Радянського уряду» та «Розвиток української соціалістичної культури. 1928 — червень 1941». Вміщений у них матеріал систематизовано за хронологією, ретельно вивірено. Він відображає події в межах адміністративно-територіального поділу республіки того часу.

При формуванні збірника було відібрано документи, які у відповідності з марксистськими принципами партійності та історизму становлять наукову, політичну і практичну цінність. Перевага віддавалася тим з них, які раніше не публікувалися, оригіналам. Це найбільш типові документи про зміни, що відбувалися в культурному житті Української РСР на місцях, про участь у них широких мас трудящих. Загалом упорядники виявили 3690 документів, з яких до збірника включено 309, з них — 112 раніше не опублікованих (с. 9—10). До останніх належать постанови ЦК КП(б)У, накази і доповідні записки Наркомату освіти УРСР з різних питань культурного будівництва, договори на змагання між наркоматами й вченими братніх республік та ін.

В період, якому присвячено рецензований збірник, Комуністична партія приділяла величезну увагу дальшому здійсненню культурного будівництва в Радянській країні, націлюючи трудящих на ліквідацію неписьменності, розгортання широкої мережі загальноосвітніх шкіл, створення народної інтелігенції, зростання наукових досліджень, активне засвоєння ідей марксизму-ленінізму, розвиток літератури та мистецтва на засадах соціалістичного реалізму.

У збірнику вміщено такі важливі документи партії і уряду з цих питань, як резолюція липневого (1928 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) «Про поліпшення підготовки нових спеціалістів» (док. 1), постанови ЦК ВКП(б) від 28 грудня 1928 р. «Про обслуговування книгою масового читача» (док. 2) та від 25 серпня 1931 р. «Про початкову і середню школу» (док. 8), постанову Раднаркомом СРСР від 31 травня 1929 р. «З приводу десятирічного ювілею Всеукраїнської Академії наук» (док. 4), звернення 1930 р. Президії ЦВК СРСР до всіх трудящих «Про посилення темпів культурного будівництва» (док. 6), витяги з резолюції XVI і постанови XVII з'їздів ВКП(б) (док. 7, 11) та ін.

Ці основоположні документи дають можливість глибше зрозуміти процес розвитку української соціалістичної культури, який знайшов відображення у численних матеріалах другої, так би мовити, практичної ча-

стини збірника. Ряд з них свідчить про дальше посилення боротьби проти неписьменності. Так, уже в зимовий період 1929/30 навчального року в республіці розгорнувся масовий похід за її ліквідацію. Якщо в 1927/28 навчальному році було навчено 200 тис. чол., у 1928/29 — 407 тис., а разом з малописьменними близько 800 тис., то в 1929/30 р. — навчалосся приблизно 2,5 млн. чол. (док. 62).

Не обійшли увагою упорядники збірника й документів, пов'язаних з формуванням кадрів радянської інтелігенції на Україні. Зокрема, в книзі наведено відомості про відкриття та роботу робітфаків і робітничих університетів (док. 25, 37, 56, 60, 159), організацію підготовчих курсів для вступу у вузи робітників і наймитів (док. 52, 40), про заходи по збільшенню прийому жінок до навчальних закладів та забезпечення їх стипендіями (док. 28). Особлива увага приділялася в той період підготовці вчительських кадрів. Так, стану педагогічної освіти на Україні було присвячено постанову ЦК КП(б)У від 23 березня 1931 р. (док. 80). Десятки документів збірника висвітлюють питання про розширення мережі культурно-освітніх закладів: клубів, будинків культури, бібліотек, музеїв, кінотеатрів. Якщо в 1927 р. масових бібліотек у республіці налічувалося 8072, то в 1940 р. — 22 295, клубних установ, відповідно, 11 289 і 25 030, музеїв — 146 і 174, театрів — 74 і 140, кіноустановок — 1860 і 5822 (док. 308).

Істотне місце в збірнику належить документам про розвиток літератури й мистецтва у роки перших п'ятирічок. З них видно, як активно партія підтримувала робітничо-селянську молодь, що входила в середовище творчих працівників, допомагала їй вчитися, оволодівати комуністичним світоглядом, як проходила підготовка до I з'їзду радянських письменників тощо (док. № 89, 95, 100, 119, 143, 145). Значний інтерес становлять документи, що відображають діяльність видавництва і періодичної преси, зокрема про випуск Держлітвидавом України п'яти томника вибраних творів І. Я. Франка (док. 174), про зростання попиту трудящих на художню, політичну та спеціальну літературу (док. 225, 245). У 1930 р. на Україні видавалося 103 газети, разовий тираж яких становив близько 4 млн. прим. (док. 55, с. 100).

Матеріали збірника свідчать про тісне співробітництво українського народу з російським та іншими народами СРСР у справі створення єдиної багатонаціональної радянської культури (док. 18, 68, 143). Значний інтерес становлять цікаві з наукової точки зору матеріали про двосторонній обмін України з братніми республіками театральними й іншими виконавськими колективами, художніми виставками, про урочисте відзначення в УРСР пам'ятних дат, пов'язаних з життям і творчістю видатних письменників народів СРСР (док. 31, 46, 50, 51, 61, 68, 85, 143, 145, 149, 164, 168, 177, 184, 188, 206 та ін.).

* Упорядники: В. М. Даниленко, О. Г. Лугоський, І. О. Молодчикова, В. С. Оснач, І. Х. Сас, А. А. Соловйова, О. І. Штиволока. Редакційна колегія: Ю. Ю. Кондуфор (відповідальний редактор), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, О. Г. Мітюков, Л. В. Яковлева.

¹ Див.: Культурне будівництво в Українській РСР, 1917—1927: 36. документів і матеріалів. — К., 1979.

В цілому можна констатувати, що рецензований збірник охоплює основні напрями і здобутки культурної революції на Україні в роки довоєнних п'ятирічок. Користування ним значною мірою полегшує ґрунтовний науково-довідковий апарат, який складається з передмови, приміток, списку скорочень, предметно-тематичного, географічного та іменного покажчиків, переліків уміщених документів і постанов партії й уряду.

На жаль, у рецензованому збірнику є й недоліки, усунення яких зробило б його більш цілісним. Не можна не помітити певних прорахунків при датуванні газетних матеріалів. Упорядникам, очевидно, слід було б вказувати не лише дату опублікування кореспонденції або інформації про ту чи іншу подію, а й час, коли ця подія відбулася (док. 61, 126, 142, 143, 145, 188, 214 та ін.). Потребують уточнення і дати деяких інших документів. Так, в інформації Укрпрофради, де аналізується хід виконання постанови ЦК КП(б)У від 14 березня 1931 р. «Про поліпшення матеріально-побутового становища робітників вугільної промисловості та заходи до боротьби з плинністю робочої сили» (док. 83), йдеться про події принаймні кінця 1931 р. (див. с. 142), а датований цей документ липнем 1931 р.

Кілька документів збірника присвячено першим крокам культурної революції на західноукраїнських землях, возз'єднаних з УРСР у 1939—1940 рр., братній допомозі, поданій населенню цих областей всіма радянськими республіками (док. 250, 252, 257, 271). На возз'єднаних землях освіта стала загальнообов'язковою. Розгорнулася ліквідація неписьменності й малописьменності серед дорослого населення. З кінця 1939 р. розпочалася реорганізація вищих і середніх навчальних закладів. Усі вони перейшли на державний бюджет, студенти забезпечувалися державною стипендією. У визволених областях було створено умови для всебічного розвитку літератури та мистецтва. Тому багатогранний процес культурного будівництва, що

розгорнувся в цьому регіоні республіки, заслуговував на значно ширше документальне висвітлення, ніж це зроблено в збірнику. В архівах республіки є чимало матеріалів, які містять узагальнюючу інформацію з цієї тематики.

Певна кількісна перевага документів по окремих областях пояснюється, за визнанням авторів передмови, відсутністю аналогічних джерел в інших обласних архівах (с. 9). З цим твердженням важко погодитися беззастережно. Очевидно, слід було активніше вести пошуки.

У виданні, на жаль, не опубліковано жодної тогочасної рецензії на спектаклі та кінофільми. Це дало б дослідникам, а зрештою, й усім читачам ґрунтовніше уявлення про те, як сприймали в ті роки критика та глядач твори, що й сьогодні з успіхом ідуть на сценах театрів та екранах.

Книга, присвячена історії культурного будівництва, значно виграла б завдяки виділенню в ній спеціального ілюстративного розділу. Тут можна було б вмістити кіно- та фотодокументи, зокрема з особливих фондів визначних діячів культури. Зауважимо, до речі, що тільки в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР (фонд 442) зберігається 116 справ українського радянського скульптора, кінорежисера і драматурга, народного артиста УРСР І. П. Кавалерідзе. Там зосереджена значна кількість такого роду документів, що відображають процес культурного будівництва в республіці даного періоду².

Та, незважаючи на ці зауваження, рецензоване видання розширює джерельну базу дослідження культурного будівництва в Українській РСР у період соціалістичної реконструкції народного господарства й перемоги соціалізму в СРСР.

Д. С. РЯЩЕНКО (Київ)

² Див.: Архіви України.— 1987.— № 2.— С. 53—55.

ЗБРОЙНІ СИЛИ РОСІЇ В ПЕРІОД ІМПЕРІАЛІЗМУ І ВИЗРІВАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ КРИЗИ

Л. Г. Бескровный

*Армия и флот России в начале XX в.:
Очерки военно-экономического потенциала.
М.: Наука, 1986.— 238 с.*

Опублікована посмертно книга доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки РРФСР Л. Г. Бескровного, про яку піде мова у цій рецензії, є останньою в серії його монографій з історії російської армії і флоту XVIII—початку XX ст.* В цілому цикл праць відомого дослідника вносить вагомий вклад у вивчення цілого спектра проблем, що стосуються стану збройних сил Росії та їх ролі у розвитку держави.

Рецензоване дослідження присвячене всебічному розкриттю воєнно-економічного потенціалу країни в епоху імперіалізму і хронологічно охоплює 1900—1917 рр. — період, коли змінився сам у характер воєнних дій і армія стала масовою. У ньому на значній джерельній базі проаналізовано питання організації, складу, комплектування, бойової підготовки армії і флоту та управління ними, виробництва зброї, бое-

флот в XVIII веке: (Очерки).— М.,—1958.— 665 с.; Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX веке: Военно-экономический потенциал России. — М., 1973.—616 с.

* Крім рецензованої праці, див. також: Бескровный Л. Г. Русская армия и

припасів, засобів транспорту і зв'язку й забезпечення всім цим військ. Багато уваги приділено також розвитку в досліджуваний період тилу та постачанню армії і флоту, аналізу витрат на них, удосконаленню военного та военно-морського мистецтва. Чимало з використаних у праці документів уперше введено до наукового обігу. Подібне дослідження по суті виконане вперше, і в цьому безсумнівна заслуга автора.

Вивчення й висвітлення в книзі широкого кола проблем Л. Г. Бескровний підпорядкував головній меті — довести, що на стадії імперіалізму армія стала масовою. Багатий статистичний матеріал дослідження, почерпнутий з найрізноманітніших джерел, дав авторові можливість розкрити кількісні і якісні зміни в ній. Учений переконливо показав, що соціально-економічний і політичний розвиток Росії в епоху імперіалізму підірвав класово-організаційні підвалини старої царської армії, розхитав непорушній колись принцип комплектування її командного складу лише з вихідців із панівних класів.

Говорячи про бойову підготовку військ, виховання офіцерських кадрів у середніх і вищих військових закладах, автор чітко проводить думку про незмінно вузькокласовий підхід військових міністерств і відомств у питаннях добору осіб, що мали там навчатися. Пояснювалося це єдиним прагненням — уберегти офіцерський корпус, який був переважно дворянським, «від «засмічення» вихідцями з інших станів» (с. 32).

Однак війна з Японією показала гострий дефіцит у добре підготовлених кадрах офіцерів. Саме життя ставило питання про необхідність навчання військових професій представників усіх соціальних станів, що викликало шалений опір дворянства. Використовуючи багатий фактичний матеріал, історик простежує, як з великими обмеженнями і з застереженнями, в процесі бурхливих дискусій було прийнято рішення про прийом у 1906 р. до військових училищ дітей з нижчих станів — купців, почесних громадян, міщан, селян, в результаті чого офіцерський корпус фактично став різночинним за своїм складом. Ближче до 1917 р. процес його демократизації значно посилювався, і тому автор має рацію, звертаючи увагу дослідників на необхідність враховувати цю обставину при визначенні причин переходу на бік соціалістичної революції досить значної кількості офіцерів.

У монографії простежується наступність у розвитку армії і флоту Росії в досліджуваний автором період. Це дало йому змогу переконливо показати, що й на цьому етапі історичного розвитку країни, як і на попередніх, більш ранніх, армія залишалася захисницею інтересів панівних класів. Спираючись на силу її зброї, вони в особі самодержавства здійснювали внутрішню й зовнішню політику, тримали в покорі народні маси. Однак зміни, викликані новим якісним станом продуктивних сил і виробничих відносин, привели до створення багатомільйонної армії, у якій на перше місце висувався сам народ. Автор по-

казує роль солдатів і матросів у революціонізованні війська, дедалі активнішу їх участь у класовій боротьбі.

Заслужене схвалення прагнення автора розкрити роль народних мас у функціонуванні й розвитку російської армії. При цьому він звертає увагу на соціальний склад солдатів, особливо наголошуючи, що вже до 1912 р. армія царської Росії не була чисто селянською. Значну кількість її солдатів становив пролетаріат — фабрично-заводські робітники, чорнороби, майстрові та ремісники, а також домашня прислуга, службовці адміністративних і громадських установ та ін. Що ж до комплектування особового складу флоту, то тут, як переконливо показано в праці, перевага віддавалася особам, що мали робітничу професію.

Все це істотно змінювало саму суть армії. Дослідник робить правомірний висновок про те, що ця обставина утруднювала і ускладнювала виконання армією її внутрішніх функцій, особливо після революції 1905—1907 рр., коли військово-міністерство дедалі частіше використовувало польові війська для придушення робітничих виступів та заворушень у самій армії. Трудящі маси як на фронті, так і в тилу все глибше усвідомлювали згубні наслідки світової війни, виступали за її припинення, під керівництвом більшовиків влаштовували масові протести проти імперіалістичної бойні. Солдати відмовлялися придушувати революційні виступи робітників і селян.

У книзі представлено широку картину розвитку і вдосконалення армії як соціальної й технічної організації, рівень розвитку якої перебуває у прямій залежності від існуючого способу виробництва. Аналізуючи фінансовий стан Росії, обтяженої великим зовнішнім боргом і внутрішніми позичками, та ступінь розвитку основних складових армії і флоту (кадри, оснащення новими видами озброєнь, продовольство, транспорт, зв'язок тощо), автор на великому фактичному матеріалі показує військову невідповідність країни до російсько-японської і світової воєн майже з усіх показників, що призвело до значних людських жертв, продемонструвало перед усім світом недостатній рівень розвитку російських збройних сил. Л. Г. Бескровний цілком справедливо відзначає, що ці війни, особливо світова, красномовно засвідчили невідповідність рівня військового виробництва Росії справжнім потребам масової армії, диктували настійну необхідність переведення всього народного господарства на військові рейки.

Автор зробив спробу показати нові форми военного мистецтва та розвитку методів стратегічного управління в умовах війни — створення ставки, що регулювала дії фронтів і розробляла окремі операції; перехід до загальновійськового бою; створення нових видів зброї тощо.

Частина матеріалу, викладеного в книзі, стосується України, що цілком зрозуміло. Адже без її розвинутого господарства і сировинної бази військово-промислового потенціалу Росії був немислимий. Автор, зокрема, розглядає діяльність деяких важли-

вих у військовому відношенні підприємств України, значну увагу приділяє підготовці кадрів високої кваліфікації для російського флоту в Миколаївській морській академії. Та це лише один бік справи. А був і другий. На Україні, як відомо, концентрувалися величезні військові сили, що вимагали щоденного і безперервного забезпечення їх усім необхідним, насамперед, продовольством і фуражем. Однак ці аспекти проблеми, на жаль, не дістали висвітлення в книзі, що, на наш погляд, є істотним її недоліком.

Викликає зауваження й те, що автор майже не коментує численних таблиць, вміщених у монографії. Тим часом їх конкретне, словесне розкриття у багатьох випадках було б надзвичайно корисним. Воно дало б можливість провести порівняльний аналіз, зробити зіставлення різноманітних даних по окремих роках.

Книга написана істориком. Однак вона перенасичена спеціальними термінами, не-

рідко незрозумілими читачеві без відповідної військової підготовки, наприклад: «яскраво виражена настильність вогню» (с. 88), «єдиногоги і карронади» (с. 97), «бризантні ракети з кільцевим стабілізатором» (с. 101) та ін. Зайвими здаються й багато дрібних деталей у висвітленні різних аспектів проблеми (див., наприклад, с. 78, 94, 108, 184—186 та ін.).

Праці, на наш погляд, не вистачає узагальнюючих висновків по кожному з її шести самостійних розділів. Багатий і різноманітний фактичний матеріал, наведений автором у двадцяти розділах монографії, давав для цього всі підстави.

Та в цілому дослідження Л. Г. Бескровного вносять багато нового у розробку проблем функціонування і вдосконалення російської армії і флоту.

Я. М. СЕРИЩЕВ (Київ),
О. Ю. КОМАРЕНКО (Київ)

У ПОЛОНІ ВІДКИНУТИХ НЕСПРОМОЖНИХ КОНЦЕПЦІЙ

Ф. Нестеров.

Связь времен.
Опыт исторической публицистики:
3-е изд.

М. : Молодая гвардия, 1987.— 239 с.

В наш час для того, щоб спробувати висловити якусь оригінальну загальну думку щодо історичного минулого країни або висунути його нову концепцію, необхідно назавжди покінути з претензійними, однобічними, надуманими сталінськими формулюваннями, з властивим для них вільним поводженням із фактами. На жаль, у рецензованій книзі, яка претендує на «нове» прочитання всього курсу російської історії, починаючи з давніх-давен і донні, читач не зможе відшукати критичної оцінки цих трактувань. Навпаки, в ній відсутні їх прямі рецидиви. Це вже третє видання праці, яку було створено у застійний період, коли розвінчання культу особи Сталіна було зведене нанівець. Авторське кредо сформульоване у заключних рядках праці: «Епоха воєнного деспотизму минула, пішло Московське царство, минула Російська імперія, але «нерозривно спаяна державна єдність», звичка російського народу до централізації і дисципліни, його готовність до великої самопожертви заради справедливої справи залишилися, ці риси зміцніли й збагатилися новими» (с. 229).

Причому Ф. Нестеров спробував при цьому спертися не тільки на авторитет О. Герцена, а й навіть... В. І. Леніна. Щоправда, він досить довільно використовує ленінську доповідь на IX з'їзді РКП(б). Володимир Ілліч ясно й недвозначно заявив: «Старе джерело дисципліни, капітал, ослаблене, старе джерело об'єднання — зникло. Ми повинні створити

дисципліну іншу, інше джерело дисципліни і об'єднання»¹. Автор же вирвав з контексту (див. доповідь В. І. Леніна, с. 231) одну тільки фразу про централізацію, дисципліну та самопожертву і намагається інтерпретувати це як характеристику споконвічної суті російського народу, яка утвердилася в ньому завдяки багатовіковому минулому (с. 228). Дослідник не помічає чітких вступних роз'яснень самого В. І. Леніна, вміщених на тій же сторінці, що його слова стосуються діяльності Комуністичної партії, яка успішно переборювала в роки громадянської війни 1918—1920 рр. дрібновласницькі традиції минулого.

Читач дезорієнтовує й твердження Ф. Нестерова про те, буцімто історики й донині ламають списи з приводу питання... про «ставлення російського народу до самодержавства» (с. 118). Насправді ніяких таких суперечок у радянській історіографії не було і немає. Наші вчені завжди розглядали царизм у дусі революційно-демократичних і ленінських, більшовицьких традицій як заклятого ворога народу й гальмо історичного прогресу. Навіть досліджуючи проблему створення Російської централізованої держави в XIV—XVII ст. як прогресивне явище, наші історики не змішують її з питаннями розвитку самодержавного політичного ладу. Автор рецензованої праці, навпаки, за будь-яку ціну намагається переконати, що, мовляв, російський царизм, абсолютизм кращий, більш організований й дисциплінований, ніж західноєвропейський (с. 44). А влада російського самодержавства була міцнішою, бо спиралася буцімто на «значно глибші історичні корені» (с. 120). Під його керівництвом феодальне суспільство в цілому та правлячі класи зокрема про-

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 237.

шли школу беззастережної військової і політичної дисципліни, доляльного ставлення до царя, начебто викликаного «найвищими інтересами оборони держави від зовнішніх ворогів» (с. 52). Ці сентенції нагадують сталінські міркування на теми історії Російської централізованої держави, для яких було характерне повне протиставлення Сходу (Росії) Заходу, вихваляння міцної і твердої самодержавної влади, виправдовування деспотизму її централізаторської політики потребою оборони від зовнішніх ворогів.

А чого варті авторські пошуки джерел самовідданості перших російських революціонерів у тому «загартуванні, що одержали вони самі та їхні предки, близькі й далекі, на царській службі» (с. 159). Чи замишування діями царського самодержавства, яке, мовляв, забезпечувало високопатріотичне виховання (у розумінні народом військового обов'язку) (с. 79—80)? Та й приклад при цьому він навів досить красномовний: складений Петром I морський статут, який загрожував смертною карою тим співвітчизникам, які здалися в полон. Але ж це так перегукується з відомим сталінським наказом часів Великої Вітчизняної війни, котрий фактично поставив радянських військовополонених у розряд «ворогів народу».

Таким чином, питання про місце й роль самодержавства в історії Росії Ф. Нестеров перевернув з ніг на голову. Автор не рахується ані з традицією його різкого засудження усіма поколіннями демократично й прогресивно настроєних російських людей до Великого Жовтня, ані з антицаристською спрямованістю всієї радянської концепції вітчизняної історії.

Свого часу проти захопленого зображення монархії як творця нації та національної єдності, незаслуженого вихваляння прогресивної місії королів і царів рішуче виступив М. Г. Чернишевський. У статті «П-н Чичерін як публіцист» (в ній йдеться про одного з основоположників так званої «державної» школи російської історіографії) він писав: «Якщо французи повинні когось дякувати за могутність, яку здобула Франція, то повинні дякувати за це тільки самих себе і більше нікого. Той чи інший єгоїст, той чи інший честолюбць міг вважати вигідним для себе прагнення до національної єдності, природженої для французів, але не він створив її, він лише користувався нею і користувався майже завжди шкідливим для самих французів чинном... Якщо ми почнемо дякувати Валуа за те, що за них відбулося возз'єднання французьких провінцій, які завжди прагнули до єдності, то чи не повинні ми дякувати Єлизаветі Англіійській за те, що при ній Шекспір написав Гамлета? Нам здається, що за Гамлета слід дякувати Шекспіра, а за французьку єдність французи мають дякувати самих себе»².

Це яскраве висловлювання великого російського революціонера-демократа навів у своїй фундаментальній праці «Фео-

далізм і народні маси» (М., 1964) один з видатних наших дослідників проблем порівняльної історії Росії та зарубіжних країн проф. Б. Ф. Поршнев. Узагальнивши значний фактичний матеріал, він підкреслив, що сили, які прийшли до влади в ході боротьби або на основі досягнутої незалежності,—це не одне й те ж. Радянським історикам не слід керуватися уявленнями (яке не можна довести) про те, що монархія є найбільш «сильною» державою, котра найбільшою мірою здатна забезпечити незалежність, порядок і т. ін. Централізація була прогресивною, але той механізм, на базі якого вона здійснювалася, не був демократичним, народним, а тому її можна називати прогресивною в досить умовному, обмеженому смислі тощо (див. назв. працю, с. 323—324, 361—362, 364).

Вчений підкреслив, що зображення самодержавства та її політики єдиною основою, завдяки якій було об'єднано і централізовано країну,—це традиція «міщанської» історичної літератури. Слід розмежувати такі поняття, як Росія та цар, об'єднання держави й монархія, згуртування народу й державна влада.

Зовсім незрозумілу позицію займає автор, коли безуспішно намагається спростувати тезу великих революційних демократів 60-х років XIX ст. про наявність «двох Росій»: царської, реакційної, з одного боку, та народної, демократичної,—з другого. Вони обидві мали й дві антагоністичні ідеології та протилежні культури. Ф. Нестеров же бачить (майже до першої російської революції) лише єдину самодержавну Росію і прагне переконати читача в тому, що царистська ідеологія мала повсюдне поширення серед широких народних мас. І це він пояснює нічим іншим, як успіхами на шляху морально-політичного виховання в душі, який був вигідний державі, правлячому класу феодалів та церкві (с. 128—130). Ф. Нестеров пише про «політичний кредит» царизму в масах, який буцімто дозволяв йому виступати захисником Росії та «представником її національного суверенітету» (с. 145, 151).

Або ось типова для рецензованої книжки авторська сентенція: «Велике смирення перед самодержавством було певною мірою зворотним боком великої національної гордості...» (с. 143). За формою та змістом ця фраза схожа на уривок з якогось офіційного видання царської Росії, які, до речі, автор не цитується широко цитувати у своїй праці. У будь-якому випадку вона не має нічого спільного з ленінськими теоретичними положеннями, зокрема, з його знаменитої статті «Про національну гордість великоросів». В ній не лише містився заклик наслідувати славі революційні традиції в історії країни, а й таврувалися, за висловом вождя революції, сторінки її рабського минулого. Як відомо, Володимир Ілліч ніколи не ототожнював квазний великодержавний «патріотизм» правлячих класів Росії з любов'ю до вітчизни з боку трудящих і представників прогресивної громадськості.

² Чернишевский Н. Г. Полн. собр. соч.—М., 1950.—Т. 5.—С. 654—655.

Адміністративно-управлінський апарат царського самодержавства об'єднував представників експлуаторських класів (різних за своїм національним походженням), в тому числі й із середовища пригноблених народів. Багато найвищих постів як у Петербурзі, так і в губерніях займали вихідці з німецько-прибалтійської знаті. Автор же рецензованої праці воліє говорити не тільки про «російське самодержавство», а й про «російську переважно адміністрацію» (с. 112). В іншому ж місці Ф. Нестеров, навпаки, раптом повідомляє, що у завоюванні Сибіру чи не найголовнішу роль відіграли татари, литовці, поляки й німці, котрі, мовляв, становили більшість війська, яке Росія відправила для боротьби з ханом Кучумом. Татари ж під прапором Москви «вдираються у володіння Ордену (німецько-лівонського).— В. С.) і доходять до Балтійського моря» (с. 107). Всі ці надумані міркування, до того ж перебільшені, завершуються висновком майже містико-ідеалістичного характеру: «Отже, всі діють у відповідності із своїми природними схильностями, які успадковані від предків, прагненнями, заповітними бажаннями» (с. 107).

Ф. Нестеров не рахується і з думками істориків—представників братніх радянських республік. Адже в усіх союзних республіках уже створено відповідні багатотомні праці, в яких постійне прагнення до воз'єднання, об'єднання, зміцнення дружби й братерства у боротьбі проти зовнішніх ворогів розглядається як головна тенденція розвитку взаємовідносин між російським та іншими народами нашої країни.

На противагу цьому і, головне, не узгоджуючи свої висновки з правдою історії автор рецензованої книжки створив власну схему історичного процесу входження окраїнних неросійських народів до складу централізованої держави. Ця надумана схема представлена читачеві як певна загальна закономірність, згідно з якою в цьому процесі буцімто всюди спостерігається ряд політичних циклів «відливів» та «припливів» до Москви (с. 98). При цьому не зроблено жодних класових розмежувань, а сепаратистські ухили правлячих експлуаторських класів поставлені в один ряд з прагненням широких народних мас до об'єднання.

Просто незрозуміло, чим керувався Ф. Нестеров, вигадуючи цю «закономірність». Радянські історики, які розробляють проблеми взаємовідносин народів нашої країни, щонайменше будуть здивовані такою «новацією», котра, по суті, перекреслює все позитивне, що зроблене в цьому напрямі вітчизняною історіографією.

Дослідники нашої республіки можуть відчутти себе ображеними, коли довідаються, що в рецензованій праці один з найбільш запеклих ворогів воз'єднання українського народу з російським зрадник І. Виговський, який узурпував гетьманську владу, беззастережно названий наступником Богдана Хмельницького (с. 100). У душі української націоналі-

стичної історіографії, котра «смакувала» цю подію, автор тричі (с. 81, 96, 100) згадує про «страшну поразку», «загибель», «розгром» московської дворянської кінноти у битві з військом Виговського під Котопом у 1658 р. Ф. Нестеров вважає за доцільне відзначити не важке соціальне й національне гноблення, яке шляхетсько-магнатська Польша звела у ранг своєї політики на захоплених нею українських землях, а лише начебто надані їм широкі права місцевого самоврядування (с. 78). Тут помітно відбилися антиісторичні концепції польської націоналістичної дворянсько-буржуазної історіографії.

Основні ж положення, які становлять сутність, основу книжки, автор почерпнув головним чином з праць діячів та епігонів великодержавної, так званої «державної школи»: С. Ф. Платонова, О. Є. Преснякова та інших. Він потрапив до них у полон, багато разів посилається на ці видання або просто як свої, «від себе», викладає їх думки. Те, що в книзі видається за «нове», насправді ж — переспів старих поглядів, які були піддані серйозній критиці ще в дорадянський час представниками революційно-демократичної та марксистської історіографії.

Ігнорування внутрішніх факторів соціально-економічного розвитку, притаманне прибічникам цієї «школи», орієнтація лише на буцімто визначальну роль державного механізму і перебільшення впливу на нього тільки зовнішнього фактора — все це повною мірою виявилось й у змісті рецензованої праці. Як і історики — «державники», автор вбачає в Московському царстві та Російській імперії воєнну, неправову державу, яка постійно воює (с. 68, 150, 204, 108—109), де буцімто всі стани були однаково безправними перед верховною владою (с. 43).

Авторські міркування, які мають переконати читача у прогресивності царського самодержавства протягом усього часу його існування, спираються на давно відкинуті радянськими істориками концепції буржуазної історіографії відносно того, що в Росії начебто всі стани один за одним закріпачувалися, а згодом таким же чином розкріпачувалися (за ініціативою згори). Головне у процесі утворення «великоруської держави» не «збирання» земель, а зміцнення самодержавної влади (с. 43, 62). У даному випадку Ф. Нестеров використав книгу О. Є. Преснякова «Утворення Великоруської держави», видану у 1918 р. Однак він не звернув увагу на висновки, зроблені академіком Л. В. Черепніним у фундаментальних працях з питань формування і розвитку російської централізованої держави. Поза його зором залишилися й спеціальні розробки видатних радянських істориків — академіків Б. Д. Грекова та М. М. Тихомирова, професорів К. В. Базилевича, О. І. Зніміна, С. О. Шмідта, А. М. Сахарова, В. В. Мавродіна, які так чи інакше стосуються даної проблеми.

Але найбільш парадоксальне те, що в одному місці рецензованого видання дійсно є критичне зауваження на адресу російської буржуазної історіографії за

перебільшення нею ролі потреб оборони країни для створення й зміцнення держави, зображення царизму у вигляді надкласової установи, яка втілювала в життя позастанову політику (с. 36—38). Зміст же книги, по суті, й ґрунтується на цих та інших положеннях (зокрема, теорії закріпачення й розкріпачення станів: на тезі про принципову відмінність політичного розвитку Росії, з одного боку, та західноєвропейських держав,— з другого; переконанні в об'єктивній необхідності сильної монархічної влади й т. ін.) дореволюційної російської буржуазної науки, які пізніше некритично сприйняв І. В. Сталін.

Взагалі Ф. Нестеров прагне мати справу з працями представників дореволюційної історіографії. Новітні досягнення радянських учених, що стосуються майже всіх розглянутих у книзі проблем, він ігнорує. Показово, що автор посилається на вузівський підручник з історії СРСР видання... 1939 р., «Історію КПРС» 1962 р. Він також віддає перевагу «Історії Польщі», яку було надруковано в царській Росії, а не у нас. Те ж саме можна сказати про використання творів історика XVIII ст. В. М. Татищева, які були не тільки перевидані, а й у ряді випадків уперше опубліковані в радянський час. Навіть цитати з праць В. Г. Белінського, Ф. М. Достоєвського та інших узяті ним з дореволюційних публікацій, від чого у молодого читача може створитися хибне уявлення про радянські видання російської класики. Дореволюційний «Російський біографічний словник» використаний автором для характеристики не якогось там маловідомого діяча, а Івана Грозного, період царювання якого та його особа розглядаються у величезній кількості праць радянських дослідників.

З багатьох же класово ворожих нам джерел Ф. Нестеров у своїй книзі навіть просторі уривки (досить сумнівної вартості) і які до того ж у ряді випадків містять навіть наклепницькі, образливі висловлювання на адресу російського народу. Особливо це стосується джерел іноземного походження, зокрема пасквіля кінця XVI ст. «Про державу руську» Дж. Флетчера, записів (тих же часів) лівонського хроніста Рюссова, низькопробної історичної публіцистики XIX ст., що належить перу К. Валишевського та маркіза де Кюстіна, творів польського великодержавника М. Бобржинського та французького реакціонера, фальсифікатора історії І. Тена, політичних виступів запеклих во-

рогів Країни Рад У. Черчилля й лорда Керзона.

З такого роду праць Ф. Нестеров і бере досить сумнівні (м'яко кажучи) за змістом такі міркування: російський народ, мовляв, «беріг у душі разом з смиренням та вірою, гордістю російського імені й культ свого царя». І цей же висновок «підкріплюється» висловлюванням, яке буцімто належить Петру I: «Народ російський дуже терплячий і покірний» (с. 123, 140). По суті, за допомогою таких офіційно-царистських постулатів автор і намагається зміцнити власну концепцію, згідно з якою велич дореволюційної Росії ґрунтувалася на трьох факторах: державній централізації, політичній дисципліні та силі народного патріотизму (с. 60).

Про неспроможність інтерпретації перших двох з них, які фактично зводять нанівець роль мас в історичному процесі, йшлося вище. Що ж до третього, то його виток Ф. Нестеров звів до них обох. Буцімто вони й сприяли утвердженню у свідомості російського народу того, що лівонський хроніст Рюссов, назвав постійною готовністю «праведно вмерти за свого государя». В формулюванні Ф. Нестерова це пролунало як «особливе ставлення російського народу до своєї держави, у безумовному слугуванні їй...» (с. 86). Зазначимо, що мова йде про царську Росію на всіх етапах її багатовікового розвитку. Чи не слушним у цьому зв'язку буде нагадати про те, що В. І. Ленін займав у цьому питанні прямо протилежну позицію. Володимир Ілліч указував на гостру недовіру мас до всього державного як спадщини, яку Радянська влада одержала від експлуататорського ладу.

Радянська історіографія, спираючись на ці ленінські спостереження, завжди розглядає минуле нашої країни з класових позицій, особливо наголошуючи на тому, що почуття любові народних мас до своєї батьківщини, їх мужність та героїзм у боротьбі проти іноземних загарбників поєднувалися з ненавистю до самодержавно-кріпосницького ладу.

Зрозуміло, що будь-які спроби пов'язати царистське минуле з патріотичними й інтернаціоналістськими традиціями радянських людей є неспроможними. Незрозуміло, якими міркуваннями керувалося видавництво, випускаючи в світ третє видання книги, що ґрунтується на положеннях, відкинутих радянською історіографією.

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

МІЖНАРОДНІ НАУКОВІ ЗВ'ЯЗКИ
БРАТНЬОЇ БІЛОРУСІЇ

Г. Г. Сергеева.

*Белорусская ССР в научном
сотрудничестве Советского Союза
и социалистических стран
(1945—1985 гг.).*

Минск : Наука и техника, 1986.— 216 с.

Започаткований у 60-х роках істориками Української РСР новий напрям радянської історіографії — дослідження регіональних аспектів міжнародного співробітництва — дістав підтримку вчених інших республік Радянського Союзу. У 70—80-х роках у видавництвах Києва, Мінська, Ташкента, Кишинєва вийшов з друку ряд змістовних книг, в яких висвітлюються питання розширення і зміцнення братерського співробітництва України, Білорусії, Узбекистану, Молдавії з країнами соціалістичної співдружності. Однією з останніх таких праць є рецензована монографія. Узагальнений у ній досвід міжнародних наукових зв'язків Білоруської РСР протягом сорока післявоєнних років становитиме, без сумніву, інтерес і для читачів нашої республіки.

Перш за все можна відзначити ґрунтовність джерельної бази даної монографії. Автором широко використані матеріали партійних, державних і відомчих архівів, періодика, радянська і зарубіжна наукова література, статистичні довідники тощо. Важливою методологічною основою книги є вчення основоположників марксизму-ленізму про закономірність інтернаціоналізації матеріального й духовного життя народів у процесі їх соціально-економічного розвитку, висновки XXVII з'їзду КПРС про зростаючу роль науки в інтенсифікації суспільного виробництва й удосконаленні суспільних відносин. Відповідно до цього автором розроблена структура монографії, яка враховує всі головні напрями і форми співробітництва вчених Білоруської РСР і країн соціалізму.

Суттєве теоретичне й практичне значення має розділ монографії, присвячений висвітленню співробітництва соціалістичних країн як важливого фактору прискорення науково-технічного прогресу. Щоправда, автор уникає поглибленого аналізу впливу досягнень сучасної науки і техніки на розвиток провідних галузей народного господарства братніх країн, формування їх науково-технічного потенціалу, спрямованого на розв'язання складних і перспективних проблем. Спираючись на документи і матеріали КПРС, інших братніх комуністичних і робітничих партій, Ради Економічної Взаємодопомоги, Г. Г. Сергеева розглядає передусім найбільш характерні форми співробітництва соціалістичних країн у процесі їх розвитку. В монографії чітко простежується концепція науково-технічної політики держав-учасниць РЕВ, яка ґрунтується на принципах взаємодопомоги, рівноправності, незалежності й суверенітету, співробітництва.

В співдружності країн соціалізму з найбільшою повнотою втілюються відносини, засновані на засадах соціалістичного інтернаціоналізму. В книзі наведено узагальнені дані про масштаби співробітництва між Радянським Союзом і соціалістичними державами. Важливе значення, зазначає автор, мала допомога Радянського Союзу у підготовці висококваліфікованих національних кадрів для країн соціалізму.

Автор монографії не захоплюється описуванням фактів, а розглядає взаємовідносини між соціалістичними державами у сфері науки і техніки з точки зору створення передумов для більш ефективного господарювання, повнішого використання можливостей соціалізму, розширення участі в співробітництві широких народних мас. Окремо аналізується діяльність академії наук соціалістичних країн, які проводять головним чином фундаментальні дослідження. Далі автор логічно переходить до висвітлення основних напрямів і форм співробітництва вчених Білоруської РСР і країн соціалізму.

В перші післявоєнні роки, зазначає Г. Г. Сергеева, білоруські вчені налагодили насамперед міжнародний книгообмін. Деякий час це була основна форма взаємного ознайомлення з результатами досліджень у галузі науки. Згодом вчені республіки почали проводити національні й міжнародні конференції, запрошуючи для участі в них науковців з інших країн. Систематичними і широкими стали міжнародні контакти білоруських вчених з другої половини 50-х років. Як підкреслює автор, це дало можливість ґрунтовніше розв'язувати завдання зміцнення взаємного наукового співробітництва і більш оперативно знайомитися з досягненнями один одного. В той час, вказується у монографії, братні країни передусім турбувалися про ефективне використання радянського досвіду в плануванні досліджень, організації впровадження закінчених робіт у виробництво, підготовці кадрів. У наступні роки значно зросла кількість взаємних відряджень.

Економічні успіхи Білорусії в братній сім'ї народів СРСР зумовили поглиблення міжнародного наукового співробітництва республіки, залучення до нього представників нових перспективних галузей. З другої половини 60-х років, констатується у монографії, з'являються нові форми наукового співробітництва БРСР і соціалістичних країн, а саме — перехід від обміну інформацією і документацією до безпосереднього об'єднання зусиль у розробці актуальних питань науки і техніки. В 70—80-ті роки, зазначає автор, посилилась взаємодія вчених Білорусії та країн соціалізму в міжнародних економічних і науково-технічних організаціях. До співробітництва приєдналися і вчені вищих навчальних закладів республіки. На основі двосторонніх угод вони з року в рік удосконалюють систему спільних наукових пошуків, нарощують обсяг і урізноманітнюють форми взаємодопомоги в підготовці спеціалістів.

Автор висвітлює питання розподілу праці білоруських і зарубіжних дослідників у галузі фізики, математики, кібернетики, атомної енергетики, електроніки, матеріалознавства, суспільних наук. У монографії наведено приклади розширення і поглиблення участі вчених Білорусії в науковому співробітництві Радянського Союзу з країнами — членами РЕВ. Звернено увагу на зростання міжнародного авторитету республіканських академічних установ, вузів, галузевих науково-дослідних закладів. Все це дало можливість автору зробити обґрунтовані висновки про зростаючу роль Білорусії в розвитку міжнародних зв'язків радянської науки, вдосконалення системи міжнародних контактів республіки, соціально-економічну й суспільно-політичну ефективність об'єднання зусиль вчених країн соціалістичної співдружності.

Окремо автором розглянуті питання становлення й розвитку зв'язків суспільствознавців, розширення співробітництва в галузі фізико-математичних і хіміко-біологічних наук, показані найбільш важливі результати взаємодії вчених-медиків і аграрників.

Таким чином, монографія Г. Г. Сергеевої охоплює широкий спектр проблем. На нашу думку, немає рації детально зупинятися на кожній з них. Підкреслимо лише, що автор вперше в радянській історіографії провела комплексне дослідження міжнародних наукових зв'язків однієї з республік Союзу РСР.

Високо оцінюючи роботу білоруської колеги, висловимо деякі зауваження, реалізація яких, на наш погляд, допоможе авторіві у наступних дослідженнях важливої теми про участь БРСР у міжнародних відносинах.

Хронологічно монографія охоплює до-

сить великий період — 1945—1985 рр. Він не є рівнозначним з точки зору розв'язання питань організації наукових досліджень на національному й інтернаціональному рівнях. Тому доречно було б провести більш чіткі грані між окремими етапами співробітництва Радянського Союзу із соціалістичними державами і відповідно участі в ньому білоруських учених. Недостатній критичний аналіз динаміки економічного й науково-технічного розвитку країн соціалістичної співдружності призвів до прямолінійного, безпроблемного висвітлення їх співробітництва. Добре було б показати і специфіку міжнародної наукової діяльності вчених Білорусії, розкрити невикористані резерви творчих контактів, дати рекомендації щодо вдосконалення участі радянських республік в науковому співробітництві СРСР з країнами соціалізму.

В цілому ж Г. Г. Сергеева провела велику роботу, значення якої виходить за рамки інтересів наукової громадськості республіки. Дослідники історії дружби народів Радянського Союзу і співробітництва народів соціалістичних країн дістали ще одне аргументоване підтвердження переваг соціалістичного способу життя, інтернаціоналізації духовної діяльності, соціалістичної економічної та науково-технічної інтеграції.

Вчені Української РСР активно розробляють відповідні проблеми і тому є добра нагода порівняти шляхи спілкування українського і білоруського народів з трудящими країн соціалістичної співдружності, запозичити цінний досвід в організації й здійсненні міжнародних контактів, поглибленні й актуалізації наукових досліджень.

П. С. СОХАНЬ (Київ),
В. М. ДАНИЛЕНКО (Київ).

* * *

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ СЕЛЯНСЬКОГО (ЛЮДОВСЬКОГО) РУХУ В ПОЛЬЩІ

А. Ф. Носкова

*Крестьянское политическое движение
в Польше.*

Сентябрь 1939 —

весна 1948 г. / Отв. ред. Г. П. Мурашко.

М.: Наука, 1987. — 316 с.

Радянські історики постійно виявляли значний інтерес до минулого й сучасного розвитку братнього польського народу. Особливо він зріс у післявоєнний період, коли внаслідок перемоги народно-демократичної революції Польща стала на шлях соціалістичного будівництва. Переломний період в історії сусіднього народу, коли визріли суспільно-політичні передумови для становлення соціалізму, постійно привертала увагу дослідників.

У минулі часи науковці найбільше уваги приділяли процесам, пов'язаним з боротьбою польських робітників за здійснення своїх класових інтересів, питанням про роль та значення розвитку радянсько-польського співробітництва тощо. Зроблено тут було чимало.

Разом з тим не всі проблеми періоду революційних перетворень у Польщі вміщалися в тій схемі, яка утворилася в радянській історіографії у 50—60-х роках. Багато складних питань та явищ залишилися поза увагою дослідників. Це не могло не позначитися на загальній картині, яка склалася в історіографії, збіднювало її, применшувало значення історичного досвіду переходу до соціалізму країн Центральної і Південно-Східної Європи.

Рецензована монографія, що побачила світ наприкінці минулого року, є однією з перших праць, яка підносить дослідження революційного процесу в Польщі на якісно новий рівень. Це пояснюється не

тільки тематикою дослідження — історія селянського (людовського) руху в переломний період його розвитку, а й самим підходом автора до її вивчення — прагненням дати глибокий, правдивий, об'єктивний аналіз усіх факторів, які справили вплив на політичну еволюцію селянського руху, його перехід на нові ідейно-політичні позиції.

Праця А. Ф. Носкової відзначається багатоплановістю і багатоаспектністю. Автор прагне дати відповідь на головне питання: що вплинуло на остаточну зміну ідейної платформи людовського руху, його перехід від антикомуністичних, антирадянських позицій напередодні другої світової війни до визнання життєвої необхідності робітничо-селянського союзу, провідної ролі робітників в ньому, програми народної демократії і, в кінцевому рахунку, соціалістичної перспективи. І якщо раніше дослідники давали відповідь на це важливе питання дещо однобічно — з позицій робітничого класу та його політичних партій, то А. Ф. Носкова намагається розглянути його з середини селянського руху, простежуючи переважно, але не виключно, внутрішній розвиток селянського руху, його політичних особливостей. Робиться це аналітично, правдиво, з творчих марксистсько-ленінських позицій.

Неможливо дати вичерпний аналіз всіх проблем, що підняті у монографії. Обмежимся лише найбільш вагомими. Важливим є ретроспективний показ автором ідейно-теоретичних принципів та політичного курсу людовського руху в міжвоєнний період. Та одним з найбільш важливих питань, на які звертає увагу дослідниця, є вплив другої світової війни та німецько-фашистської окупації на політичні позиції людовського руху. Весь хід подій показує, що внаслідок глибоких змін у селянському середовищі в роки війни сталася «тріщина» між «низамми» і «верхами» цього руху. Керівництво людовців, яке активно співпрацювало з буржуазним емігрантським табором, не змогло своєчасно прийняти нові соціально-політичні умови, що склалися в окупованій країні та на міжнародній арені. Це змогло зробити лише ліве крило людовців, яке спиралося на радикальні революційно-демократичні традиції селянського руху. Воно запропонувало широкому селянському масам новий шлях реалізації демократичних соціальних й національних прагнень у співробітництві з робітничим класом та в союзі з СРСР. Цьому сприяла й програма революційних перетворень, запропонована лівими силами, очолюваними польськими комуністами. Дослідниця зуміла докладно і чітко змалювати особливості і характер кожного нового етапу в розмежуванні політичних сил в людовському русі.

Значну увагу приділено в книзі процесам диференціації в селянському русі, що пов'язані з політичною боротьбою, яка розгорнулася в Польщі у 1945—1947 рр. Основним фактором, що впливав на позиції селянства та діяльність його політичних партій (СЛ і ПСЛ), була політика нового уряду, Польської робітничої партії (ППР), яка втілювала в життя насущні вимоги

широких трудящих мас. Разом з тим підкреслюється, що це не означало автоматичного переходу селянства на бік народної демократії. Дрібнобуржуазний характер селянства в певні моменти штовхав його в обійми політичної опозиції (ПСЛ). На нашу думку, автору вдалося переконливо показати діалектику політичної поведінки основної маси селян у період здійснення революційних перетворень і, одночасно, ще раз підтвердити основну тезу марксизму-ленінізму про політичну несамостійність будь-якого дрібнобуржуазного руху, про його здатність виступати важливою політичною силою тільки в союзі і під керівництвом робітничого класу. Будь-який інший шлях або союзник штовхає селянські маси в бік, протилежний прогресу і демократії.

Чільне місце в монографії приділено еволюції ідейної програми людовського руху, переходу від ідеології аграризму до революційно-демократичної ідеології. Не вдаючись в деталі життєвості аграристських поглядів в теорії та практиці селянських партій, слід виділити характерну для рецензованої праці глибину й аргументованість аналізу польського аграризму та його політичного впливу. Автор правильно відзначає, що в умовах революційних перетворень, коли всі соціально-економічні вимоги селянства успішно здійснювалися, реанімація аграризму об'єктивно переслідувала мету ліквідації народно-демократичного устрою, його заміну капіталістичним. Сильною стороною даного дослідження є показ еволюції людовського руху, складного і неоднозначного процесу його переходу на радикальні демократичні позиції, які за умов складання робітничо-селянського союзу торували шлях перспективі соціалістичного розвитку Польщі.

Представлений в монографії нарис історії селянського політичного руху на його переломному етапі висвітлює чимало проблем, які вимагають переконливого документального обґрунтування. Часто це пов'язане також з необхідністю усунення суб'єктивізму, а той й свідомого спотворення реальних подій, які містить численна польська емігрантська література або писання західних буржуазних авторів. З цієї точки зору монографія базується на міцній документальній базі, що дає підстави говорити про достовірність і об'єктивність наведених в ній оцінок. Зрозуміло, що мова йде про об'єктивність та достовірність марксистсько-ленінських партійних позицій, з точки зору руху до соціалізму, а не спроб об'єктивістського позакласового аналізу. Автор виявляє таке знання документів і володіння проблематикою, яке не дає серйозних підстав для критичного закиду.

Разом з тим проблематика книги є багатоплановою і дає можливість поглиблювати й розширювати окремі питання. Зокрема, автор торкається й соціально-структурних аспектів розвитку селянства, впливу на ці процеси економічних факторів. І хоча ці моменти є лише допоміжними при розгляді політичного руху, однак їх з'ясування сприяє кращому розумінню зазначених процесів. Наприклад, змі-

ни у соціальній структурі польського села, що сталися після здійснення земельної реформи у 1944—1945 рр., багато в чому визначали й процеси, які відбувалися в ідейно-політичному розвитку людовського руху. Ігнорувати їх було б не правильним, як, зрештою, і переоцінювати (що мало місце в минулому).

Спеціаліст, обізнаний з даним періодом в історії Польщі, звернув би увагу на те, що незначне місце в ідейно-політичному розвитку людовських партій відведено автором показу їх зовнішньополітичних програм та орієнтаціям. Тут можна було б чимало додати. Зовнішньополітична проблематика відіграла не останню роль в ідейно-політичній боротьбі за свідомість мас. Не випадково анонімний автор одного з рефератів, представлених керівництву опозиційної ПСЛ в 1946 р., відверто відзначав, що навіть «малочутливий спостерігач обов'язково повинен прийти до висновку, що значна частина ПСЛ—це люди з антирадянськими поглядами»¹.

В праці чимало місця відведено змалюванню кризисних явищ, що мали місце в людовському русі після повернення в країну влітку 1945 р. С. Миколайчика і утворення опозиційної ПСЛ. Однак доцільно було б показати й ту роль, яку відіграли у подоланні цієї кризи та зміцненні лівого крила людовців, робітничі партії—ППР і ППС. Ця допомога була всебічною (особливо на рівні воеводств) і розпочалася вже восени 1945 р., що, в кінцевому підсумку, сприяло порівняно швидкому подоланню кризисних процесів, скликанню у січні 1946 р. з'їзду лівої

СЛ². Можна додати, що уповільнення поповнення опозиційної ПСЛ за рахунок селян і навіть відхід селян з цієї партії починається дещо раніше—вже на початку 1946 р. (про це свідчать дані про політичне становище в таких традиційно «людовських» воеводствах, як Люблінське і Краківське)³. Автору рецензованої монографії доцільно було б мати на увазі і праці ряду істориків, які торкалися окремих питань, що в ній висвітлюються (зокрема, праці М. Д. Куликівського про робітничо-селянський союз в ході визволення країни, Н. І. Владимірової—про соціально-політичні наслідки проведення аграрної реформи та ін.).

Наведені вище зауваження не применшують ваги книги А. Ф. Носкової. Вона є першою в радянській історіографії спробою накреслити політичну історію розвитку дрібнобуржуазного руху в Польщі у всій багатоманітності і строкатості його зв'язків та залежностей в найбільш важливий період, коли на весь зріст постало питання про напрям суспільного прогресу. Вона є також спробою показати цю історію у всіх її складних проявах, об'єктивно й по-партійному принципово. Все це робить її цікавою не тільки для широкого кола спеціалістів-істориків.

В. П. ЧУГАЙОВ (Львів),

Л. О. ЗАШКІЛЬНЯК (Львів)

² Див.: Зашкільняк Л. О. З історії боротьби Польської робітничої партії за згуртування демократичних сил у Польщі в 1845—1947 рр. // Питання нов. та новіт. історії. Міжвід. наук. зб.—К., 1975.—Вип. 20.—С. 27—35.

³ Centralne Archiwum KC PZPR. Sygn. 295/IX—189, к. 1—2; 295/IX—172, к. 37.

¹ Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego. Sygn. II/PSL—42.

ОСНОВНІ МАТЕРІАЛИ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ МІЖВІДОМЧИХ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ ТА ЖУРНАЛІВ ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ (1987 р.)

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 146. Деятельность Коммунистической партии по созданию и развитию системы политического просвещения трудящихся. Киев. Пономаренко Г. Я., Беспалов Н. Е. В. И. Ленин, КПСС о политическом просвещении трудящихся; Орлянский С. Ф. О путях и формах усиления практической направленности партийной учебы; Гречко И. В., Захаров Н. Е. Забота Компартии Украины о совершенствовании системы партпроса в 1929—1937 гг.; Цыбульский В. И. Деятельность КП(б)У по развитию системы политпросвещения на Украине в период между XVI и XVII съездами ВКП(б); Федорова Л. А. Из опыта партийного руководства работой профсоюзов по идейно-политическому

воспитанию трудящихся: (На материалах Донбасса, 1928—1932 гг.); Рыбалко В. А. Об идейно-воспитательной работе парторганизаций Украины в 1946—1950 гг.; Литвин Т. Г., Попова Л. А. Вопросы интернационального воспитания в системе политпросвещения в 1951—1958 гг.: (Из опыта парторганизаций Донбасса); Зуйко С. Я. Партийное руководство деятельностью средств массовой информации (1951—1955 гг.); Курч В. А. Некоторые вопросы пропаганды советского образа жизни в системе партийной учебы (1971—1975 гг.); Тимошенко А. С. Об идейно-политическом воспитании рабочего класса в системе политобразования: (Из опыта Компартии Украины, 1976—1980 гг.); Якименко Л. А., Макковская А. М. Подбор, воспитание и расстановка пропагандистских кадров:

(На матеріалах парторганізацій Донбасса, 1952—1961 гг.); Титенко М. П., Титенко М. А. Подготовка идеологических работников парткомов Украины в период между XXIII и XXIV съездами КПСС; Бут А. Н., Лях В. И. Создание и развитие системы политучебы рабочей молодежи Украины (1921—1937 гг.); Мельникова Н. И., Петренко С. М. Политико-просветительная работа комсомола Украины в восстановительный период (1921—1925 гг.); Климов А. А. Некоторые аспекты партийного руководства политпросвещением рабочей молодежи Донбасса (1937—1941 гг.); Гордеев А. Ф. Парторганізація Донбасса в боротьбі за відновлення і розвиток системи комсомольського політпросвіщення (1943—1945 гг.); Танцюра В. И. О партийном руководстве совершенствованием структуры комсомольского политпросвещения в 60-е—первой половине 80-х годов: (На матеріалах України); Балабанов К. В., Новикова О. Г. ЛКСМУ — помічник партії в удосконаленні марксистсько-ленінського виховання молоді (1966—1976 гг.); Петров В. Б. Политическая и экономическая учеба — важный фактор виховання молоді: (На матеріалах парторганізацій України, 1976—1980 гг.); Валентиненко В. П. Комсомольський пропагандист в боротьбі за формування активної життєвої позиції молоді; Кузьминец А. В., Корняк В. Б. Некоторые вопросы совершенствования политпросвещения педагогических кадров Украины (1971—1985 гг.); Туков В. Р. Забота Компартії України об удосконаленні економічного виховання працівників торгівлі (1966—1975 гг.).

Проблеми слов'янознавства: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 35. Література, мова та культура зарубіжних слов'янських народів. Львів. Медовніков О. М. Ідеї Великого Жовтня в художній публіцистиці 30-х років Я. Кратохвіла; Колесніченко-Братунь Н. Р. Історичне з позицій сучасності: (До проблеми співвідношення минулого і сучасного в чеському історичному романі); Олексюк О. Г. Болгарська драматургія на Україні; Саноцька Х. І. Творчі взаємозв'язки В. Касіяна з чеською культурою; Полтарева В. П. Чеські арфісти на Україні; Лапсюк В. М. Діяльність чеських скрипалів на Україні в другій половині XIX—на початку XX ст.; Моторний В. А. Українсько-лужицькі зв'язки післявоєнного періоду; Трояновський О. П. З історії лужицько-білоруських літературних зв'язків; Лучук В. І. Юрій Кох—перекладач української поезії; Лаптева Л. П. Зв'язки між російською і серболужицькою культурою і наукою в XIX—на початку XX ст. (до 1914 р.).

Проблеми слов'янознавства: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 36. Історія зарубіжних слов'янських народів. Львів. Чугайов В. П., Кипаренко Г. М., Зашкільняк Л. О. Українська радянська історіографія про вплив Великого Жовтня на зарубіжні

слов'янські країни; Ярмо Н. А. Підтримка Країною Рад національно-визвольної і революційної боротьби південнослов'янських народів у 1917—1920 рр.; Іванцев І. Д. Великий Жовтень і становлення БКП (т. с.) як партії нового типу: (Історіографія питання); Сегеда В. М. Боротьба трудящих Чехословаччини за демократизацію народної освіти в 1918—1920 рр.; Каїров С. Л. Святування річниць Великого Жовтня у період народно-визвольної війни та революції 1941—1945 рр. в Югославії; Кляп М. І., Мітряєва С. І. Основні напрями радянсько-чехословацького економічного і науково-технічного співробітництва у 70—80-ті роки; Черній В. А. Розвиток інтернаціональних прямих зв'язків між трудовими колективами СРСР і НРБ (70-ті—перша половина 80-х років); Кравченко О. В. Югославсько-радянське співробітництво у галузі кінематографії (1955—1985); Чорній В. П., Марков І. Г. Ставлення західноукраїнської громадськості до повстання 1875—1878 рр. у Герцеговині та Боснії; Крикун М. Г., Кравченко В. М. Торгові зв'язки Волині з Гданськом у середині XVI ст.; Малецька О. М. Землеволодіння королівських міст Польщі в другій половині XVI ст.: (На матеріалах Мазовії); Джеджора О. В. Генезис польського ранньосередньовічного міста в дослідженнях учених ПНР; Крачковський Б. П. Співробітництво держгоспів УРСР, НРБ, ПНР, ЧССР у розвитку сільського господарства в 1971—1985 рр.; Копилов С. А. Робітнича молодіжна спілка у Вітчизняній війні Болгарії; Полещук Т. С. Українсько-болгарські освітні зв'язки кінця XIX—початку XX ст.; Гранчак Н. П. Роль української революційно-демократичної преси в розвитку українсько-чесько-словацьких культурних зв'язків (70—90-ті роки XIX ст.).

Архіви України. № 4. Чугунов О. І. Основні напрями діяльності ВІНДІДАС на сучасному етапі; Береснев Г. І. Роль Рад народних депутатів Дніпропетровської області в організації збереження документів ДАФ СРСР; Архівні установи республіки—до ювілею Жовтня; Портнова Л. Ю. На шляху до Жовтня: (Документи ЦДАКФФД УРСР періоду боротьби за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, березень—жовтень 1917 р.); Боечко В. Д. Джерела про спільну боротьбу трудящих України і Молдавії за владу Рад і захист її завоювань; Домбровський О. І., Сурай Ю. І. Більшовицька газета «Солдатская правда» як джерело до вивчення історії Великого Жовтня; Пихтіна Л. А. Читальний зал ЦДАЖР УРСР; Абезгауз Е. Л. Звіт архівістів Ворошиловградщини перед трудящими Сватівського району; Чайковський А. С. Документи ЦДАЖР УРСР про допомогу радянського тилу партизанському руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни; Васильєв В. В., Івашенко Л. Е. Архівні джерела про роль Рад у підготовці голів колгоспів для сільського господар-

ства республіки у 50-х роках: (За документами ЦДАЖР УРСР); Ціборовська - Римарович І. О. Нововиявлені твори мініатюрної графіки XVI—XVIII ст. в актових книгах ЦДА УРСР у м. Києві; Примірні номенклатури справ для агропромислових комітетів областей та районних агропромислових об'єднань; Мицик Ю. А. Невідомий лист Богдана Хмельницького періоду визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.; Перебування в столиці України делегації Республіки Зімбабве; Комплектування Державного архівного фонду СРСР і експертиза цінності документів; Волощенко А. К. Робітничий рух на Україні (становище та боротьба робітничого класу) (1861—1884 рр.): Збірник документів і матеріалів; Юрій М. Ф. Документи великого созидація: Істочники по истории Украинской ССР; Перелік основних питань, розглянутих на засіданнях колегій архівних відділів облвиконкомів у першому півріччі 1987 року; Глушко В. Ф., Мосюк М. М., Куцинда В. І., Бондаренко Н. Д., Ротар Д. П. Навчання та підвищення кваліфікації архівістів.

Архіви України, № 5. Кондуфор Ю. Ю. Великий Жовтень і революційні перетворення нашого сьогодення; Волковинський В. М. Роль Всеукраїнських з'їздів Рад у встановленні і зміцненні Радянської влади на Україні (1917—1920 рр.); Штыволока О. І., Ящембська І. С. Документи ЦДАЖР УРСР про діяльність ВУЦВК у період боротьби за владу Рад на Україні (1917—1920 рр.); Яковлева Л. В. Архівні джерела з історії діяльності першого Радянського уряду України—Народного Секретаріату (грудень 1917 р.—березень 1918 р.); Тимошенко Г. В. Відображення в документах ЦДАЖР УРСР діяльності Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України (листопад 1918 р.—березень 1919 р.); Мухіна М. Ю. Документи фонду ЦДАЖР УРСР «Рада робітничо-селянської оборони УСРР» як джерело з історії боротьби трудящих України проти білогвардійсько-націоналістичної контрреволюції у 1919 р.; Ляшенко Л. Г. Документи ЦДАЖР УРСР про діяльність Раднаркому УСРР по організації соціалістичного будівництва на Україні в роки громадянської війни (березень—1919 р.—1920 р.); Губенко Н. П. Фонд ЦДАЖР УРСР «Всеукраїнський революційний комітет» як джерело до вивчення історії боротьби трудящих України проти денікінщини, за відновлення і зміцнення Радянської влади

(11 грудня 1919 р.—19 лютого 1920 р.); Архівні установи Української РСР—до 70-річчя Великого Жовтня.

Архіви України, № 6. Республіканська наукова конференція, присвячена 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції; Нарада керівних працівників архівних установ Української РСР; Про підсумки соціалістичного змагання архівних установ на честь 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції; Про перебування комплектування державних районних і міських архівів документами районних, міських, сільських установ і організацій; Про планування роботи архівних установ на 1988 рік; Топішко Н. О. Кінофотодокументи ЦДАКФД УРСР про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції; Крячок М. І. Відображення подій Великого Жовтня і громадянської війни у документах ЦДАМЛМ УРСР; Петрова Н. М. Шляхи поліпшення якісного складу документів установ системи Мінлепрому УРСР; Кононенко С. І., Косміна О. О. Творча співдружність архівних установ і Черкаського кооперативного технікуму у справі підготовки кадрів працівників діловодства; Коваленко О. М. Кінодокументи ЦДАКФД УРСР про дружбу і взаємозв'язок літератур народів СРСР (1945—1985 рр.); Коляструк О. А. Документи ЦДАЖР УРСР про розвиток преси на Україні (1926—1932 рр.); Всеоюзний конкурс наукових робіт в галузі архівної справи і документального забезпечення управління; Організаційно-методичне керівництво і контроль за роботою відомчих архівів та організацією документів у діловодстві установ; Домбровський О. І. П. Л. Варгатюк, В. Ф. Солдатенко, П. М. Шморгун. В огні трьох революцій: Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях; Кульчицкий С. В. Ф. Г. Турченко. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине; Малік Я. И., Стетюха М. В. Социалистическое строительство на Украине в годы гражданской войны; Мельник Л. Г., Божко О. І. А. П. Лисовина. Теория и методика исследования годовых отчетов социалистических промышленных предприятий как исторического источника; Оснач В. С. У науковій раді Головархіву УРСР; Архівні установи республіки—до 70-річчя Великого Жовтня; Навчання та підвищення кваліфікації архівістів і працівників діловодного апарату.

Н. А. ДЕХТЯРЬОВА (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ АН УРСР

Підвищена увага широкої громадськості до маловідомих праць учених минулого, помітний потяг до історичних джерел переконливо засвідчують зрослий інтерес трудящих до історії своєї Батьківщини. Певною мірою задовольнити цей інтерес покликана Археографічна комісія АН УРСР, яка нещодавно після багаторічної перерви відновила свою діяльність. Для здійснення координації та розширення документальних публікацій у республіці Президія АН УРСР постановою від 5 жовтня 1987 р. затвердила поновлений склад Археографічної комісії АН УРСР у кількості 35 чол. До неї увійшли провідні вчені академічних інститутів — історики, мовознавці, літературознавці, археологи, філософи, а також відомі архівісти, працівники республіканських міністерств, видавництва тощо. Очолив комісію заступник директора Ін-ту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР П. С. Сохань.

Відбулося засідання бюро Археографічної комісії, на якому було розглянуто перспективний план підготовки до друку та видання найважливіших пам'яток східнослов'янської культури XI—XIX ст. В цілому схваливши запропонований план, члени бюро чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко, директор видавництва «Наукова думка», канд. фіз.-математ. наук Ю. О. Храмов наголосили на необхідності зосередження зусиль на підготовці до друку тих праць, робота над якими була почата ще у 60-х роках (йдеться, зокрема, про збірник документів Кирило-Мефодіївського товариства, три томи творів Д. І. Яворницького та ін.). Цю пропозицію було прийнято.

Начальник Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР О. Г. Мітюков, зав. відділом джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін Ін-ту історії АН УРСР, д-р істор. наук А. В. Санцевич підкреслили, що на-

зріла необхідність перевидання багатьох джерел з історії радянського суспільства, до якої сьогодні прикута особлива увага читачів. Було вирішено розглянути на одному з найближчих засідань бюро перспективний план видань джерел з історії радянського періоду, який нині розробляється.

Зав. сектором історії Київської Русі Ін-ту історії АН УРСР, д-р істор. наук М. Ф. Котляр повідомив, що триває робота над підготовкою до друку Галицько-Волинського літопису.

Заступник директора Ін-ту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, д-р філол. наук М. Г. Жулинський звернув увагу на те, що необхідно переглянути існуючі правила видання історичних пам'яток і вироблені рекомендації надіслати до журналів, які беруться за видання історичних джерел. Директор ЦДІА УРСР Л. З. Гісцова додала, що відповідна методика уже розроблена працівниками архіву та передана на розгляд в Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Після широкої апробації та доопрацювання її можна було б схвалити як нормативну.

Члени бюро комісії порушили питання про необхідність видання «Археографічного щорічника».

Наступного року вийде друком підготовлений співробітниками ЦДІА УРСР у м. Києві та Ін-ту історії АН УРСР «Опис Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст.». Готові до передачі у видавництво «Наукова думка» ще кілька праць — «Опис України» Г. де Боплана, «Торгівля на Україні за доби феодалізму», «Кирило-Мефодіївське товариство. Матеріали слідства» (Т. 1) та «Історія запорізьких козаків» (Т. 1) Д. І. Яворницького. Найближчим часом буде підготовлено до друку ще ряд цінних пам'яток вітчизняної історії та культури.

Склад Археографічної комісії АН УРСР

Бюро комісії

Сохань Павло Степанович (чл.-кор. АН УРСР, голова), **Смолій** Валерій Андрійович (д-р істор. наук, Ін-т історії АН УРСР, заст. голови), **Німчук** Василь Васильович (д-р філол. наук, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, заст. голови), **Тодійчук** Ольга Веніамінівна (канд. істор. наук, Ін-т історії АН УРСР, учений секретар), **Жулинський** Микола Григорович (д-р філол. наук, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР), **Замлинський** Володимир Олександрович

(д-р істор. наук, Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка), **Ісаєвич** Ярослав Дмитрович (д-р істор. наук, Ін-т сусп. наук АН УРСР), **Котляр** Микола Федорович (д-р істор. наук, Ін-т історії АН УРСР), **Мітюков** Олександр Георгійович (канд. істор. наук, Гол. арх. управління при Раді Міністрів УРСР), **Санцевич** Анатолій Васильович (д-р істор. наук, Ін-т історії АН УРСР), **Сенченко** Микола Іванович (канд. техн. наук, Центр. наук. бібліотека АН УРСР), **Толочко** Петро Петрович

(чл.-кор. АН УРСР, Ін-т археол. АН УРСР), **Тронько** Петро Тимофійович (акад. АН УРСР, Ін-т історії АН УРСР, голова Товариства охорони пам'яток істо-

рії та культури), **Шевченко** Федір Павлович (чл.-кор. АН УРСР, Ін-т історії АН УРСР).

Члени комісії

Бачинський Анатолій Демидович (канд. істор. наук, Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова), **Березовський** Іван Павлович (д-р філол. наук, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР), **Бородін** Василь Степанович (д-р філол. наук, Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР), **Врадій** Надія Федорівна (директор Центр. держ. істор. архіву УРСР у м. Львові), **Гісцова** Любов Захарівна (директор Центр. держ. істор. арх. УРСР у м. Києві), **Дубровіна** Любов Андріївна (канд. істор. наук, Центр. наук. бібліотека АН УРСР), **Заєць** Анатолій Павлович (канд. юрид. наук, Ін-т держави і права АН УРСР), **Коваленко** Олександр Миколайович (канд. істор. наук, Центр. держ. арх. кінофотофонодокументів УРСР), **Ковальський** Микола Павлович (д-р істор. наук, Дніпропетр. держ. ун-т ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією), **Крячок** Микола Іванович (директор Центр. держ. арх. літ-ри і мистецтва УРСР), **Кудрицький** Анатолій Вікторович (канд. істор. наук,

Головна редакція УРЕ), **Курило** Володимир Михайлович (д-р істор. наук, заст. міністра освіти УРСР), **Нічик** Валерія Михайлівна (д-р філос. наук, Ін-т філософії АН УРСР), **Перковський** Арнольд Леонідович (канд. істор. наук, Інститут економіки АН УРСР), **Пещак** Марія Михайлівна (д-р філол. наук, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР), **Рибалка** Іван Климентійович (д-р істор. наук, Харків. держ. ун-т ім. О. М. Горького), **Сарбей** Віталій Григорович (д-р істор. наук, Ін-т історії АН УРСР), **Храмов** Юрій Олексійович (канд. фіз.-математ. наук, директор видавництва «Наукова думка»), **Шмельов** Віктор Григорович (канд. істор. наук, відділ арх. фондів ЦНБ АН УРСР), **Щедрина** Діана Савівна (канд. істор. наук, Ін-т історії партії при ЦК Компартії України), **Яковлева** Лариса Василівна (директор центр. держ. арх. Жовтн. революції і соціалістич. будівництва УРСР).

О. В. ТОДІЙЧУК (Київ)

РОЗШИРЕННЯ НАУКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА РАДЯНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ

З 13 по 19 травня 1988 р. у Києві перебували вчені з ПНР директор Ін-ту історії Польської академії наук (ПАН), чл.-кор. ПАН, проф. Я. Тазбир і заступник директора, д-р істор. наук Я. Замойський. Мета поїздки польських істориків на Україну — встановлення прямих зв'язків у науковому співробітництві між Ін-том історії АН УРСР та Ін-том історії ПАН, вибір та обговорення тем спільного співробітництва на 1988—1990 рр. між обома науковими установами в галузі дослідження історії та культури українського і польського народів.

16 травня відбулася зустріч чл.-кор. ПАН, проф. Я. Тазбира з директором Ін-ту історії АН УРСР, акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфоровом. У зустрічі брали участь заст. директора Ін-ту історії АН УРСР, канд. істор. наук І. М. Хворостяний і д-р істор. наук Я. Замойський. В обговоренні проблем майбутнього спільного співробітництва взяли участь також співробітники Ін-ту історії АН УРСР: зав. відділом історії феодалізму, д-р істор. наук А. В. Смолій, зав. відділом історії дружби народів, д-р істор. наук, проф. Р. Г. Симоненко, кандидати істор. наук О. В. Буцько, Т. А. Балабушевич, Ф. М. Шабульдо, О. Б. Головка та ін.

Радянські вчені ознайомили гостей з сучасним станом розвитку історичної науки в Українській РСР, основними напрямками діяльності Ін-ту історії АН УРСР. Було

відзначено, що на сучасному етапі у розвитку історичної науки особливого значення набуває інтеграція зусиль дослідників — представників різних шкіл та напрямів, а також те, що значне місце в інтенсивному процесі інтернаціоналізації наукового пошуку належить, зокрема, співробітництву істориків Української РСР і Польщі.

У свою чергу польські вчені докладно поінформували радянських науковців про основні напрями діяльності Ін-ту історії ПАН. Вони зазначили, що його наукова програма включає дослідження програм взаємовпливу культур українського і польського народів, спільної боротьби народів Радянського Союзу і Польщі проти гітлерівських загарбників. Великий комплекс питань охоплює вивчення історії України та Польщі в період феодалізму.

Під час зустрічі особливу увагу було приділено обговоренню майбутнього співробітництва в галузі дослідження українсько-польських історичних зв'язків у загальноісторичному контексті, оскільки обидва слов'янські народи з давніх давен зв'язували тісні економічні, політичні й культурні відносини, які наклали глибокий відбиток на історичну долю обох народів і які багато в чому зумовили спільні шляхи їх розвитку.

17 травня польські вчені взяли участь у роботі розширеного засідання відділу історії феодалізму. Чл.-кор. ПАН, проф. Я. Тазбир і д-р істор. наук Я. За-

м о й с ь к и й докладно розповіли про дослідження, що проводяться у наукових установах Польської академії наук в галузі історії феодалізму, відповіли на численні питання наукових співробітників Ін-ту історії АН УРСР та інших наукових установ України. Були обговорені питання більш інтенсивного обміну науковою історичною літературою, виданнями, що публікуються Ін-том історії АН УРСР та Ін-том історії ПАН.

Під час перебування польських істориків у Києві була досягнута домовленість між обома інститутами про подальше розширення наукових зв'язків. Співробіт-

ництво між ними в рамках прямих зв'язків надає ширші можливості у розв'язанні ряду найважливіших наукових проблем, взаємному розширенні джерельної бази наукових розробок, обміні досвідом підготовки історичних атласів. Майбутній відкритий конструктивний обмін думками вчених обох країн у ході дискусій та планованих зустрічей дасть змогу підійти до вивчення нетрадиційних тем історії України і Польщі, так званих «білих плям» в історії.

Н. О. ТЕРЕНТЬЄВА (Київ)

II ВОЛИНЬСЬКА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ

З 26 по 28 травня в Луцьку проходила II Волинська історико-краєзнавча конференція, присвячена XIX Всесоюзній партійній конференції та 1000-літтю Володимира-Волинського, на тему «Минуле і сучасне Волині». Її організували Луцький педагогічний інститут ім. Лесі Українки, обласні організації Товариства охорони пам'яток історії та культури, товариства «Знання», інститут удосконалення вчителів, рада по туризму та екскурсіях.

В роботі конференції взяли участь науковці з усіх областей України, а також з Москви, Мінська та Вільнюса, вчителі-історики, краєзнавці, студенти — всього понад 500 чол.

Її пленарне засідання вступним словом відкрив ректор Луцького педінституту Н. В. Бурчак. Про Волинь, оновлену за роки Радянської влади, розповів присутнім зав. відділом науки і учбових закладів Волинського обкому Компартії України, канд. іст. наук Б. О. Ярош.

На пленарному засіданні було також заслухано доповіді д-ра іст. наук, проф. Полтавського педінституту П. М. Денисовця на тему «Місце і роль Володимир-Волинського князівства в Давньоруській державі», д-ра іст. наук, проф. Інституту суспільних наук АН УРСР О. П. Черниша — «Археологічне вивчення західного регіону УРСР за роки Радянської влади», д-ра філол. наук, проф. Київського університету ім. Т. Г.

Шевченка М. І. Дубини — «Волинь літературна».

На конференції працювали такі секції: «Волинь радянська (історія і сучасність)», «Історія Володимира-Волинського», «Історія Волині дорадянського часу», «Археологія і традиційно-побутова культура Волині», «Волинь літературна», «Розвиток наукової думки, освіти і краєзнавчого виховання на Волині».

На заключному пленарному засіданні було прийнято рекомендації щодо розвитку краєзнавства на Волині.

Учасники конференції ознайомилися з історичними пам'ятками обласного центру Волині — Луцька, побували у Володимирі-Волинському, відвідали Торчинський народний історико-краєзнавчий музей, Зимнівське городище, прикордонне місто Устияд, музей-садибу Лесі Українки в с. Колодяжному Ковельського району, кіностудію «Волинь».

Всі учасники конференції одержали двотомник тез доповідей та повідомлень II Волинської історико-краєзнавчої конференції — «Минуле і сучасне Волині».

В наступному році на честь 50-річчя воз'єднання західних областей України з Радянською Україною планується провести III історико-краєзнавчу конференцію.

І. П. МАКСИМУК
(с. Куснища Любомльського району
Волинської області)

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ

26 травня 1988 р. президія Республіканської Ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КІРС і партійного будівництва розглянула і схвалила теми таких кандидатських дисертацій і монографій:

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Акінін М. П. (Київ) — Організаційне та ідейно-політичне укріплення партійних організацій і підвищення їх ролі у вирішенні завдань перебудови.

Артеменко Л. В. (Дніпропетровськ) —

Всесоюзне Товариство старих більшовиків: ідейно-виховна та літературно-видавнича діяльність.

Артемова М. Г. (Київ) — Діяльність партійних комітетів по підвищенню психологічної та педагогічної культури пропагандистських кадрів. (На матеріалах Компартії України).

Баздирева Е. М. (Дніпропетровськ) — Удосконалення роботи університетів марксизму-ленінізму у 80-ті роки (На матеріалах Компартії України).

Батрак С. А. (Кривий Ріг) — Ідеологічна та організаційна робота партії більшовиків в роки реакції (1907—1910 рр.). (На матеріалах України).

Бобуцак В. Г. (Київ) — Діяльність парторганізацій по корінному поліпшенню торговельного обслуговування населення в умовах соціально-економічного розвитку країни (З досвіду Компартії України).

Богданов С. П. (Запоріжжя) — Діяльність Комуністичної партії України по атеїстичному вихованню робітничого класу (1926—1941 рр.).

Борисов В. І. (Київ) — Діяльність партійних організацій по розгортанню критики і самокритики як інструменту перебудови у партійній роботі на сучасному етапі.

Бостан С. К. (Дніпропетровськ) — В. І. Ленін, більшовики і російські робітники-емігранти (1908—1917 рр.).

Букреев А. В. (Харків) — Діяльність Компартії України по розвитку сільсько-господарської кооперації у 20-ті рр.

Ванденко І. Є. (Ворошиловград) — Партійне керівництво ідейно-політичним вихованням робітничої молоді (1956—1965 рр.). (На матеріалах України).

Вірнудубов М. П. (Одеса) — Діяльність політорганів і парторганізацій Радянської Армії по перебудові ідейно-політичного виховання військовослужбовців на сучасному етапі (На матеріалах України).

Вільчинський П. М. (Київ) — Роль партійно-радянської преси у здійсненні індустріалізації західних областей України (1944—1956 рр.).

Габа І. І. (Чернівці) — Діяльність партійних організацій Української РСР по комуністичному вихованню студентської молоді у 80-ті роки.

Гапонова Л. П. (Одеса) — Боротьба більшовицьких організацій України проти ідеології і тактики партії «народної свободи» (березень—жовтень 1917 р.).

Гарба Н. А. (Київ) — Організаційно-політичне укріплення партійних організацій вищих навчальних закладів України у 80-ті роки.

Голубко В. О. (Львів) — Участь революційних військ армії і флоту під керівництвом більшовиків у боротьбі проти контрреволюції на Україні та в Молдавії в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Громовська В. Є. (Київ) — Діяльність парторганізацій України по формуванню культурно-творчого потенціалу партійних кадрів в умовах перебудови.

Григор'єв К. П. (Київ) — Діяльність Г. В. Чичеріна по здійсненню зовнішньої

політики Комуністичної партії і Радянської держави (1918—1930 рр.).

Двірна О. П. (Київ) — Діяльність Компартії України по регулюванню і поліпшенню якісного складу партійних рядів (1956—1986 рр.): Історіографія проблеми.

Денека В. М. (Львів) — Комуністична партія Західної України — організатор участі жінок у революційно-визвольному русі (1919—1938 рр.).

Древаль Ю. Д. (Харків) — Боротьба В. І. Леніна, більшовиків за здійснення блоку з меншовиками-партійцями (грудень 1908 — січень 1912 рр.).

Захарчук А. С. (Київ) — Аграрне питання в думській тактиці більшовиків (1906—1914 рр.).

Зінченко М. І. (Київ) — КППРС — організатор участі робітничого класу у післявоєнній відбудові і розвитку села (1943—1950 рр.).

Кайнара О. М. (Комунарськ) — Керівництво Компартії України робселькорівським рухом (1933—1937 рр.).

Карпо В. Л. (Чернівці) — Діяльність партійних організацій України по формуванню у робітничого класу сучасного економічного мислення (80-ті рр.).

Кіндзельська Т. Т. (Київ) — Партійне керівництво перебудовою роботи кафедр суспільних наук (1985—1990 рр.). (На матеріалах парторганізацій України).

Кирилін К. В. (Полтава) — Історіографія діяльності В. І. Леніна по створенню і удосконаленню державного апарату.

Клюй А. І. (Дніпропетровськ) — Партійне керівництво підготовкою і вихованням кадрів робітничого класу в системі профтехосвіти у 80-ті роки (На матеріалах України).

Коваль Л. А. (Полтава) — Діяльність парторганізацій України по підвищенню культури землекористування і створенню стабільних зон землеробства у 80-ті роки.

Ковталів І. А. (Львів) — Комуністична партія — організатор індустріального розвитку західних областей УРСР (1944—1958 рр.).

Колесник Л. М. (Київ) — Проблеми нової економічної політики і досвіду її здійснення в історико-партійній літературі: Історіографія проблеми.

Корсак В. М. (Київ) — Діяльність партійних організацій по розвитку самодіяльності і ініціативи комсомолу в умовах перебудови (На матеріалах Компартії України).

Костромін Ю. М. (Дніпропетровськ) — Діяльність парторганізацій України по розширенню участі профспілок у формуванні нового економічного мислення робітничого класу у 80-ті роки.

Костриба О. П. (Київ) — Видання і розповсюдження творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні.

Кочін В. П. (Київ) — Діяльність парторганізацій України по здійсненню і розвитку ленінських принципів політичної інформації (1921—1926 рр.).

Крамаренко Б. Т. (Дніпропетровськ) — Боротьба ЦКК—РСІ проти бюрократизму у партійному і державному апараті (1921—1925 рр.).

Красноносів Ю. М. (Донецьк) — Діяльність партійних організацій України по формуванню кадрів робітників вугільної промисловості (1928—1941 рр.).

Кремена В. И. (Дніпропетровськ) — В. І. Ленін і закордонні організації РСДРП у Франції.

Крюкова С. С. (Київ) — Перебудова політичного навчання трудящих (1985—1990 рр.). (На матеріалах Компартії України).

Кузьменко А. О. (Київ) — Роль партійної преси України у підвищенні авангардної ролі комуністів в умовах перебудови.

Куречко Г. О. (Київ) — Діяльність Компартії України по поглибленню місцевих зв'язків з соціалістичними країнами у 80-ті роки.

Леонов О. М. (Київ) — Партійне керівництво реалізацією соціальної політики у сфері праці на підприємствах вугільної промисловості в умовах перебудови (На матеріалах парторганізацій України).

Лужанська Т. П. (Київ) — Роль партійної преси України у формуванні історичної свідомості мас (20-ті — поч. 30-х рр.).

Мазурін В. М. (Львів) — Комуністична партія — організатор і керівник культурно-освітньої роботи у Червоній Армії (1929—1937 рр.). (На матеріалах військових округів, дислокованих на території України).

Масненко В. В. (Черкаси) — Діяльність Комуністичної партії України по ідейно-політичному вихованню інтелігенції (1921—1928 рр.).

Мельник А. І. (Київ) — Перебудова політичної агітації в умовах демократизації суспільного життя (На матеріалах парторганізацій України).

Мудрак І. І. (Львів) — Діяльність КПЗУ на захист революційних політв'язнів (1919—1938 рр.).

Науменко В. М. (Київ) — Робота партійних організацій і політорганів авіації по підвищенню економічної ефективності повітряного транспорту у 80-ті роки (На матеріалах Українського управління цивільної авіації).

Олександров А. Н. (Дніпропетровськ) — Комуністична партія — організатор технічної творчості робітничого класу (1945—1961 рр.). (На матеріалах України).

Омельченко О. В. (Львів) — Комсомол — активний помічник партії у здійсненні соціалістичної індустріалізації у західних областях УРСР (1946—1958 рр.).

Петер Л. Л. (Полтава) — Партійно-радянська преса України в боротьбі за здійснення нової економічної політики (1921—1925 рр.).

Піскорський А. В. (Львів) — Партійне керівництво соціально-культурним розвитком села у 80-ті роки (На матеріалах Компартії України).

Прудка В. П. (Запоріжжя) — Партійне керівництво перебудовою вищої школи (1986—1990 рр.). (На матеріалах Компартії України).

Пишко С. П. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по вирівнюванню стану економічного розвитку радянських республік у період соціалістичної реконст-

рукції народного господарства: Історіографія проблеми.

Салига Л. П. (Сімферополь) — Партійна і державна діяльність Х. Г. Раковського.

Самохвалов М. М. (Київ) — Організаційна діяльність Компартії України по перебудові економіки республіки у відповідності до вимог воєнного часу (червень 1941 — липень 1942 рр.).

Свистунова Н. О. (Донецьк) — Діяльність парторганізацій України по розвитку інтернаціональних зв'язків УРСР з ЧССР (70—80-ті рр.).

Селецький А. В. (Київ) — Проблеми історії Компартії України у творах С. В. Косіора.

Сердцевич В. Д. (Київ) — Партійне керівництво діяльністю комсомолу по демократизації радянського суспільства в умовах прискорення соціально-економічного розвитку (На матеріалах парторганізацій України).

Соколов Р. С. (Київ) — Організаційно-партійна робота армійських і флотських парторганізацій у 60—80-ті роки.

Тонкошкоров В. Г. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню авангардної ролі комуністів в умовах перебудови.

Троян В. Г. (Суми) — Військово-політична діяльність Д. З. Мануїльського в роки Великої Вітчизняної війни.

Тулиця О. Л. (Дніпропетровськ) — В. І. Ленін і більшовики в еміграції: Історіографія проблеми.

Ушаков І. Ю. (Київ) — Підвищення авангардної ролі комуністів на промислових підприємствах України (1921—1925 рр.).

Філіпов Є. Г. (Донецьк) — Роль партійної преси в реалізації курсу КПРС на дальше удосконалення сфери обслуговування у 80-ті роки.

Чорнодід Л. В. (Дніпропетровськ) — Партійне керівництво розвитком академічної науки на Україні (1920—1941 рр.).

Чобанюк Н. І. (Львів) — Більшовицькі організації України в боротьбі за здійснення ленінського Декрету про землю.

Чухмара О. Ф. (Запоріжжя) — Участь комсомолу України у становленні і розвитку інтернаціональних зв'язків молоді (1919—1928 рр.).

Шаповалов А. Ф. (Київ) — Роль засобів масової інформації у викритті міжнародного сіонізму (1971—1980 рр.). (На матеріалах України).

Шеремета О. В. (Київ) — Партійне керівництво діяльністю професійних спілок Української РСР (1946—1950 рр.).

Шитюк М. М. (Київ) — Мемуарні джерела вивчення партійно-політичної роботи серед населення окупованих областей України у 1941—1944 рр.

Юдаков А. М. (Київ) — Підвищення ролі первинних парторганізацій машинобудівних підприємств України у прискоренні науково-технічного прогресу (1985—1990 рр.).

Яворський С. Н. (Чернівці) — Діяльність партійних організацій України по формуванню культури міжнародного спілкування (80-ті рр.).

Якухо І. І. (Київ) — Парти́йне керівництво атеїстичним вихованням населення в умовах перебудови (На матеріалах парторганізації України).

Яцина О. Г. (Київ) — Парти́йне керівництво діяльністю комсомолу по ідейно-моральному вихованню учнів шкіл в умовах перебудови (На матеріалах України).

МОНОГРАФІЇ

Антонюк О. В. (Київ) — Комсомол — помічник партії у боротьбі з буржуазною ідеологією (На матеріалах УРСР 70—80-ті рр.).

Борисов В. І. (Ворошиловград) — Більшовики у боротьбі за хліб на Україні (1917—1920 рр.).

Бурдяк В. І. (Чернівці) — КПРС — організатор соціалістичного змагання як засобу вдосконалення міжгалузевого і територіального керівництва народним господарством у 80-ті рр. (На матеріалах УРСР).

Валентієнко В. П. (Харків) — Моральне виховання молоді (сер. 70-х—80-ті рр.). (З досвіду Компартії України).

Вежичанін Ф. З. (Дніпропетровськ) — Дійовий інструмент демократії (Про діяльність місцевої партійної преси України по посиленню ролі виробничих колективів у розвитку демократії, соціалістичного самоуправління народу).

Галюк В. Г. (Львів) — Парти́йне керівництво розвитком сфери обслуговування на селі (сер. 60-х—80-ті рр.). (На матеріалах парторганізації України).

Гусева С. О. (Одеса) — Парти́йне керівництво діяльністю Рад по підготовці робітничих кадрів (1956—1986 рр.). (На матеріалах України).

Докашенко В. М. (Дніпропетровськ) — Діяльність КПРС по підвищенню ролі профспілок у вихованні соціально активної особи (На матеріалах України. 70—80-ті рр.).

Дорофей В. Т. (Київ) — Розвиток соціальної активності наукових кадрів у 80-ті рр. (З досвіду роботи парторганізації України).

Костик П. С. (Львів), **Тесленко М. П.** (Львів) — При братній допомозі (Керівництво партії допомогою трудящих Країни Рад західним областям Української РСР у соціалістичному будівництві).

Лебедев В. К. (Одеса) — Парти́йне підпілля на чолі бойової та диверсійної діяльності партизан на тимчасово окупованій радянській території (1941—1944 рр.).

Ложкарьов В. О. (Одеса) — Досвід марксистсько-ленінських партій соціалістичних країн по розвитку самоуправління у промисловості у 80-ті рр.

Масич В. А. (Донецьк) — Парти́йне керівництво здійсненням планів соціального розвитку колективів промислових підприємств у 80-ті рр. (Досвід Компартії України).

Матрос А. А. (Кривий Ріг) — КПРС і творча активність мас: досвід, уроки, проблеми (Досвід парторганізації гірничорудних підприємств УРСР. 1966—1990 рр.).

Орленко В. І. (Комунарськ) — Організаційне та ідейне укріплення партійних організацій України в період боротьби за побудову і зміцнення соціалізму (1926—1941 рр.).

Павко А. І. (Київ) — Дальша розробка В. І. Леніним лівоблокістської тактики більшовиків і боротьба проти її ліберальних і опортуністичних перекирвань (1907—лютий 1917 рр.).

Павленко В. Л. (Київ) — Парти́йне керівництво діяльністю радянських органів державного контролю та охорони соціалістичного правопорядку в період Великої Вітчизняної війни (На матеріалах Української РСР).

Ремізінова І. В. (Запоріжжя) — Керівництво КПРС утворенням і розвитком виробничих та науково-виробничих об'єднань у промисловості (На матеріалах УРСР. 60—80-ті рр.).

Рибалко В. А. (Донецьк) — Парти́йне будівництво в умовах післявоєнної відбудови і розвитку народного господарства країни (1945—1950 рр.).

Шляхов О. Б. (Дніпропетровськ) — Діяльність В. І. Леніна, більшовиків серед матросів військового та цивільного флоту Росії у трьох революціях.

Колективна монографія кафедри історії КПРС Харківського автомобільно-дорожнього інституту — Моральне виховання радянських людей (З досвіду роботи Компартії України у 60—80-ті рр.).

Колективна монографія кафедри історії КПРС Київського педагогічного інституту іноземних мов — КПРС на чолі соціалістичних перетворень економіки України у перші роки Радянської влади (1917—1922 рр.).

Колективна монографія кафедри історії КПРС Київського торгово-економічного інституту — Діяльність партійних організацій України по збільшенню виробництва товарів народного споживання (80-ті рр.).

НОВІ КНИГИ

- КПСС о перестройке: Сб. документов.** — М.: Политиздат, 1988.— 480 с.
- ГОРБАЧОВ М. С. Вибрані промови і статті. Т. 4.**— К.: Політвидав України, 1988.— 560 с.
- БЕДЖАНЯН Р. М. Деятельность КПСС на начальном этапе перестройки: Соц.-экон. и идеол. аспекты.**— Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1988.— 166 с.
- БРАЙЧЕВСЬКИЙ М. Ю. Утверждения христианства на Руси.**— К.: Наук. думка, 1988.— 260 с.
- БУРАВЧЕНКОВ А. А. В ногу с революцией: Демокр. офицерство в Велик. Окт. соц. революции.**— К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1988.— 143 с.
- Великая Отечественная война, 1941—1945: Словарь-справочник.** — 2-е изд., доп.— М.: Политиздат, 1988.— 559 с.
- Великий Октябрь — коренной поворот в исторических судьбах народов мира: Материалы науч.-теорет. конф., посвящ. 70-летию Велик. Окт. соц. революции. Киев, 12—14 мая 1987 г.**— К.: Политиздат Украины, 1988.— 453 с.
- ВИТКОВСЬКИЙ В. М. Ранок повсталого Поділля.**— Одеса: Маяк, 1988.— 224 с.
- ГОРОВСЬКИЙ Ф. Я., ЛАВРОВА Л. Ф. Культура міжнародного спілкування.** — К.: Політвидав України, 1988.— 160 с.
- ГОРСКИЙ В. С. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI—начала XII в.**— К.: Наук. думка, 1988.— 213 с.
- XXVII съезд КПСС и задачи дальнейшего развития общественных наук: Материалы совмест. науч. сес. Секции общест. наук Президиума АН СССР и Секции общест. наук АН УССР, 9—10 сент. 1986 г.**— К.: Наук. думка, 1988.— 158 с.
- Декабристы: Биограф. справочник.**— М.: Наука, 1988.— 447 с.
- ДУЛУМАН Е. К., ГЛУШАК А. С. Введение христианства на Руси: легенды, события, факты.**— Симферополь, Таврия, 1988.— 184 с.
- ЖУКОВ Ю. СССР — США: дорога длиною в семьдесят лет, или Рассказ о том, как развивались советско-американские отношения.**— М.: Политиздат, 1988.— 319 с.
- ЗУБАРЬ В. М., ПАВЛЕНКО Ю. В. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси.**— К.: Наук. думка, 1988.— 206 с.
- КАТРЕНКО А. Н. В борьбе за пробуждение народной революции: [Из истории рев.-демокр. движения на Украине в 80-х—нач. 90-х гг. XIX в.].** — К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1988.— 135 с.
- КОРИНЕНКО П. С. Идеино-воспитательная работа Компартии Украины в массах [1918—1920].**— Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1988.— 146 с.
- КРАСНИКОВ Н. П. Русское православие: история, современность.**— М.: Моск. рабочий, 1988.— 77 с.
- Крым: прошлое и настоящее.** — М.: Мысль, 1988.— 109 с.
- КУЗЬМИН А. Падение Перуна: Становление христианства на Руси.**— М.: Мол. гвардия, 1988.— 240 с.
- КУЗЬМИНСЬКА О. Д. Культурне співробітництво Української РСР з братніми республіками: [Джерелознавчий аналіз періодичної преси УРСР, 1971—1975].** — К.: Наук. думка, 1988.— 82 с.
- КУЛЬЧИЦЬКИЙ С. В., ЛЯХ С. Р., МАРОЧКО В. И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР.**— К.: Наук. думка, 1988.— 180 с.
- МАКСИМОВ Е. В., ПЕТРАШЕНКО В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.**— К.: Наук. думка, 1988.— 148 с.
- МАРТЫНЕНКО Б. А. Нацистские военные преступники в США и других странах НАТО.**— К.: Наук. думка, 1988.— 216 с.
- Маршал Жуков: Каким мы его помним.**— М.: Политиздат, 1988.— 398 с.
- Механизм торможения: Истоки, действие, пути преодоления.**— М.: Политиздат, 1988.— 288 с.
- ПАНЧЕНКО П. П., КРАВЧЕНКО В. И. Повышение активности трудящихся в деятельности Советов.**— К.: Вища шк., 1988.— 231 с.
- ПЛОХИЙ С. Н. Борьба украинского народа с католической экспансией [XVI—XVII вв.]: [Учеб. пособие] / Днепропетр. гос. ун-т.— Днепропетровск, 1987. — 62 с.**
- Православие и современность: [Филос.-социол. анализ].**— К.: Наук. думка, 1988.— 336 с.
- Проблемы исторической демографии СССР: Сб. науч. тр.**— К.: Наук. думка, 1988.— 165 с.
- Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів: 36. наук. пр.**— К.: Наук. думка, 1988.— 182 с.
- РЯБЦЕВ В. П. Историческое значение опыта борьбы В. И. Ленина против ликвидаторства.** — К.: Вища шк., 1988.— 168 с.
- Селянський рух на Україні, 1850—1861 рр.: 36. документів і матеріалів.** — К.: Наук. думка, 1988.— 448 с.
- СЕРОБАБА В. Я. Советская Украина-88.**— К.: Политиздат Украины, 1988.— 87 с.
- СИМОНЕНКО Р. Г. Брест: Двобій війни і миру.**— К.: Політвидав України, 1988.— 278 с.